

BIBLIOTEKA UNIWERSALNA

ARCYDZIEŁ POLSKICH I OBCYCH.

PAMIĘTNIKI

JÓZEFA WYBICKIEGO

SENATORA WOJEWODY

KRÓLESTWA POLSKIEGO

Wydawca : Adam Koczurba

PRZEMYŚL

CZCIONKAMI S. F. PIĄTKIEWICZA
1883

WSTĘP.

Urodziłem się w czasie zarodu okropnych nieszczęść dla Polski, ojczyzny mojej. Nieszczęśliwa gwiazda roznosząc już wtenczas po całym kraju ciągle burze i klęski od kolebki, mnie aż do siwego prześladowała włosa.

W pierwszej zaraz młodości postawiony z odwiecznych przeznaczeń w kolei politycznej, miotany w niej byłem ciągle nieszczęśliwymi przygodami, aż też rok 1794 zupełnie mnie z łona ojczyzny wytrącił i na lat wiele na wygnanie wskazał.

Odłączony w ten sposób od ukochanej mojej rodziny, gdy przez zawieszono nad krajem czarne chmury żaden mi się nadziei promyk nie przebijał, gdym dzień każdy za dzień ostatni poczytywał; uzbroiwszy się rezygnacją i cierpliwością, postanowiłem zostawić mym dzieciom za całą spuściznę historię mego życia, aby te z czasem nie myślały, żem za jaką istotną zbrodnię zasłużył na śmierć i wygnanie.

W tem przedsięwzięciu zbierałem różnemi czasy, a szczególnie 1801 r. w Paryżu, życia mego wypadki; gdy przecież później coraz nowych, a nigdy nieprzejranych zmian kraj mój doznawać zaczął a w tych i moje osobiste losy się zmieniały, postanowiłem dopiero w r. 1817 me dzieło dokończyć, łącząc do niego różne wypadki polityczne, których byłem świadkiem a szczególnie uczestnikiem.

Rozdział I.

Wychowanie autora w szkołach i palestrze.

Urodziłem się w roku 1747, dnia 29. września we wsi dziedzicznej Bendominie w województwie pomorskiem, 5 mil od Gdańska leżącej. Ojciec mój był Piotr Wybicki, sądowy ziemski mirachowski, a matka Konstancja z Lnińskich, córka Umińskiego, sędziego mirachowskiego, dziedzica dóbr Brodnica pod Gdańskiem. Rodzina nasza ciągle osiadała i mieszkała na Pomorzu: bo gdy za Zygmunta Augusta niejaki Wyben, wojskowy z Danii, wszedł był w służbę polską, otrzymał za dzieła swoje wojenne i indygenat i dobra na Pomorzu, za daną mu zaletą od Firleja, wojewody pomorskiego.

Z czasem przodkowie moi, idąc za przykładem w Polsce, aby się nazwisko na *ki* kończyło, przemienili Weben na Wybicki. *)

*) Plemię Webena około roku 1549 w Polsce osiadł, nie rozrodziło się bardzo. Zawsze dwóch, trzech najwięcej było braci. Ród nasz nigdy nie był bardzo bogaty. Tomasz Wybicki, pełen ludzkości, w niebytności ojca Michała, starosty tucholskiego, na wolność wypuścił różnych więźniów, podobno za niewypłacane daniny w zamku tucholskim więzionych. Ojciec,

10

W roku szóstym życia mego wzięty już byłem z domu rodziców przez księdza archidyakona Franciszka Wybickiego,

za powrotem, znać serca twardego, chciał ścigać zemsta syna. Ten ukrywając się, tułał się po świecie. Nieubłagany ojciec, w złe ułożony sposób chcąc ukarać dziecię, stracił swój majątek. Zawinił Tomasz, że mimo woli ojca postąpił, ale mu należało darować, jako bliźniemu ludzi, których los nieszczęśliwy go dotykał. Ja kocham mego przodka, bo nie rozumiem, aby był złym synem, kiedy był przyjacielem ludzkości. Tomasz po roztrwonionym przez ojca majątku, doszedł jednak z czasem dóbr Sikorzyna, również pod Gdańskiem leżących. . .

Nie będę wyliczał następców jego; dość, że te dobra w dziedzictw doszły do mego dziada Jana, który zostawił czterech synów: Piotra, mego ojca, Franciszka, Jana i Macieja. Franciszek umarł archidyakonem pomorskim proboszczem skarzewskim; Maciej sądowym ziemskim mirachowskim; Jan w młodym jeszcze wieku instygatorem grodowym pomorskim. Archidyakon ks. Franciszek zostawił nam dość znaczny majątek. Po Macieju było dwóch synów: Jan i Jakób, wówczas bezzennych, gdym ojczysty kraj porzucił, i jedna córka Maryanna, która była poszła za Prusaka, brata Prusaka, kasztelana gdańskiego. Po Janie był syn Jakób, dziedzic wsi Liniewka i Lukocina, który ożenił się z Czapską i osiadł w województwie chełmińskim, w ziemi michałowskiej, czyli też w dobrzyńskie. Ja miałem jednego brata, Joachima, kanonika kujawskiego, pełnego pobożności kapłana i cztery siostry: najstarsza Konstancja poszła za Owidzkiego którego syn dziś osiadł w lubelskim i na dobrego i światłego obywatela zasłużył imię. Druga poszła za Lewińskiego, trzecia Lyńiewskiego, oficera pruskiego; wcale go nieznam. Czwarta Brygitta była zakonnica w klasztorze Norbertanek w Krakowie.

Był jeszcze jeden Wybicki, w województwie malborskiem, pisarz grodzki tego województwa, brat stryjeczny mego ojca, ale nie wiem, czy jakie zostawił potomstwo. Żona jego była Orzelska. Z matki miałem czterech wujów, Lnińskich: Ignacy, kanonik k ujawski; Jakób, dziedzic Brodnicy; Antoni, sędzia ziemski mirachowski, i Michał obywatel pełen cnoty i świata, w konfederacyi barskiej był marszałkiem pomorskim; dawniej kilkakrotnie na sejmy poseł, uważany był jako światło w obradach. Z synów jego, ile wiem, jeden Józef co był w służbie bawarskiej, miał osiąść w zakroczymskiem; Onufry Paweł w Galicyi. Odleglejsze krwi związki łączy nas z Grabczewskimi, Jezierskimi, Gocartowskimi, Lipińskimi, Powalskimi i t. d., zgoła w województwie pomorskiem prawie wszystkie domy były spokrewnione z sobą. Przyczyną tego, była mała liczba familij szlacheckich; największa bowiem część województwa złożona była z starostw niezmiernie intratnych, opactw i klasztorów.

11

stryja mego, na edukację, który mnie oddał w ręce wikaryuszów, przy probostwie skarzewskim będących. Jeżeli pierwiastkowa moja edukacja chybiała została, nie było to winą ani ojca, ani stryja, ale winą czasów, w których się urodziłem. Lata mego urodzenia były latami ciemności publicznej, którą ostatnie panowanie Augusta III. Polskę okryło.

Prawda, że rok mego urodzenia stanowi epokę w literaturze ojczystej, gdyż w nim nieśmiertelni Załuscy, biskup krakowski i referendarz koronny, bibliotekę publiczną w Warszawie założyli, ale to nie były owe wieki Zygmunta, aby tak ważne ustanowienie ocenić i korzystać z niego umiał Polak. Polacy w tym wieku zupełnie zdzieciniali byli. Nie mieli swego języka, nie umieli mówić, jak ich przodkowie: Kochanowscy, Skargowie, Orzechowscy; utworzyli sobie jakiś bełkot barbarzyński, z łaciny i polszczyzny złożony, do którego my jeszcze Pomorzanie dodali słowa Kaszubów i Wendów.

Literatura, sztuki i kunszt wolne z różnemi umiejętnościami, z którymi już prawie cała Europa oswojona była, dla nas zupełnie obcemi były: nasi Augustowie zatracili dla nas wszystko!

Jezuici, w innych krajach oświeceni, u nas w grubej niewiadomości, bałwochwalcami tylko dzikiego Alvaru zostali, obciążając nasze głowy tą niezrozumiałą tajemnicą łaciny; myśleć nie uczono, nawet zakazywano.

Ale jakżeż mogło być inaczej, kiedy opieka rządu nie rozciągała się bynajmniej do edukacji publicznej!

Poruczona zupełnie była Jezuitom, a od tych jeszcze ciemniejszym tak nazwanym dyrektorem, w których dzieki i tyrańskie ręce wpadliśmy. U nich żywość dowcipu, ciekawość, łatwe pojęcie, te najdroższe dary natury, były przywarą; trzeba było być koniecznie zimnym, ponurym, milczącym, i, jak zwykle mnichy, aż do podłości pokornym. Nie daano duszy pokarmu, a nawet i ciała. Barbarzyńcy! chcieli mieć z młodzieży cienie i mary, z ludzi wolnych zwierzęta w jarzmie, z obywateli przeznaczonych do służenia ojczyźnie z orężem i radą, nieczułe i ciemne utwory.

12

Oni to rzucili nasienie zguby naszej politycznej, które nam wydało owoc hańby i niedoli.

Pod taką więc nieszczęśliwą gwiazdą moją zacząłem edukację. Żywość moja wrodzona była podobno przykrą rodzeństwu w domu, a gdy, jakem wyżej wspomniał, lat sześć mając, dostałem się w ręce księdza wikaryusza, niby to nauczyciela, w moment na mnie pokuty za moją żywość wkładał. Pojęcie dobre i pamięć, którą mnie natura uposażyła, czyniła mnie łatwemi początkowe nauki.

W dwa lata umiałem dobrze czytać i pisać, i początki łaciny pojąłem, czy spamiętałem. Ksiądz stryj i mój ojciec osądzili mnie więc godnym szkół jezuickich, które były na Szotlandzie w Gdańsku i do nich mnie w ósmym roku oddali.

Nie będę opisywał toku edukacji w niższych klasach; był tak i sam, jakem wyżej wspomniał: kazano się zawsze pod odmiennymi

nazwiskami złej uczyć łaciny, bez żadnej korzyści. Myśleć nie kazano. Chwalono bejaźliwość, podłość, zdrętliwość, gdy przeciwnie wrodzonej otwartości, szlachetnej śmiałości, żywości dowcipu, zasłonić często nie mogły najlepsze w naukach postępy od chłosty i poniżenia.

Zgoła codzień bito, codzień słyszałem jęk, próśby uczniów; tyraństwo nauczycieli było zwykłym tej szkoły obrazem. Czyż mogła się tam moralność i piękne uczucia, to największe dobro człowieka, w sercach niewinnych zawiązać ?

Odwracam od tego przykrego przedmiotu oko i serce, które dotąd jeszcze nad tem ubolewa; powiem tylko, że w dwunastym roku mego życia skończył klasę poezji i otrzymał promocję do retoryki.

Na niejaki czas przerwała mi nauki śmierć mego ojca, który paraliżem tknięty, mnie w dwunastym roku osierocił.

Niech na to wspomnienie prochom jego złożę ofiarę mej niewygasłej synowskiej miłości. Mąż wierny, ojciec dobry, sędzia sprawiedliwy, gospodarz rządny, sąsiad spokojny, przyjaciel stały, w sześćdziesiątym drugim roku życia swego z tym się pożegnał światem.

Ja od niego szczególnie byłem kochany; miło mi jest sobie przypomnieć, jak w tem życiu patryarchalnym używał

13

mnie często do swych gospodarskich zatrudnień. Nie był bez nauk, jakie te czasy dać mogły; dość piękną bibliotekę pozostawił, ściągającą się do jego urzędu. Miałem różne jego pisma, ale i te w nieszczęściach moich utraciłem. *)

Śmierć ukochanego ojca wpędziła mnie w ponurość i żal nieutulony. Powróciwszy do szkół, zajęty czytaniem żywotów świętych, postanowiłem zostać reformatem, który to zakon widziałem w szczególnem paważaniu u moich rodziców. Mój młody i rozpalony umysł zdawał się czuć do tego stanu powołanie. Ciemnota zwykle w to miesza Boga, co jej uprzedzeniu i zabobonności pochlebia; zgoła nie byłbym waszym ojcem, gdyby to moje mylne powołanie, roztropnemu kapłanowi, stryjowi memu, księdzu archidyakonowi pomorskiemu, nie było przez Reformatów samych przedłożone. Tego nauka i rozropne uwagi rozchwiały moje postanowienie i zachęciły mnie do kończenia nauk retoryki. Trzy lata byłem w tej klasie; wiek mój młody nie pozwalał mi jeszcze chodzić na filozofię i teologię.

*) Najbardziej żałuję utraconego rękopismu, w którym on niewolę swoją pod Gdańskiem w czasie jego oblężenia opisał. Gdy Stanisław Leszczyński r. 1733 po raz drugi królem polskim obrany został, August III. swoim własnym i rosyjskim wojskiem wsparty, tę wolną elekcyę Polski zniszczył. Leszczyński do Gdańska musiał się schronić. Przyjęło go to miasto jako swego pana, a za jego przykładem województwo pomorskie, chełmińskie, malborskie, zgoła całe Pomorze przywiązało się do strony Stanisława. Na to hasło, ojciec mój mając lat 40, opuścił dom i familię i stanął na czele powiatu swego mirachowskiego, a nawet jako rządny gospodarz, mając zapasy żywności, otworzył u siebie magazyn dla gromadzącej się szlachty; tem gorliwiej, gdy mu z Gdańska nadesłany został uniwersał Józefa Potockiego, wojewody kijowskiego, jako rejmentarza w koronie przez Stanisława ustanowionego. Naciągnął był pod Gdańsk wódz rosyjski Münich. r. 1734, ale gdy w przypuszczonym szturmie 9. maja w nocy wojsko moskiewskie odparte i porażone zostało, powiększyła się patryotyczna gorliwość Pomorza jeszcze bardziej; wszyscy się brali do oręża. Zapal święty, ale go sił przewaga wkrótce przy tłumiała; naciągnęły nowe wojska rosyjskie i saskie, i miasto do poddania się przymusiły. W ostatniej tej obronie króla swego, między wielu innymi szanownymi, ojciec dostał się do niewoli rosyjskiej, opisał on w niej cierpienia swoje fizyczne i moralne nie przeczuwając, ile syn jego miał za swą ojczyznę wycierpieć.

14

Gdy już skończyłem lat piętnaście, zaczęła mnie ta szkolność zawsze jednakowa nudzić, a najbardziej rozdrażniała mnie tyrania księdza Działkowskiego profesora.

Pozwalał sobie w naszej klasie takich dzikości, jak w infimie, lubił jezuita bić i z kańczugiem do nas chodził; oburzyłem się na to i zaczynając już myśleć, stanąłem na czele moich kolegów, aby tej niewoli i hańby nie cierpieć. Tej dziecinnego charakteru insurekcyi opisywać nie będę; dość że była obrazą majestatu szkolnego i tak kłętą szkołę od ciała uczniów odcięty zostałem, jako członek zaraźliwy. Poszła ta sprawa do ważniejszego trybunału księdza stryja, zawsze w Gdańsku, jako oficyała mieszkającego. Po danej, jako młodemu naganie, byłaby kłętwa za jego rozkazem zdjęta, ale mój stryj, kapłan prawdziwie oświecony, czuł dobrze próżność nauk jezuickich i chcąc mnie, jak wieki niosły, do oświecenijszej oddać szkoły, przeznaczył mnie do kancelaryi grodzkiej a potem trybunalskiej, postrzegając we mnie dowcip i do prawnictwa skłonność. Akademii żadnej w kraju nie było, gdy tymczasem w Niemczech prawie w każdym znaczniejszym mieście. Akademia krakowska tyle była znaną na Pomorzu, co paryzka. Żadnego nam bowiem wyobrażenia nauk i szkół wyższych nie dawano; taki los był oświecenia publicznego! Zresztą ta wszechnica krakowska, która dopiero za panowania Stanisława Augusta cokolwiek się wzniosła, była dawniej, jak ten odwieczny posąg w którym przez podanie tylko bałwochwalcze wielbiono jakieś dawne bóstwo, lubo w niem wieki i burze twarze i członków wszystkich zagładziły charakter.

Pojechałem zatem w piętnastym roku do Skarszewa, tak nazwanego miasta, gdzie księdza stryja było probostwo. Ten szanowny kapłan oddał mnie w dozór komendarzowi swemu, aby miał oko na moje obyczaje i moralne postępowanie, regentowi zaś kancelaryi, Płacheckiemu, polecił prawa nauki; więcej uczynić w kraju, w którym żyliśmy, nie mógł. Powszechnie mniemanie uważało kancelaryę jako szkołę szlachezną, przez którą przejść musiała koniecznie młodzież, przeznaczona urodzeniem do rządów kraju i sprawowania wszelkich urzędów publicznych. Zgoła kancelaryą miało to być plemię senatorów,

15

posłów, sędziów i t. d., źródło wiadomości praw krajowych; kto, jak ja, przez to przeszedł doświadczenie i nad przesłem zastanowić się umie, dziwie się nierządowi, a potem zniszczeniu Polski mniej będzie.

Nasienie nieszczęść publicznych w tym gruncie edukacji publicznej leżało. Jeżeli jak wspominałem, pierwiastkowa edukacja młodzieży oddana była bez ograniczenia jezuitom i dyrektorom, tak tutaj samym tylko pasyom i namiętnościom młodzieniec był poruczony. Nadzwyczajnym tylko przypadkiem lub też szczęśliwym usposobieniem, stało się, jeżeli młody człowiek z tego, że tak powiem, złego powietrza moralnego, bez zarazy serce swoje uniósł i nałogów najnieszczęśliwszych na całe życie nie nabrał. Co się tyczy nabycia wiadomości, to tylko przypadkowi, albo wrodzonym zdolnościom młodego przypisać było można; sama szkoła dać ich nie mogła, bo żadnych prawideł, ani organizacyi nie miała!

Już tedy jestem kancelarzystą! To było hasło swawoli i rozwiążności; szczęściem, że byłem pod okiem wielce moralnego kapłana, komendarza Sztoba, i że wrodzoną miałem skłonność do pracy i wielką chęć do nauk; w krótkim czasie nauczyłem się na pamięć a k c e s s o r y ó w .

Miała to być książka elementarna prawnictwa; postąpiłem co było najważniejszym, w a k t y k a c y i ; tem słowem barbarzyńskim nazywano sposób pisania, czyli zapisywania wszelkich czynności prawnych, między stronami zaszytych, albo z wyroku sądu.

Dzień i noc męczyłem się na osobności nad czytaniem statutów Herburta i czytaniem korektury pruskiej nie mając żadnego wyobrażenia ducha praw i jego zasad, nie znając różnicy między prawem natury, politycznym, cywilnym, kryminalnym i narodów. Wymawiałem prawa rzymskie, statuta magdeburskie, jak papuga zwyczaj, bo tak całe godne zgromadzenie moje czyniło.

Z tem wszystkiem ksiądz stryj po upłynionym roku znalazł we mnie znaczne postępy. Pan regent okrywał mnie pochwałami, przecież ja z mej strony skarżyłem się na ten sposób nauki księdzu stryjowi, który i oświecony i majątny i do mnie wielce przywiązany, chciał mnie do akademii posłać za gra-

10

nicę. Ale moje przeznaczenie chciało inaczej. Ukochany mój opiekun jeszcze w tym roku na moich rękach skonał. Tej straty nie wynagrodziły mi wszystkie następne lata i jeszcze dziś, gdy to piszę, żalem ściśnione serce łzy wdzięczności roni pamięci mego najlepszego przyjaciela.

On jeden przyczył mi dobrze, on jeden umiał i mógł mi uczynić wiele; nie miał jak lat 54, gdy mnie osierocił. Był w kapitule kujawskiej wielce szanowany, będąc już archidiaconem pomorskim, a stawszy się przez swoje oświecenie godnym tej powagi, miał prawo do widoków dalszych w kościele.

Ten cios dla mnie okropny ścięsniał moje widoki. Ukochana matka, pomimo swego najlepszego serca, nie widziała dla mnie szczęścia tylko w kancelaryi. Nabrania biegiłości jak najprędzej w prawie, zaczęły wymagać okoliczności, gdy familia Grotorłowskich już wówczas w wysokim stopniu pieniactwa będąca, zaczęła czychać na nasz majątek. Wybrała do swego połowu moment naszego sieroctwa.

Brat mój starszy Joachim, zawsze do życia samotnego przywiązany, nie myślał jak tylko zostać kamedułą. Wypadało mi zatem trzymać się prawa. Lat szesnaście mając, już po różnych sądach biegałem, gdzie nas pieniactwo wyprowadzali. Nabierałem z doświadczenia coraz więcej wiadomości praktycznych, tak iż w siedmym roku jako pierwszy kancelarzysta zacząłem stawać, czyli, jak mówiono, odzywać się w sądach grodzkich i ziemskich, to było dosyć sławy na mój wiek.

W tym czasie w r. 1764 nastąpiła elekcya króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, a że wojewodą pomorskim był Mostowski, przywiązany jak się zdaje do partyi Czartoryskich, zbierał jak najwięcej na Pomorzu szlachty, aby pole wybierzce pomnożył na korzyść Poniatowskiego.

Trzeba wam wiedzieć, że Pomorzanie z dawnego jeszcze swego prawa, jeździli na wszystkie sejmy, jak mówiono v i r i t i m , to jest, ogółem wszystka szlachta, bez wyborów poselskich.

Ta polityczna horda szła jak karawanem, pieszo, konno i na wozach. Ja naturalnie jako kancelarzysta grodu wojewody (bo woje-wodowie byli u nas razem starostami grodowymi) na-

17

leżałem z prawa do tej wyprawy i dostało mi się miejsce na powozach wojewodzińskich.

Na czele szedł pan regent kancelaryi Owidzki. Ukochanej mojej matce, lubo majątniej, zdało się rzeczą niepodobną, aby mnie do Warszawy przyzwolenie mogła wyprawić. Tak wcale związku ze stolicą kraj nasz nie miał.

Wyjechałem jednak za jej przyzwoleniem, z otrzymanym nowym żupanem i kontuszem, w te, jak mniemała, odległe krainy, w które mnie nie bez łez puściła.

Już więc, mając dopiero lat 17, wszedłem w kolej polityczną, używać zacząłem najchlubniejszego prawa wolnego człowieka, co sobie króla wybiera. Ale ja bardzo mało miałem o wszystkim wyobrażenia. Gdzie, kiedy i od kogo miałem się nauczyć zasad społeczności cywilnych? Któż mi miał wytłumaczyć i ludów i wybieranych jego magistratur prawa?

Podróż i przybycie do Warszawy bardzo dobrze sobie przypominam; naprzód w drodze mieliśmy i dla nacisku podróżnych i dla skąpstwa wojewody, wielki głód i niewygody, tak iż my wędrowcy sejmowi ułożyliśmy sobie litanie każdego popasu i noclegu, zawsze odpowiadając: k r u p n i k z a n a m i . Doszło to do usz wojewody, rozśmiał się, ale krupniku nie odmienił.

W Warszawie zapakowano nas jak więźniów w jakimś domu, ciasno i ciemno. Uciekałem do mojej familii, która lepiej żyła i mieszkała; ale wszelako wracać się musiałem do pana wojewody kalwakaty, na której ciźbie i zgiełku zależała cała wielkość i możność, jak mówiono partyi. Zaczynała się zwykle nasza procesya od wojewody ruskiego Czartoryskiego, w ten czas bardzo możnego.

Powiększyły się moje cierpienia, gdy niektórzy z mojej rodziny i znajomych wyrzucali mi moje służalstwo Mostowskiemu, którego nazywano uzurpatorem województwa: trzeba było podług dawnych praw w Prusiech być indygeną, to jest rodakiem pomorskim, aby mieć krzesło lub urząd wojewódzki. Czapscy, co się na czele tych indygentów stawiali, wiedli długie spory z Mostkowskim, dowodząc mu, że jest przybysz a zatem wojewodą być nie może.

18

To rozjątrzenie umysłów nigdzie nie było większe, jak w Warszawie; wiele razy ledwo do rozlewu krwi nie przyszło, kończyło się jednak zwyczajnie na krzykach i pogroźkach. Mnie się to, pamiętam, wszystko bardzo przykrzyło. Byłem ciekawy widzieć miasto, ludzi i rzeczy; ale rozumować, zastanowić się nie umiałem. Wreszcie wszędzie zgiełk, burdy były zwykłym obrazem miasta.

Nadto mi się nie podobały te ronty Kozaków rosyjskich, co wszędzie ulice przebiegają. Pytałem się raz naszego pana regenta, czy Kozacy także do elekcji należą? On się za całą odpowiedź rozśmiał.

Nie wiedzieliśmy ani dziejów kraju, ani jego praw politycznych z sąsiedzkimi narody i ich polityki; taka była ta nasza wolność, dla której żyć chcieliśmy, ale to do historii należy. Ja w tym stanie rzeczy najszcześniejszym się czułem, gdy wprowadzony w dzień elekcji na polu pod Wołą, nieznanym mi dotąd ujrzałem obrządki.

Wspaniała szopa, ledwo przejrane szyki rycerstwa wojewódzkiego i książę prymas Łubieński, na kosztownym przebiegającym faetonie i wszystkich o zdanie zapytując, bardzo mnie zajął. Obrządek ten zupełnie próżny, zapytanie szyderskie, bo już wiadano niecofniętą wyrocznię z Petersburga, że Poniatowski będzie królem.

Co do mnie to ten raz jedyny tylko pod panowaniem jego byłem z tej wolności zupełnie chlubnym, jeżeli wolnym być można bez rozumowania. Krzyczałem z całego serca z g o d a ! Powodem do mojej radości było, że królem miał być rodowity Polak i że po wszystkich posiedzeniach wielbiono go z obszernych wiadomości i najlepszego serca.

Nie przeglądałem, że pod jego panowaniem naród miał, zniknąć z karty politycznej, a ja, ów elektor królów, i sam jako Piast kandydat, w tułactwie życie zakończyć. Reszta w Warszawie była dla mnie widokiem nadzwyczajnym; przybyły z cichej i skromnej prowincji, rozumiałem się być przeniesionym w świat wcale inny.

Blask zbytku azjatyckiego w pałacach, powozach, strojach zadziwiał moje oko. Docisnąwszy się do jakiego pałacu i po-

19

siedzenia, największe na mnie wrażenie czyniły osoby wymowne, gdy na podniesione ich głosy wszyscy zaraz zamilkli.

Takim był Dłuski, podkomorzy, którego zawsze słyszałem z miłą słodyczą mówiącego u księcia Czartoryskiego. Największego

starania dokładałem zawsze, aby się dowiedzieć, kto jest ten lub ów Cyzero, a gdy dostrzegłem, że te wszystkie osoby najwięcej przez rozum i wymowę słynące, byli mecenas i exmecenasi, plenipotenci, regenci i t. d.; uczułem radość, że byli ludzie z kolebki kancelaryjnej wyrosli; to mnie czyniło hardym, dało jakąś nadzieję i przywiązało do kolei prawniczej. Mój regent, pan Owidzki, który był razem moim krewnym, umiał mi wynosić zawód prawniczy i umacniać mnie w moich widokach.

„I ty Józeku może będziesz z czasem plenipotentem księcia, posłem i t. d.“ często mi powtarzał. Cały już odtąd byłem zajęty wiadomością prawa i nabyciem wymowy. Taka jest dzielność pierwszych wrażeń na duszy naszej, od tych cały los człowieka na przyszłość zawisł! Szczęśliwy ten, który takich pierwszych wrażeń doznał wzniosłości duszy, zacności człowieka! na czym umyśle, umiejętna ręka prawdziwych wiadomości pierwszy rys oznaczy i węgielny kamień istotnych nauk położy! a co najwięcej, gdy niewinną duszę do pokochania cnoty usposobi.

Warszawa mnie zaczęła ze wszystkim nudzić, czułem się niezdatny do tego wielkiego teatru; pragnąłem tylko się uczyć by się do niego przysposobić, a do takiego zamiaru rozumiałem iż nie było szkoły, tylko kancelarya, i jak mówiono, palestra. Jakie tylko mogłem dostać mowy i książki prawne, zaraz zakapowałem; ale książki polskie były to natenczas towar bardzo rzadki, jak gdyby w Polsce zakazany, a język i obce, prócz łacińskiego, który posiadałem dobrze, i niemieckiego, którego miałem początki, ledwo z nazwiska znałem; wtenczas przecież mógłbym się być wszystkiego gruntownie i z łatwością nauczyć. Geografia, historia, matema-tyka i cała literatura, nigdy dotąd do moich uszu nie doszły. Taki był wiek, w którym żyć zacząłem.

Muszę mu jednak oddać sprawiedliwość, w czym dla mnie

20

był zbawienny. Był to wiek dla mnie obyczajów i moralności; wychowany w zaciszu niewinnego domu, pod okiem cnotliwych i rządnych rodziców, żyłem, jak dziś czuję, prawdziwie w wieku patryarchów. Żadne zgorszenie nie obudziło we mnie tyła szkodliwych dla młodego namiętności. Wszędzie widziałem przykład skromności, pracy i uszanowania dla starszych, z tego urobiły się moje obowiązki i prawa życia. Z tym duchem przyjechałem do Warszawy, która względem mojej prowincji zdawała mi się Babilonią rozwiązłości i niecnot. Owe jednak w duszę młodą wpojone zasady religii i obyczaj, były silniejszymi nad wszystkie pokusy; uciekałem od nich jak od zarazy. Te pierwsze odniesione zwycięstwa, zapewniły mi ciało zdrowe i duszę do myśli i pracy sposobną.

Wyjechałem z Warszawy duszą i ciałem kancelarzystą, uradowany, że odwożę ukochanej mojej matce duszę i serce wolne od wszelkiej zarazy. Dotrzymałem jej szczególnie słowa nie grać nigdy w karty, czego aż dotąd się nie nauczyłem. Całą drogę zatrudniały mnie książki i mowy, które kupiłem, po krótkim uściskaniu mojej matki o mnie niespokojnej, wyrwałem się z domu do gospodarczych zatrudnień do Skarszew. To była moja stolica.

W tem rozszedł się odgłos, że wojewoda odmieniony, że Fleming na miejscu Mostowskiego naszym starostą grodowym. W kancelaryi rady zamieszania, niby w Warszawie. Starosta miał prawo wszystkich urzędników odmienić, z kądem bojaźni i nadzieje. Chodzi o to, aby ktoś z kancelarzystów J. W. starostę przy wjeździe witał; powszechny wybór pada na mnie.

Nie jestem zdolny opisać, co nocy bezsennych, dni zamyślonych strawiłem, aby ten urząd mówcy z chlubą odbyć.

Nie wiem, czy kiedy w życiu byłem szczęśliwszy i więcej zatrudniony. Tu dopiero przypominam sobie prawa wymowy, przrzucam całego Cyserona, uczę się mów warszawskich; wreszcie Owidiusz i Wirgiliusz nie uszli mego łupu. Cóżbym dał, gdybym tę mowę był dotąd zachował. Tyle się domyślam, że tam mówił Cicero, Czaplac, Dłuski, Herburt i korektura praw pruskich, kończył zapewne Wirgiliusz lub Owidiusz.

21

poprzedza wojewody wniście do zamku, w którego przysionku pan regent czeka i mnie znak daje. Fleming był bardziej Niemiec niż Polak, człek nudny, zgola oryginał; musiał się jednak w tłoku zatrzymać i mnie wysłuchać. Pewny jestem, że mało rozumiał com mówił, z tem wszystkiem nie wiem przyczyny, może był kontent, że skończył, łaskawie się do mnie uśmiechnął — to był znak pochwały — i zbliżywszy się potem do regenta, o me imię się zapytał i oświadczył, że mi daje urząd subdelegata grodzkiego. (Urząd subdelegata był wówczas ważny, gdyż do egzekucji przywodził wyroki sądu i t. d.) Całe obywatelstwo zaczęło chwalić mowę, moją przytomność i organ przyjemny. Moje ukontentowanie i szczęście dochodziło najwyższego stopnia. Mało podobnych rozkoszy kosztowałem w późniejszym życia biegu.

Już wtedy w 18 roku jestem magistraturą. Jako delegat zastępowałem urząd grodzki w różnych krokach prawnych z dekretów wynikłych. Radość moja tem była większą, gdy sędzią grodzkim zostałem, z nominacji wojewody, mój wuj Michał Lniński, człowiek z swoich talentów najpierwszych urzędów godzien.

Sędzią ziemskim zostałem wkrótce obrany drugi mój wuj Antoni Lniński a sądownym Maciej Wybicki, jeden ze stryjów, który mi się pozostał. Otóż dla mnie pole otwarte przy opinii publicznej, przy sędziach krewnych, do przebiegania kolei, jak nazywano palestranckiej. Porzucam klasę kancelaryi, postąpiwszy z prawa do wyższej, zaczynam stawać w sprawach. Majątek, który miałem, uwalniał mnie od szukania podłej opłaty, a z wrodzonej skłonności, którą aż dotąd zachowałem, czynienia przysług bez interesu, prowadzony zostałem do bronienia ubogich i niewinnie uciśnionych.

Najmilszą miałem rozkosz mówić publicznie, bo mi się zdawało, że byłem wymownym. Zachowałem aż dotąd to miłe sercu mojemu przypomnienie, że ukrzywdzoną wdowę, której nikt przeciwko jej zuchwałemu panu, bogatemu klasztorowi Cystersów w Peplinie bronić nie chciał, bronił i widziałem uciskających niewinność, wyrokiem sądu ukaranych. Stawałem także w sądach ziemskich, jednając sobie wszędzie miłość oby-

22

wateli. Ale to wszystko zaczęło mi być małym, przedsięwzięciem więc jechać na trybunał do Poznania, to było maximum ówczasowej edukacji naszej.

Skromność moja i chęć nauki sprowadziła mnie znowu z wysokiego szczebla grodzkiego na dół, bo w trybunale zostałem dependentem Kierskiego, mecenasu trybunału; a gdy się trybunał rozjechał, stałem się uczniem sławnego regenta Bilińskiego i susceptanta, pamiętam Zambrzyckiego. Uczylem się bez ustanku i aż do znużenia, prosiłem tych moich nauczycieli o pracę, nie dosypiając nocy. Ale ja przy mojej tak wielkiej pilności, byłem do tego podróżnego podobny, co błędzi, co zawsze w ruchu, a zawsze w jednym okręgu zostaje, a nakoniec przejechawszy różne rozdroża, zalał się potem, ale zamiaru swego nie dopiął. Tak był prawdziwie nieszczęśliwy obraz mojej edukacji.

Kancelarya i palestra trybunalska różniła się od grodzkiej dojrzałszą rozpustą i ciemnotą. Nie było żadnych pewnych zasad i prawideł nauki. Nauczyciele i uczniowie byli, że tak powiem, bez wzajemnych obowiązków. Przykro mi jest o tem wspomnieć, a coś dopiero malować. Mecenas więcej doświadczenia niż prawdziwej nauki mający, czekał niby rękodzielnik przy swoim warszacie kupca więcej dającego; dependent miał otwartą rękę jak wyzwoleniec, aby przyjąć część jakiej szczodroty. Mecenas na konferencji, to jest radzie prawniczej z mającym sprawę, ile mu stare wino pozwoliło, pojął treść rzeczy, która miała pójść pod sąd; o losie zaś sprawy wydał wyroczni nie z dowodów, których wcale nie czytał, ale z protekcji dworskiej, jak nazywano, lub party na trybunale panującej. Intryga zatem, przekupstwo stanowiły wyrok. Dependent do konferencji przypuszczony, ogromne majątki w papierach zamknięte w brudną zawinął serwetę i miał obowiązek, jeżeli był światły i cnotliwy, wierny zrobić wyciąg z treści, to jest summaryusz, jak nazywano, dokumentów.

Wieleż to na mnie razy tę pańszczyznę wkładał leniwiec i nieoświecony kolega. Lubo byłem dependentem z nazwiska, ale będąc od matki dostatecznie opatrzony w pieniądze, ani nie mieszkałem, ani nie jadałem u mecenasów. W szczupłym przeto,

23

lecz w własnym swoim zakątku, nie znałem służebniczej niewoli dependenta i podłej opłaty zakupienia.

Przez miłość pracy i nauki przyjmowałem, co mi mecenas zrobić polecił, albo częściej od innego mecenasu rozpustny dependent

zrobił mnie za siebie prosił. W nagrodę jednak mojej pilności miałem często pod oknem mego zakątku urągania i krzyki: Cyceronie! żyj z nami.

W gronie takowych trybunalczyków, spostrzegłem jednak talent niejakiego Rzeszotarskiego, którego potem zagnałem sędzią rawskim..

Był to człowiek młody, wprowadzie bez takiego światła, jak w innych narodach w tym czasie już było, ale mocą swego zdrowego rozsądku i dowcipu doszedł, powiem szczerze, wartości adwokatów parlamentów francuskich.

Mówił płynnie i logicznie, miał praw naszych wiadomość. Zazdrość ku niemu rozdzierała serce starych dziekanów, Sawickiego, a szczególnie Tymowskiego. Co się tyczy mojego Kierskiego, zawsze z wdzięcznością winienem go wspomnieć, był to człowiek poczciwy i przyjacielski. Nie miał ambicji równać się przy induktach z Tymowskim i Rzeszotarskim, byleby go tylko na konferencyach starego wina nie minęła kolej. Wreszcie nie był on do położenia konkluzji, tylko do pierwszego wyprowadzenia sprawy. Konkluzja zostawiona była niby najmędrszym, którzy, jak dla ich interesu wypadło, dekret trybunałowi podali.

Wracając do mnie nadmienić muszę, że zachowawszy zawsze szczególną wdzięczność dla regenta Bilińskiego, i susceptantów Zambrzyckiego i Górczyczewskiego, którzy memu odpowiadali zamiarowi, pojechałem z Poznania na trybunał rozpoczęty w Bydgoszczy.

Na tym trybunale nie widziałem tylko zbytek, pijaństwo i rozwiążłość. Mówiono o przedajności deputatów, jako przedajności wszelkich towarów; dziś sobie jeszcze nie bez wzruszenia przypominam, jak staropolska cnota wzgardzoną była a powszechnie zepsucie obyczai do tej prowadziło nas przepaści, w której jesteśmy.

Doświadczyłem, że lubo król pić nie lubił, ale w jego

imieniu zasiadający JW. Mielżyński, wojewoda poznański marszałek trybunału, żył jak najwystawniej. Drudzy szli za jego przykładem.

Wróciwszy na czas do mego województwa z trybunału, głośnym się stałem w wszelkich magistraturach. To słowo trybunalczyk było u nas w sądownictwie tyle znaczącem, co bohater w wojskowości. Za największą łaskę sobie poczytywano,

gdym chciał za kim, mającym sprawę przemówić, i niby drugi Rzeszotarski konkluzje dyktowałem sędziom. Uczyniło mnie to popularnym w województwie, chciano abym się w niem pozostał; ukochana matka ustępowała mi z dóbr dożywocia ale ja jeszcze w moich zamiarach pojechałem na trybunał do Bydgoszczy, gdzie znowu jak w Poznaniu pracowałem, a bez korzyści, oprócz żem coraz więcej nabywał doświadczenia.

Tymczasem zbliżał się moment podziału Polski. Uknuto za granicą projekt poróżnienia umysłów w Polsce pod pozorem religii.

Dyssydenci, to jest Polacy wyznania luterskiego etc., mieli się domagać równości politycznej z Polakami wyznania katolickiego. Z takowego układu zawiązała się konfederacja śluckska, pod marszałkiem Grabowskim i Grudziądzką, pod marszałkiem Golzem, dyssydentami. W ten sposób ta najpotężniejsza do ruszania uczuć ludzkich sprężyna użyta została, aby polityczne rozwinąć widoki. Co do mnie rok 1767 był epoką mojego politycznego znaczenia, bo gdy w nim sejm zwołany został, pojechałem i ja do mego województwa na przedsejmowe sejmiki, i lubo młody, bo dopiero lat dwadzieścia mający, posłem na sejm obrany zostałem.

Rozdział II.

Autor występuje na scenę polityczną.

Już prawo za tego panowania zniosło było przywilej Pomorzan, jeżdżenia na sejm *vir itim*; pozwoliło tylko całej prowincyi pruskiej mieć posłów czterdziestu z 3 województw i ziem. Przeznaczony w takim charakterze jechania do Warszawy, już bardzo różne od pierwszej mojej podróży na elekcyą miałem zamiary i widoki. Porzucić na zawsze trybunały i palestrę stałem było mojem przedsięwzięciem.

Początki panowania Poniatowskiego zaczęły już rzucać słabe prawda jeszcze zorza literatury na ciemną ziemię sarmacką. Nic mogłem się nasycić nowo wychodzącymi pismami; przekonywałem się coraz bardziej z nich, jak obszerne są pola nauki i umiejętności.

Szanowny mąż, naszej literatury ojciec, ksiądz Konarski, Pijar, zaczynał być mojem bóstwem; biblioteka Załuskich miała być moją świątynią. Porzuciłem więc trybunał, którego był marszałkiem książę Jabłonowski, wojewoda poznański, a mój aż do śmierci stały przyjaciel.

Już tedy jestem reprezentantem ludu, prawodawcą, lubo ani wieku, ani głębokiej nauki nie miałem za sobą. To mi

przynajmniej miło wspomnieć, że wyjeżdżając jako poseł czułem moję niezdolność względem obowiązków tego urzędu, i wybrau-szy sobie za mentora cnotliwego i oświeconego Michała Lnińskiego, mojego wuja, który był moim kolegą, stale sobie postanowiłem, zdutniejszym się na przyszłość uczynić.

Droga moja matka, uleczona memi prośbami z swych uprzedzeń, przyrzekła mi starczyć na moje bawienie się w Warszawie nawet i po sejmie w celu mej edukacyi. To było mojem największem szczęściem.

Sejm ten szczególnie do historii narodu należy, bo mojem zdaniem on pierwszy znikczemnił powagę, godność i niepodległość Rzeczypospolitej, i już niechybny z czasem upadek jej wyrzószył. Tu choć w szczupłych granicach muszę jego obraz wystawić, gdyż on miał wpływ największy na całe moje późniejsze życie. Wypadki polityczne najczęściej bywają przypadkowych okoliczności owocem; nie tak się przecież stało w historii upadku narodu polskiego.

Ponizienie jego i zupełna z czasem zagłada, snuła się pasmem z ułożonego systematu za Piotra Wielkiego. Przodkowie nasi aż do Jana Zamojskiego, lękali się tylko domu austryackiego, wołając: *Polonia, cave Austriam*. Mniej sobie ważyli Rosyą, wyższymi się nad nią sądząc. Ale przeznaczenie chciało inaczej.

Piotr Wielki osiadł na tronie rosyjskim i założył węgielny kamień jego późniejszej wielkości. Pokonawszy Szwedów zwrócił całą politykę na Polskę, aby ją w podległości utrzymać. Polacy sami i obce mocarstwa do skutecznienia tego projektu dopomagali. Polacy utrzymywali żywioł swej duszy, anarchią; obce zaś mocarstwa obojętnem okiem na upadek Polski i na groźne podnoszenie się Rosyi patrzyły.

Jeden tylko Rzym utrzymywał ciągle w Warszawie nuncyusza, inne państwa, jak gdyby Polski nie było, żadnych ze tak powiem związków politycznych z nią nie miały. W takim to stanie rzeczy dostrzegło bystre oko Piotra, że Polska prędzej czy później łupem być może.

Ustalił wpływ swój r. 1717, gdy godząc konfederatów pod łaską Ledochowskiego z królem, wojsko nasze do kilkunastu

zwinięte zostało. Został się więc kraj już odtąd nieszczęśliwy, bez wojska, bez skarbu, bez rady. Intryga sejmy ciągle zrywała, a my nasze troski razem z królem topiliśmy w kielichu.

W takiej doli tylko król, Piotrowi Wielkiemu podobny, na tronie Polski osadzony, mógł być ją wyratować. Ale gabinet zagraniczny czuwał już ciągle nad wszystkim. Katarzyna II. trzymając się ściśle systematu Piotra, dała Polsce po śmierci Augusta III. cień tylko króla, zachowawszy dla siebie zupełnie samowładne panowanie.

Stanisław August Poniatowski uposażony był od natury wszelkimi przymiotami duszy i ciała. W kwiecie jeszcze młodości poznany został u dworu petersburskiego od cesarzowej Katarzyny II. wówczas wielkiej księżny rosyjskiej.

Historia tę sławną epokę pierwiastkowego jego życia już wielorako opisała, ja tylko dla porządku rzeczy wspomnę, iż go na tronie polskim wskutek swojej potęgi, Katarzyna II. osadziła. Narzucenie takowe króla od obcej potęgi, nie mogło się podobać narodowi, który się wolnym być mniemał. Umiejący myśleć, przewidywali uległość Stanisława dla ręki, której był wszystko winien.

Powszechna niechęć ku familii Czartoryskich rozciągnęła się także i do Poniatowskiego; inni mu jego młodość zarzucali. Te przecież i inne wszelkie zarzuty byłyby znikły, gdyby był posiadał Stanisław tęgość charakteru, która jest pierwszą cnotą panujących; lecz właśnie brakowało tej Poniatowskiemu. Może mu się należało pierwsze miejsce między ukoronowanymi w świątyni muz, ale Polakom trzeba było mieć naówczas koniecznie króla z twardej szkoły Marsa.

Poniatowski cały był literaturze i pięknym sztukom oddany, zresztą oddawał się rozkoszom życia; a będąc daleki od ducha oszczędności, marnotrawstwem się kaził. Nic na jego duszę nie działał przykład Fryderyka Wielkiego, który z filozofią łączył wojskowość i był w niej nauczycielem, którego oszczędność, ta pierwsza zasada ekonomii politycznej coraz bardziej i majątek narodu powiększała.

Przykład marnotrawstwa i zbytków przeszedł do owych starych zamczysków i poziomych szlacheckich dworów, gdzie

28

ściany zdobytą na Muzułmanach makatą pokryte, dźwigały kołczan z sajdakiem, gdzie zahartowane jeszcze ciało nie znało miękkości niewieściej, najśłodszy spoczynek znajdowało na burze.

Zatarła się wszystkich starożytnych cnót pamięć, nawet poszła w pogardę. Zbytek pierwsze wydał hasło: „Pecunia primum quaerenda est, virtus post nummos.“ Na takowe zmiany w gnieździe sarmackiem z ukontentowaniem patrzyły gabinety postronne.

Wyrachowano, że już na Polaka zniewieściałego nie trzeba użyć tylko postrachu i przekupstwa i już szło tylko o pozór zaczepki i rzucenie iskry do pożaru i zaburzeń wojny domowej i tak to ułożono. W Polsce religia katolicka była odwiecznie panująca; wszelkie inne tolerowane; podsunął tu więc ktoś myśl zręczną aby różnowierców przeciwko religii panującej obruszyć. Polacy najprzykładniejszy pokój z dyssydentami zachowując, do ojców religii świętobliwie byli przywiązani i ta im dawała wyłączne prawo do wszelkiego znaczenia politycznego.

Już na początku roku 1767 radzono dyssydentom, aby się udali pod protekcją Katarzyny II., Fryderyka Wielkiego i innych dworów protestanckich względem porównania ich we wszystkim z katolikami. Katarzyna dała tej sprawie po wszystkich dworach imię ohydnej intolерacyi niezgodnej z ósmnastym wiekiem i oświadczyła, że ją jak najmocniej wspierać i bronić będzie na sejmie polskim.

Gabinet więc petersburski, gdy już widział owoc dojrzały swej polityki, związek konfederacyi dysydentów uznał za potrzebny i w tym celu przeznaczył Goltza, starostę grudziądzkiego nadmarszałka konfederacyi w koronie, a Grabowskiego w Litwie. Ta ostatnia miała się zawiązać w Słucku.

Na pierwszy odgłos takowych związków w całym kraju zjawiły się poruszenia. Jedni przez gorliwość o wiarę, zaczęli podnosić głosy; drudzy, przeglądając tylko w tem dziele za pozór wziętą religię, domyślali się prawdziwego celu gabinetu petersburskiego. Nastaly różne pisma i narady w tej materii w Warszawie. Książę Sołtyk, biskup krakowski, przewodząc duchowieństwu, umiał jego gorliwość miarkować, a przedsta-

29

wiając niebezpieczeństwa, jakimi kraj był zagrożony, starał się pogodzić jednej matki dzieci, w religii się różniące. Ale książę Repnin, poseł nadzwyczajny rosyjski, który miał w nowe zamieszania i w nowego rodzaju anarchię wtrącić nieszczęśliwą Polskę, załatwienia wszystkich sporów życzyć sobie nie mógł; żądał więc sejmu nadzwyczajnego, do którego materiały już w głębokich tajnikach zgromadzone były. Król był powszechnie znienawidzony; familia Czartoryskich dla swych samowładnych postępowań, prócz swych niewielu stronników, była niecierpianą; przeciwnie książę Radziwiłł, wojewoda wileński, za jego patriotyczne myśli i dzieła, na wygnaniu w Dreźnie będący, wyzuty z majątku powszechną wzbudzał litość i przywiązanie.

Te były żywioły do mającego się wzniecić pożaru wojny domowej a raczej do zarodu ostatniej hańby i do zaguby odwiecznego w swojej niepodległości narodu. Zaczęli więc po kraju rozrzuć posłannicy przemawiać głośno, iż epoka najszcześniejsza się zbliża, że wspaniała cesarzowa widząc cały naród przeciw królowi i Czartoryskiemu sprzysiężony, zostawi mu wolność zmienić gdy chce króla, i Czartoryskich prawem ścigać dopuści.

Głos ten zwodniczy do rozjątrzonych trafiał umysłów; większa część Polaków już wałacy się tron, jak mówili, uzurpatora i dokonaną już zemstę na Czartoryskich widziała, i tę obłąkanego ludu radość umieli posłannicy nowym żywiołem zasilić, głosząc, iż wspaniała cesarzowa ubłagana w swej zemście, dozwoli księciu Radziwiłłowi, wojewodzie wileńskiemu, nie tylko wrócić do kraju i majątku, ale nadto podnieść łaskę marszałka konfederacyi generalnej i łaskę marszałka sejmowego.

Na ten odgłos kupią się po całym krajn malkontenci i już widzą króla oddanego zemście Radziwiłła. Wychodzi tego wszystkiego

potwierdzenie z wyroczni Repnin; związek konfederacyi generalnej się dozwała, na siedlisko jej, niby to w oddaleniu Warszawy, Radom się wyznacza. Wszystkie województwa i powiaty zostały wezwane do czynienia partykularnych konferencyj; sejm extraordinaryjny na dzień 5. października roku 1767 w Warszawie odbyć się mający, wyznaczony.

30

Ale niebawnie dostrzegła konfederacya już w Radomiu sidła, w które wpadła. Wojsko rosyjskie naokół otoczyło konfederacyę; nawet wyższej rangi oficerowie wchodzili na jej posiedzenia i obrady. Nakoniec aby dogodniej mógł wszystkim władać, rozkazał Repnin przenieść się konfederacyi z Radomia do Warszawy . . .

Wszystko mu już ulegać musiało, bo najmniejszy opór pociągał za sobą więzienie, pożogi i zupełne dóbr spustoszenie. I gdy się wszystko demaskowało, książę Repnin malkontentom myśleć o straceniu króla zakazał, mówiąc, iżby to było zbrodnią obrażonego majestatu ... Jeden tylko hetman Branicki w tem sidle nie uwiązał, i gdy z daleka na rzeczy patrząc podstęp dostrzegł, odjechał krótkie już dni swoje w Białymstoku dokończyć.

W tak złowróżbnem położeniu rzeczy sejm się rozpoczął, w którym i ja jako poseł, miejsce moje zasiadłem. Król na pierwszej sesji do konfederacji przystąpił, bo inaczej nie byłby miał wcale w nim (sejmie) głosu. Stanisław Brzostowski, jako marszałek konfederacji generalnej wielk. ks. lit., zasiadł obok Radziwiłła a za nimi Marcin Matusiewicz, jako sekretarz.

Próżne pozory! Ten mniemany sejm wolny był owym zjazdem w dawnych wiekach feudalnych, na które panujący wzywając baronów, wyrażał: *Venistis ad videndum, audiendum et consentiendum*. Jakoż już się była konfederacja wprzęgła w jarzmo obce, szukając gwarancyi cesarzowej na wszystkie swoje czynności. Z takiego kroku poddaństwa cofnąć się już nie mogła, ile że 40.000 wojska obcego po całym rozlał się kraju, postrach i zaburzenie roznosiły; stolica napełniona była żołnierstwem, a co zgroza wspomnieć, szpiegami własnego kraju .... Nie brakło na wyrodnym Polakach, którzy zaprzędzawszy się posłowi, służyli mu za pierwsze narzędzie do podłych jego czynności.

Nim się sejm zaczął już Repnin ogłosił, iż żadnych przedstawień od sejmujących nie przyjmuje; iż najmniejszy upór uważany jako kryminalny i tak karany będzie. Wola najjaśniejszej cesarzowej ślepo miała być przyjęta a zatem sejm zamienił się tylko w delegacyą, mającą dysyidentom sprawie-

31

dliwość wymierzyć i z księciem Replinem od najjaśniejszej cesarzowej do tego upoważnionym, traktat zawrzeć i t. d.

Zadrzały na to umysły sejmujących; nastąpiła powszechna rozpacz; odezwały się przeciw w wielu duszach uczucia niepodległości narodowej, i pomimo surowego zakazu księcia Replina, aby ustnie otwierać, dały się słyszeć na publicznych obradach i na prywatnych posiedzeniach śmiałe głosy. Miotły takie upory rozjątrzonem, ale razem i zatrwożonym umysłem Replina. Lecz któż w wieku ośmnastym mógłby się spodzierać, żeby poseł obcego mocarstwa, z łona sejmu wolnego narodu uwięził i na Syberyą wysłał najznakomitszych z zasług stanu i wieków Polaków! Tak się przeciw stało i kończąc tę okropną scenę, która jeszcze odświeża ranę moich uczuć; wspomnę, że książe biskup krakowski, Kajetan Sołtyk; biskup kijowski, Załuski; wojewoda krakowski, hetman polny koronny Rzewuski; tudzież syn jego, poseł podolski, pod bokiem zgromadzonego na sejm narodu, pod bokiem króla i wśród stolicy, przez strażę rosyjskie pod wieczór schwytni i na Syberyą uwięzieni zostali! . . .

Tu nie do mnie należy malować obraz nie tylko sejmujących, ale też i obywateli wszystkich i nie odważam się w prawdziwych kolorach wystawić tej sceny, która nas wszystkich w przepaść rozpacz wtrąciła; wspomnę tylko, aby mej narracyi nie zerwać, iż co tylko ta wieść była się rozbiegła, zjechali się, szczególnie na wezwanie kanclerza Andrzeja Zamojskiego, Senatorowie, ministrowie i posły do księcia marszałka w. k. s. litewskiego, w celu naradzenia się co wypadało czynić w tak okropnem zniewagi narodowej położeniu.

Notliwy Andrzej Zamojski wniósł, iż iść wypada do króla i jeśli on porwanych zwrócenia do Warszawy nie zaręczy, konfederacya ma się rozwiązać, senatorowie krzesła, posłowie ławice, ministrowie urzędy opuścić. To kończąc dodał Zamojski, iż on jutro zwróci królowi dyploma, jeżeli ten silnie obronie powagi krajowej nie stanie. Rozrzewnieni wszyscy Przytomni, oświadczyli na wszystkie raczej narazić się niebezpieczeństwa, jak tej hańbie uleść i t. d. Przecież okrutne wspomnienie! z grona tego patriotycznego zaraz po obradzie przy

32

biegł jeden do posła i wydał osoby, które się naradzały i co uradziły!

Poseł powiększyć kazał po wszystkich ulicach strażę, rozlał po wszystkich domach szpiegów, a sam do zamku się udał. Król o wszystkim był już uprzedzony, cały więc przejęty strachem, przyjmował posła, który na to pomieszenie króla z natrząsaniem do niego przemówił: „Jak widzę, nie znasz twoich Polaków, jeden tylko Andrzej Zamojski dotrzyma słowa i pieczęć złoży; trzeba ją przyjąć; inni, bądź pewny, wszystko jutro zrobią cokolwiek im tylko każe.“

Co za chluba dla Zamojskiego, co za hańba dla ogółu.

Tymczasem cała Warszawa miała postać pogrzebu, na którym każdy grubą żałobą okryty w ponurem zostając milczeniu, jękiem i płaczem się odzywał... spotykają się przyjaciele, w zamięszaniu ani się nie poznają. Każdy kto przez miłość sławy narodowej myślał ściągnąć na siebie zemstę posła, gotuje się na Sybir. Ten robi testament, ów się żegna z żoną i rodziną. Mój wuj Lniński uważany jako naczelnik posłów pruskich, również się lękał zemsty Replina. Zjechaliśmy się wszyscy posłowie do Czapskiego wojewody malborskiego, który sentymentami i znaczeniem w prowincyi pruskiej celował; ale ta narada niema, podobna była do owej narady senatorów rzymskiej, którzy nie mogąc dać oporu napastniczej sile, czekali spokojnie na śmierć i uraganie.

Całe miasto noc tę bezsennie strawiło; prócz smutku, odbierał sen nieustanny szcęk broni żołnierstwa obcego, które się po wszystkich ulicach przebiegało; każdy przyjscia dnia oczekiwał, w którym mieli się zgromadzić na zamku najznakomitsi z senatorów, ministrów i posłów, dla przełożenia królowi ważnej sprawy narodu. Przywiązałem się i ja do niektórych posłów pruskich; bo najwięcej zalęknionych lub przywiązanych do konfederacyi grudziądzkiej zostało się w domu. Nie byłbym się przecie na zamek wtoczył bez pomocy dziada mego Lebińskiego, brygadyera w służbie francuskiej, ozdobionego krzyżem św. Ludwika. Tłok był do nie opisania, strażę prawie co krok dziedziniec i schody zalegały. Gdym się na pokoje wcisnął, król już wchodził.

33

Do Boga należy sądzić, czy powierzchowność jego smutna zgadzała się z jego sercem. Książe Radziwiłł marszałek, najpierwej do niego przemówił, ale ich nie słyszałem. Ten magnat nie miał ani nauki, ani wymowy, kochał przeciw swoją ojczyznę szczerze, króla nienawidził, a bardziej jezcze rodziny Czartoryskich, która go była z majątku i sławy wolnego obywatela wyzuła. Po nim, ile dostrzedz mogłem, mówił dalej książe Lubomirski M. L. Na te przedstawie ia sejmujących, treść odpowiedzi króla, jakem się zaraz dowiedział, była następująca:

„Dziękuję narodu żale, ale zataić nie mogę, iż w tej doli nie pozostaje nam, jak udać się tylko do wspaniałomyślności imperatorowej, tymczasem kończyć sejm wypada, abyśmy większej surowości na siebie nie ściągnęli.“

Po tej mowie króla ponure nastąpiło milczenie; jeden tylko, nieśmiertelny Andrzej Zamojski, kanclerz trzymając dyploma kanclerstwa w rękę, zbliżył się do króla i rzekł:

„Już nie ma narodu i sejmujących stanów po dopełnionym gwałcie przez posła obcego, i gdy temu zaradzić królu nie możesz, ja twoim ministrem być nie mogę i dyploma mi oddane zwracam.”

Podług umowy mieli inni ministrowie naśladować Zamojskiego; mieli i senatorowie i posłowie przytomni oświadczyć, iż swe miejsca opuszczają, jeżeli powaga narodu zwróconą nie będzie. Ale Repnin dobrze wywróżył, że Zamojski tylko jeden jest zdolny do tak heroicznego czynu; jakoż król, odebrawszy od Zamojskiego dyploma, wrócił się do siebie, a wszyscy zgromadzeni opuszczali pokoje, ażeby pełnić w służebniczej postawie dalsze rozkazy posła. Z pogardą lud spoglądał na wszystkich; jeden tylko Andrzej Zamojski odbierał od niego hołd uszanowania, prowadzony był jak w tryumfie, od rozczulonych do progów swego mieszkania, jak do progów świątyni cnoty. Niech pióro dziejopisarza dokładniej kiedyś maluje obraz tej okropnej sceny narodowej; ja tylko wspomnę, iż, jak chciał poseł sejm kontynuowany został. Mówić nikom u nie było wolno; przygotowany projekt, postanowienie delegacyi samowładnej, w imieniu zawartego traktatu z dworem petersburgskim, do ukończenia sporów między dyssydentami i t. d., został sej-

34

mującym stanom przeczytanymi sejm do 5. marca 1768 zalimitowany został. Kto do tej delegacyi nie wchodził, był zupełnie bezczynnym w Warszawie; wszyscy też z największym pośpiechem wyjeżdżali. Ja oświadczyłem mej familii, że się dla nauk chcę jeszcze pozostać.

Gdy się z niektórymi moimi kolegami odjeżdżającymi znajdował u Czapskiego, wojewody malborskiego, rozpoczęły się żale nad uwięzionymi senatorami; na to Czapski zapewniony o charakterze przytomnych, odpowiedział:

Największa szkoda księcia biskupa krakowskiego, ale się wiele do swojego nieszczęścia i straty kraju przyłożył sam, był bowiem przestrzegany przez Krasieńskiego biskupa kamienieckiego, aby się żadnym gwałtem posła nie oponował, gdyż te opozycje są próżne, a im więcej gwałtów dopuści się Rosya, tom prędzej się na nią obruszy Francya i Turka do wydania wojny pobudzi.

Dodawał wyraźnie biskup kamieniecki, iż już te rzeczy ułożył we Francyi i Konstytucyjopolu. To opowiadając nam Czapski dodał, iż wyraźnie żądał biskup kamieniecki, aby jaki śmiały i rozsądny poseł koniecznie, mimo zakazu Repnina, domagał się głosu; a gdyby tego nie otrzymał, aby przeciw tym gwałtom w obliczu sejmu, zaniósł protestacyą i tę w aktach zapisał. Na takowej protestacyi, kończył Czapski, chce biskup kamieniecki konfederacyą generalną zawiązać. Te ostatnie wyrazy niby piorunem zagnały wypadły, i wskroś przeszły mą duszę... zamilkłem, rzekłem tylko sam w sobie: „Ja tym posłem będę!... Ta myśl już mnie odtąd nie odstąpiła; dzień i noc żyła ze mną i na wszystkie późniejsze przysposobiła nieszczęścia. Układ mój cały, poświęcić się naukom, ile czas pozwoli.

W tym celu, porzuciwszy mieszkanie, gdzie się z moją familiją łączyłem, przenieśliśmy się do celi skromnej Karmelitów bosych na Krakowskim Przedmieściu, i w tym ustroniu z jednym tylko służącym Łukowiczem, literackie rozpocząłem życie. Sześć godzin na dzień czytałem w bibliotece Załuskich, dwie godziny miałem lekcye partykularne geografii i historii; u księży Pijarów resztę czasu poświęcałem nauce języka francuskiego, a przez większą część nocy przypominałem sobie lekcyeienne

35

i dienne i rozmaite książki czytałem. Los mi posłużył znaleźć w bibliotece Załuskich dyrektora tejże ks. Wolfers, człowieka wielce oświeconego, powolnego i słodkiego charakteru, który był prawdziwym moim mentorem.

Zbudowany moim nadzwyczajnym zapalem do nauk, przy temperamencie żywym, w młodości kwiecie i wśród rozwiązłej Warszawy, wyznaczył mi oddzielny pokój do czytania; wiedział on, że byłem posłem, wymiarkował mój sposób myślenia; często więc nad losem biskupa krakowskiego, swego mecenasa, utyskiwał.

Poznał, jak tkliwie czułem ten gwałt i jakby się domyślał, iż mi tylko brakowało żywiołu do zasilenia moich patriotycznych usposobień; przyszedł raz do mnie i zapytał, czy czytałem życia wielkich ludzi; odpowiedziałem mu, że jeszcze w szkołach będąc, czytałem życia czyli żywoty świętych. — Uśmiechnął się. na to, mówiąc, to czytanie było dobre w swym czasie; lecz teraz trzeba oswoić się, jako gorliwemu Polakowi, w różnych wiekach i w różnych narodach. To powiedziawszy, dał mi dzieło Plutarcha i przyrzekł, że je wraz ze mną czytać i rozbiierać będzie.

Po kilkudniowych lekcjach też wstrzymać nie mogłem, iż mi cnoty tak wielu ludzi aż dotąd tajne były. Wyprosiłem sobie na nocne czytania, co się przez dzień nie odczytało, i już odtąd nie żyłem tylko z Arystydem, Sokratesem, Fabrycyuszem i t. d. Niech wspomnienie to złoży hołd wdzięczności na grobie ks. Wolfers. Dzieło z jego rąk otrzymane, rzuciło pierwsze nasienie prawdziwej moralności i cnoty obywatelskiej w duszę moją. Z tych wielkich wzorów pewne sobie w życiu prywatnym i publicznym założywszy prawidła, nigdy aż dotąd od nich nieodbiegałem. Naukom się w ten sposób oddawszy, w życiu samotnym namyślałem się tylko, jak na rozpoczętym z limity sejmie dobrego posła, jak mówił biskup kamieniecki, obowiązki dopełnić. Mało mając znajomości z delegowanymi, a raczej mając ich w obrzydzeniu, dowiadywałem się z daleka tylko o ich czynach i te z naocznego przekonania i rozchodzących się po mieście wieści, przekonywały mnie, iż przy największej rozpuście grób dla siwej matki kopali. Do takiego zupsucia obyczai,

36

począwszy od króla, przyszła Warszawa! Przez całe dni trwały tylko igrzyska, biesiady, niby owe u starożytnych bachanalia. Król był młody, piękny i rozwiązły, a z nim dzielił rozwiązłość Repnin.

Za tym przykładem szła reszta, a gdy na rozpusty, gry i marnotrawstwo nie starczyły majątki, otworzył się register opłaty miesięcznej u posła. W tym registerze były rubryki *plus minus* zdatnych do zdrady kraju. — Wydała w większej części na świat tę czarną księgę rewolucya z roku 1794, ale o tem później.

Pomimo skłonności do życia samotnego, musiałem niekiedy bywać u księcia Radziwiłła, marszałka, bo księżę, wyrobiwszy w roku 1767 na sejmie pełnomocną komisją do rozpoznania pretensyj, które miał do ksiąząt Czartoryskich i innych, z przyczyny zabranych mu dóbr, mobiliiów kosztownych, do tej liczby i mnie wybrał, jak zapisane moje imię w konstytucyi znaleźć można.

Podług ówczesowego mniemania miała to być najświetniejsza dla mnie perspektywa, alem ja nią pogardził i wreszcie zmiany rzeczy od niej mnie oddaliły.

Dom księcia Radziwiłła przyrównać można było do owego wolnego jarmarku, gdzie każdego rodzaju ludziom znajdować się wolno, gdzie zgają szulerów, kuglarzy i t. d. jak brudny potok się leje. W tym wielkim domu brudne stoły, jak w zakupionej garkuchni, zawsze otwarte, żywiły orszak szpiegów, szulerów i pasibrzuchów. Na takim teatrze przyjmował książę marszałek różne delegacje od województw i powiatów w interesach publicznych i prywatnych.

Obdarzył los niezmiernym majątkiem tego księcia, ale za to natura odmówiła mu nieomal zupełnie najdroższych dla człowieka darów duszy.

Pomimo, tej szczupłości żywiołu do działań umysłowych, mógłby przecie być uczuć, jak z niego szydzono, dając mu taką rolę do odegrania, a razem jak się dały uwodzić te delegacje do niego wysyłane, ale to do jego biografii należy. — Dla mnie każdy moment, który sejm z limity zbliżał, był momentum coraz nowej rozważki. Nakoniec stanowcza chwila nadeszła

37

Delegacja już 1. lutego 1768 dzieło swoje ukończyła; posłowie na rozpocząć się mający sejm, że powiem, niemy, zjeżdżać się zaczęli. — Nadjechali i moi koledzy; pierwszą propozycją abym się do mojej rodziny przeniósł, odrzuciłem, dając różne przyczyny. Nie chciałem je na niebezpieczeństwo narazić, bo zachowałem w tajniku serca mego stałe przedsięwzięcie, prosić o głos i wszystkie gwałty wystawić, które sejm ten z wszelkiej powagi ogołociły. — W takim zapale ułożoną sobie mowę, którą mieć miałem przy rozpoczęciu sejmku, umiałem na pamięć. Mego zamysłu nie powierzyłem nikomu, już to, żeby nikogo nie skompromitować, powtóre, żeby się nie starano mnie od tego przedsięwzięcia odciągnąć. Jednemu tylko, memu służącemu Łukowiczowi, kazałem odnieść w wigilię sejmku pożyczono książki, sam niektóre papiery popaliłem; ważniejsze moje rękopisma naukowe tak urządziłem, iż się do mego wuja, posła Luińskiego dostały.

Nadszedł sejm, w dzień rozpoczęcia się jego byłem od rana nabożny, spowiadając się, oddając się całkiem Stwórcy. Niema pociechy dla człowieka niewinnie prześladowanego, jak tylko w religii, tylko w zupełnej rezygnacji w poddaniu się woli nieba. W tym duchu zawsze będąc, zachowałem aż do ostatnich dni życia mego, spokojność duszy.

Wcześniej bardzo poszedłem na zagać się mającą sessją wraz z moim służącym Łukowiczem, zalecając mu jak najmocniej, aby stał za mną, co być łatwo mogło, gdyż ławica posłów pruskich była ostatnia.

Nim król na tronie zasiadł, już książę Repnin pokazał się w swej łoży, najbliższej tronu i okno odsunął. Już senat i posłowie zgromadzeni byli. — Nie były to twarze ludzi wolnych; cała ich postać okazywała skrępowanych jeńców, którzy ostatniego wyroku na siebie oczekiwać mieli. — Ja, lubo wyższe miałem miejsce, stanąłem na samym końcu ławicy, tak iż byłem naprzeciw marszałków, jak zwykle, naprzeciw króla na końcu izby senatorskiej siedzących. W krótkich wyrazach zagać sejm marszałek Radziwiłł, obszerniej nieco po nim mówił Brzostowski, marszałek konfederacji litewskiej, wyrażając, iż ponieważ delegacja pełnomocnie z woli limity sejmku działająca, już dzieło

38

swoje ukończyła, a zatem od jego czytania sessja się zaczyna. Powszechnie nastąpiło na moment milczenie, które ja śmiało przerywam, mówiąc: „Mości książę marszałku, proszę o głos!” Samo moje żądanie tak śmiało rzuciło w podziwienie izbę całą; powstał nagle ruch, szmer do nieopisania powszechny, każdy ku mnie zwraca głowę, tem więcej, że w życiu mojem samotnem mało komu byłem znany.

Król w staje z tronu, pytając się, kto to jest? Książę Repnin rzuca się z gniewem w swej łoży, koledzy moi odemnie się odsuwają; każdy poczynawszy od króla i Rossyan i od osób sejmujących, bierze mój głos za hasło jakiejś skrycie związanej rewolucji. Jeden na drugiego z trwogą spogląda. Straże się kupią... Czapski, podkomorzy chełmiński, od Rossyanina i Poniatowskiego do mnie przysłany, jako mój współziomek i kolega, wzywa mnie do tronu i gwałtem bierze za rękę. Oddalam go z pogardą, a korzystając z milczenia, w które nagle z podziwienia i bojaźni wszyscy wpadli, odzywam się: „Ponieważ, książę marszałku, nie dajesz mi głosu, pomimo prawa, którego nie zmazać nie potrafi, a które posłowi wolnemu na każdym sejmie mówić pozwala, oświadczam przynajmniej, iż gdy zwróconych na łono senatu uwięzionych senatorów, nie widzę wolnego sejmku, ale tylko gwałt i przemoc obcą; przeciwko tej więc protestuję“

Te w największym zapale powiedziane słowa, jak piorun z nic nieznaczącego wypadły obłoku, roznosząc trwogę i pomieszanie.

Książę Repnin, król i wszyscy służalcy lękają się w tej nieprzewidzianej młodego eksplozji ukrytego wulkanu; w dobrze myślących, ale bojaźliwych sercach rodzi się nieznajomej nadziei pociecha; wszyscy arbitrowie w zgiełku do mnie się tłoczą, każdy pyta o me imię, słyszę wznoszący się głos: Dybicki, Zabicki, Wybicki ... —

Rada nagła, aby sessją solwować i w cichości zatlenie pożaru wysledzić. Młodziejowski od tronu do mnie się odzywa, iż N. Pan solwuje sessją.

Mnie w tym stanie rzeczy przestrzegają cnotliwi arbitrowie, abym się gdzie schronił czem prędzej. — Schodzę na dół, każdy odemnie ucieka; jeden tylko, wierny mój przyjaciel Łuko-

39

wicz, nie odstępował mnie i z izby wyprowadza; zdziwiłem się, iż mnie wychodzącego nie łapali Rossyanie, lubo odgłos publiczny wytykał mnie idącego; wszyscy wołali: to ten, to ten! Ale łatwo wyrachować w tem politykę rossyjską, iż bez odkrycia rzeczy nie śmiano hazardować jakiego zaburzenia w aresztowaniu mojej osoby, której i tak zdawali się pewnymi być w Warszawie. Jakoż zaraz z izby inkwizycje nastąpiły na posłach pińskich; wuj mój i drudzy wokowani zaraz, to do króla to do Repnina; zagrożeni wszyscy, ofiarują się przysiędzą, że do postępu mego nie należeli. Stancja moja, ciche ustronie na korytarzach, ledwo odkryte, zaraz po sesji wartą otoczone, papiery zabrane i t. d., zgoła na godzin kilkanaście zamieszanie i nieufność, szpiegi się na wszystkie strony rozbiegły. Największa jednakowoż troskliwość Rosyanów mnie wysledzić, była nadaremna. Wyprowadzony jak powiedziałem, ręką mego przyjaciela Łukowicza, powziąłem nagle myśl skryć się u Bernardynów, przy zamku.

Tu muszę powiedzieć, iż projektu tego nie miałem przed sessją, przygotowany będąc na to, że mnie Rosyanie z izby nie wypuszczą i porwą. Wszedłszy do OO. Bernardynów pytałem się o lektora, zdaje mi się Ste m b o r a; ten z mego pomieszania biorąc mnie za jakiego nieszczęśliwego lub kryminalistę, z bojaźnią za sobą do celi wpuszcza razem z Łukowiczem, a dowiedziawszy się kto jestem, zasłania okna, zaklina na spokojność i przekłada potrzebę przestrzeżenia gwardyana. Wnet się

wraca w rozpaczy, iż gwardyan przewiduje zrabowanie klasztoru i t. p. i prosi zatem, abym się wyniósł. Przekładam z mej strony niepodobieństwo i kapituluję; aż do zmroku zamykają więc nieproszonego gościa w celi, a kiedy niekiedy cnotliwy lektor przychodził mnie cieszyć, donosząc razem, że kozacy przebiegają całą Warszawę, Wybickiego szukając.

Nie będę wam opisywał, co się naówczas z duszą mą działo. Któż odmaluje obraz człowieka, w dwudziestym pierwszym roku życia, z temperamentem jak najżywszym, w którym wszystkie passye wzbudzone! Miotany na przemian między miłością życia i miłością swych obowiązków; rozpaczą, zemstą uniesiony, widząc razem swoją słabość, niemożność i przepaść

40

oczywistą. Postanawiam wrócić się nazajutrz na sessyą i szukać śmierci. Roztropność przecie nagania mi tę myśl, daje uczuć, że już dopełnił mego obowiązku, będąc tym dobrym posłem, jakiego pragnął biskup kamieniecki, dla dobra rzeczy publicznej. — W takich konwulsjach okropnych doczekałem się zmroku. Bernardyni domagają się mojej kapitulacyi, zapewniają z płaczem, że Rosyanie ich klasztor obkoczyli, że już grożą aż w trumnach szukać zbiega. Wynoszę się zatem, jak byłem z moim Łukowiczem, skrytą furką i idę do pałacu Bielińskich do mieszkania nuncjusza, do kanonika kijowskiego, którego imię drogie sercu mojemu z żalem zapomniałem. Najcnotliwszy obywatel i kapłan, poznał mnie jako posła w bibliotece Żaluskich i skoro mnie w swojej izbie zobaczył, rzucił się na mnie i łzami oblał; pozwolił przytułku, z przełożeniem jednak, iż się lękał, aby dom publiczny, dom nuncjusza, od przemocy obcej nie doznał gwałtu. Ledwom się przespał i dnia doczekał, nuncyusz dowiedziawszy się o mnie jakimś przypadkiem pełen gniewu, wyganiać mnie każe i wyrzuca mego przyjaciela kanonika. Wierzę, że jako poseł, musiał to uczynić, mógł przecie przywoitsze do tego wziąć środki. Ale zaciągam na to zasłonę, powiem tylko, iż głosem mego nieszczęśliwego przyjaciela poruszony, znowu się na pielgrzymkę z Łukowiczem wybrałem i zaszedłem do misyonarzy. Tam nowe sceny, nowe trudności w pozwoleniu mi przytułku; wymogłem jednak że tyle, iż mnie nie wypchnęli i gdzieś na podwórzu za browarem schronienia ustąpili. Tam już uczułem osłabione siły i w najgłębszym pogrążony smutku, wysłałem wieczorem Łukowicza do mego wuja Lnińskiego, aby mi doniósł, w jakim stanie były rzeczy i jeżeli zobaczenie się ze mną uważa za niebezpieczeństwo. Niebawnie przyszedł wysłany od niego Fabian Gordon, naówczas kadet w gwardyi konnej, a który w ostatniej rewolucyi był brygadyrem.

Przez niego odebrałem zakłęcia, abym siebie i wszystkich spokrewnionych na ostateczne nie narażał niebezpieczeństwo; — abym się jeszcze ukrywał w Warszawie dotąd, aż nie upatrzy się chwila do bezpiecznego jej opuszczenia; zapewniał mnie razem, iż wszyscy dobrze myślący pracują tajemnie nad mani-

41

festem, który bym mógł podać w trybunale piotrkowskim, lub gdziebym znalazł sposobność i t. d.

Tak mnie pocieszając, ujrzał sam niepodobieństwo zostania się mego u misyonarzy; pobiegł więc do Karmelitów bosych, gdzie dawniej mieszkał, i tam, bez wiedzy przeora, umówił się z jednym z lektorów, mnie znajomych ażebym się wieczorem do niego na noc przeniósł, a w dzień pod dachem kościoła na sklepieniu aż do dalszego czasu ukrywał. Po takiej kilkudniowej gospodzie, wystarał mi się szanowny mój wuj o wygodniejsze schronienie, gdzie też aż do wyjazdu z Warszawy ciągle przebywał. Mojem bezpieczeństwem, czyli ocaleniem zatrudniała się tylko familia moja; wielu chwaliło patriotyzm ale patryoty los był im obcy! Jeden z przypuszczonych do sekretu namawiał mnie bym się prosto do króla udał, iż ten mi przyrzekł bezpieczeństwo i zapewnienie dalszego mego losu. Nie przyjąłem tej propozycyi i wciąż nagiłem pana Gordona, aby mi ułatwił wyjazd z Warszawy, ile że sejm 5. marca 1768 już się był zakończył; jakoż dnia 7. marca 1768 wyjechałem bryczką z Warszawy, mając Łukowicza za woźnicę. Kochany mój przyjaciel Fabian Gordon, którego imienia bez czulej wdzięczności wspomnieć nie mogę, wyprowadził mnie aż za miasto. Pomijam niektóre małe wypadki w podróży; dość powiedzieć, że szczęśliwie stanąłem w Piotrkowie. Tam ukryty, wezwałem do siebie niektórych dawnych moich kolegów, już wiadomością publiczną o mnie uprzedzonych, i wspólnie z nimi dokazałem tego, iż po niejakich trudnościach skłonił się regent trybunalski przyjąć odemnie manifest.

Było to wiele cnoty z jego strony; prawda, iż w sekrecie czuwał nad swoim bezpieczeństwem i mnie natychmiast do Krakowa wysłać postanowił. Ledwom wyjechał, sekret się wydał; marszałek naówczas trybunału Bniński, potem kasztelan chełmiński, za wniesioną przez instygatora illacyą manifest mój unaniemi voto deputatów eliminować z akt nakazał, a regent za cnotę osadzonym został! Dowiedziałem się o tem wszystkim w Krakowie i razem przestrzeżony zostałem, iż za mną w pogoń poszli kozacy. Tentowałem powtórzyć manifest, w Krako-

42

wie używałem do tego wszelkich sposobów; ale w tej starodawnej naszej stolicy nie było już wcale ducha narodowego. Bojaźń i trwoga obejmowała wszystkich na moje imię. Ktoś przecie mnie przestrzegł, abym się do Sandecza przebierał, a a ztamtąd na Spiz, jako jedyny sposób ocalenia życia, bo już Rosyanie się dowiedzieli, że byłem w Krakowie.

W Sandeczu z rąk kozaków wyratowany zostałem przez poczciwego furmana, który mnie z wielkim niebezpieczeństwem gdzieś tam prosto przez Dunajec furmańskim wozem przewiózł. Pamiętam, iż mi się zdawało, że mnie potok pochłonie, ale też może strach powiększał oczywiste niebezpieczeństwo, bo kozacy się wszędzie uwijali. Przyjechawszy na Spiz ujrzałem się bezpieczniejszym i dopiero pierwszy raz po mojem wyjściu z izby, zacząłem spokojnie oddychać. Zainformowano mnie w Krakowie, iż na Spizu, jako w starostwie polskiem, transakcyje robić było można, a zatem i mój manifest miałby tam swoje znaczenie. Transakcyje te wszelkie przyjmowała kapituła; pochodziło to jeszcze od wieków dawnych, kiedy tylko duchowni pisać umieli, ja wtenczas o tem nic wiedziałem, zresztą akta duchowne znalazłem bardzo dogodnie sprawie mojej. Przełożyłem biskupowi Zbyszko, staruszkowi bardzo szanownemu, iż jeżeli sejm gorliwy nietylko o swobody, ale i o całość panującej religii, z przemocą obcą nic wskórać nie mógł; ja przynajmniej jako poseł i członek jego, chcę tutaj przed światem odkryć gwałty obcej przemocy.

Mówiłem po łacinie; nie było to stylem Cycerona, ale jednak Węgrzy uznali innie za dobrego łacinnika. Poczciwy biskup przekonał całą kapitułę, iż ten manifest przyjąć powinni i też przyjęła.

Tu trzeba, abym wam powiedział o duchu sejmu, a przynajmniej dobrze myślących i treści mego manifestu. Najsilniej obstawaliśmy przy swobodach niepodległości narodowej i całości religii panującej, której podkopywanie miało posłużyć do

zamieszek i nowej anarchii, w której ciągle utrzymywać Polskę, było najgłówniejszą ościennych państw polityką. Sejm nie chciał owej rzezi świętego Bartłomieja, w której Hugonoci zdradziecko

43

i okrutnie padli okropną otiarą pod ostrzem żelaza swych braci i króla; ale Polacy uważali dysydentów, przez nieprzyjazne mocarstwa poruszonych, jako narzędzie do osłabienia i zagłady władzy udzielnej narodu. — Oświeceni i gruntownie myślący przewidywali w tym kroku Moskwy rzucone nasienie wojny domowej, wojny nad którą nic okropniejszego, wojny religijnej. Sąsiedzi przeglądając zbliżające się powstanie nasze polityczne na zasadach pokoju i na świetle ośmnastego wieku, starali się klótnią domową wcześniej nas osłabić; szukali zapewne pozoru do łupiestw i ucisku, do wojny otwartej, a potem i do rozbioru. Tak widział prawdziwie głęboki polityk Krasiński, biskup kamieniecki; książę Sołtyk, Załuski biskup kijowski, hetman Rzewuski, Andrzej Zamojski i inni. Ci mężowie dalecy byli od krwawego i ciemnego fanatyzmu; nie chcieli wytrącać innego wyznania braci z łona matki wspólnej ojczyzny; ale chcieli, aby spory, że tak rzekę rodziny, w domu, pod okiem matki a nie pod sądem obcym rozstrzygniętymi zostały. Gdy jednak dostrzegli, że obcy od tej Machiawela polityki nie odstąpią, wzięli za hasło: całość wiary katolickiej, aby większą część narodu z letargu ocucić. Powiem, większą część narodu bo wszakże klasa mieszczań i wieśniaków, nie kosztując na nieszczęście swobody wolności, ku jej obronie kwapić się nie miała powodu, a tym sposobem tylko dla obrony wiary, w której odebrała życie, wszystko poświęcić była gotowa. Mój manifest ściał się też do tego.

Jeszcze w Warszawie, a potem w drodze, dochodziły mnie wieści, że się ogólne powstanie w kraju tworzy. Na Spizu, na łonie prawdziwie ojcowskiem mojego biskupa, spokojnie i wygodnie żyjąc pod zasłoną mej protestacyi, odbieram nagle i nie spodziewanie odgłos JW. Potockiego, podczaszego litewskiego, abym się łączył z konfederacją barską i abym przywiózł mój manifest.

Z resztą wyrazy dla mnie najchlubniejsze, widoki uratowania ojczyzny zapewnione i już rozpoczęte szczęśliwie utarczki. — Głos taki był dla mnie głosem wyroczni, w zapale chcę być drugim K urcyuszem; nie pragnę jak tylko rzucić się na żelazo i ogień dla kraju! Dziękuję biskupowi za gościnność i z wy-

44

ciągami autentycznym mego manifestu puszczam się napowrót do Krakowa.

Tam już zastaję pomieszanie z nieomylną wiadomością o konfederacyi barskiej, która się jeszcze 29. lutego pod laską Jana Krasińskiego, podkomorzego Różańskiego, w Barze zawiązała. Odebrałem też razem smutną wiadomość od księdza Wyczechowskiego, jezuita, mego krewnego, że ukochana moja matka ledwo z życiem uszła w swych dobrach przed wściekłością kozaków, którzy wszystko spustoszyli. Moim stałym zamiarem było dostać się jak najprędzej do Baru, dokąd się już wojsko rosyjskie i pułki królewskie ściały. Dowiaduję się, iż obywatel Łaskiewicz, kupiec krakowski, wywiera się na jarmark do Brodów; handlem jego były kosy i t. d. — Za rekomendacją wspomnianego wyżej ks. Wyczechowskiego, przyjmuje mnie on jako za pisarka do handlu i zabiera ze sobą na brykę.

Pocciwy mój pan osładzał mi ile mógł moje położenie, a gdyśmy przyjechali do Lwowa i już wojska i pułki królewskie zastali, rzekł mi do ucha: nie wychodź waćpan na miasto, aby go nie poznano. Domyśliłem się, że wiedział o sekrecie, rzucam się więc rozczulony na jego łono i los mu mój powierzam; on mi na to: Zawiozę waćpana niedaleko Brodów do pana Orłowskiego, on także na tym sejmie był posłem; a ztamtąd już przebijaj się jak możesz, bo ja ci już dopomódz nie potrafię.

Pocciwy Łaskiewiczzu! gdy to piszę, twe prochy mej wdzięczności nie usłyszą. Już dawno, jak się dowiedziałem, jesteś w grobie, ale oby te słów kilka mogły cię uczynić nieśmiertelnym w pamięci cnotliwych Polaków! Dotrzymał mi słowa, zawiózł do wsi pana Orłowskiego i przyrzekł czekać na mnie w karczmie, abym go o dalszym mym losie zapewnił.

Orłowski, cześnik chełmiński, niegdyś sławny trybunalczyk, był razem ze mną posłem, był ze strony Czartoryskich, mówca sławny, a co większa, mój współziomek z województwa chełmińskiego. Zmieszał się na mój widok i odkrywszy wkrótce mój zamiar, lubo nie był konfederatem, był jednak Polakiem dobrym, obowiązuje się przesłać mnie o trzy mile do Baru, jako swego ekonoma, do swych tam leżących dóbr; daje starą ko-

45

laskę i konie i jednego człowieka. Pobiegłem uscisnąć mego dobrodzieja Łaskiewicza; oblaliśmy się nawzajem łzami; on do Brodów, a ja z kupczyka na ekonoma, pod Bar. Stanąwszy w dobrach Orłowskiego, przebrałem się ztamtąd, mając już dwóch ludzi do Złoczewa, zdaje mi się miasteczka, dwie czy trzy mile od Baru; tam spocząć i odetchnąć pod chorągwią konfederacką postanowiłem sobie. Trzy dni odpoczywając, przerzucam moje szpargały, czytam różne książki i piszę sobie mowy do marszałków, układam różne projekta, które mi się po głowie roily. Opuszczam niektóre przytem zdarzenia, wspomnieć jednak muszę jedno bardzo ważne. Gdy tak w Złoczewie siedzę, dowiaduję się, iż nadciągnęła jakaś chorągiew pancerna już konfederacka. Biegnę w zapale ją widzieć i powiadam moje imię. Gdy się potem spokojnie spać położyłem, zostałem nagle otoczony przez ułanów królewskich, egzaminowany ostro i pod wartę stawiony. — Czekałem chwili, w której mnie zabiorą do obozu rosyjskiego. Niespokojność moja trwała tylko kilka godzin; byli to wprawdzie ułani królewscy, ale ci, którzy przeszli do konfederatów. Ich naczelnik, oficer Izdebski, łączący do swej marsowej figury ostrość egzaminu, wziął mnie, od szpiegów żydów, za osobę należącą do dworu Mokronowskiego, który był od króla do konfederatów postany; ale dowiedziawszy się od oficera, któremu się już byłem dawniej meldował kto jestem, przyszedł do mnie z przeproszeniem i ofiarował konwój aż do Baru.

Rozdział III.

Konfederacja barska.

Nie opiszę, jakie się budziły we mnie uczucia, gdym się zbliżył do tej naszej, jak mniemałem, wyroczni, i jak bardzo się moje życzenia i nadzieje zawiodły; — jak odmienny znalazłem obraz od tego, który sobie wystawiałem. Bar, mieścina żydowska,

kończono ją właśnie palisadować, albo raczej dobrym płotem obwodzić gdy wyjeżdżałem. Błyszczał tylko klasztor karmelitański, murowany, z nowym cmentarzem, murem obwiedzionym, gdzie ów sławny Marek, karmelita przeorował i cuda miał działać...

Nie byłem żołnierzem, tylko człowiekiem młodym, bez nauki i doświadczenia, z tem wszystkim, żyjąc długo w Gdańsku, miałem już wyobrażenie twierdzy; widziałem wojska pruskie i naszego wybory, na asystencyjni trybunałów i przy królu w Warszawie; widziałem, co więcej nieprzyjacielskie; pytam się więc z nieśmiałością rotmistrza konfederackiego, co mnie konwojował, gdzieby była twierdza barska? — Wskazał mi wśród mieściny na kopcu dworeczek, jak to nazywaliśmy szlachecki, obwiedziony szerokim rowem i mający mostek polski zwiedziony. Naokół wyniesione brzegi i fosy, niby to szanice, czy chcesz nazwać mury, bodaj nie trzy lub cztery kosze, składały całą

47

sztukę inżynierską do obrony ! Pytam się, gdzieby było wojsko? powiada, iż na kwaterach w mieście reszta rozkomenderowana... Zadrzałem na to wszystko, tem bardziej gdy mi nieład w obozynie małej pod miastem spostrzegł; ale powiedziano mi, iż po otrzymanem niedawno zwycięztwie, pohulać sobie żołnierzowi pozwolono.

Wiadomość zwycięztwa, to słowo: „pobiliśmy” pogodziło mnie z pijanymi zwycięzcami; a zawsze pełen przykładów z historii greckiej i rzymskiej, myślę, że widzę tę czerń, tę zbieraną hołotę Romulusa, która tyle cudów dokazywała. Wjeżdżam więc na to moje kapitolium i gdy mi się zameldował, wyszedł naprzeciwko mnie sekretarz Kochanowski, wita mnie uprzejmie i na radę wprowadza.

Prezydował w niej JW. Puławski, starosta warecki, regimentarz czyli raczej marszałek związkowy, którym go wojsko d. 4. marca wykrzyknęło.

Wyciągają do mnie wszyscy ręce i najszczersze uściśnienie braterskie, powitania ustne poprzedziły. Zabrał potem głos Puławski, odpowiedziałem przygotowany i manifest złożyłem. Witali mnie i drudzy, a kilka razy łzy i westchnienia przerywały głos. Zapytany odpowiadam, jaki duch w województwach, które przejechałem, ale razem nie taję, jaką siłę nieprzyjaciela zastałem we Lwowie. Na wniesienie pana marszałka związkowego, jednomyślnie konsyliarzem generalnym konfederacji barskiej ogłoszony zostałem, a szczególnie do współnictwapracy z Jpanem Kochanowskim, sekretarzem, zaproszony.

Powiem szczerze, iż postrzegłem wkrótce, że Łódź nasza była bez sternika, na całą wściekłość burzy puszczone, cóż czynić? Nie wypadało, jak tylko poddać się losowi; czułem, iż nie byłem jeszcze urobiony na konsyliarza w tak wielkiej sprawie; przyjąłem pracę nie urząd.

Ledwo nominacja moja się skończyła, wszedł ksiądz Marek na radę. Powitali wszyscy z uszanowaniem patryarchę; on się pyta o Wybickiego i hojnemi obsypuje mnie krzyżami, powtarzając: *sit nomen domini benedictum*, żeś z nami! Ksiądz Marek był wieku podeszłego, nie miał miny surowego proroka, owszem podług przysłowia ruskiego był cokolwiek hulaka. Jeżeli ciemność i uprzedzenie czyniła go cu-

48

dotwórcą, umiałyby odpowiedzieć oskarżającym go o imposturę. Gdybym dziś go widział, szanowałbym go jako dobrego Polaka i gorliwego obywatela; jeżeli wówczas równie z drugim i czciłem w nim kandydata do kanonizacji, było winą czasów. Puławskiego,

marszałka związkowego, zastałem okrytego obrazami i relikwiami. Za jego przykładem, a raczej za mocą opinii, wszyscy te świątobliwe pozawieszali na siebie szyszaki; już też ja dobrym puklerzem różańca i szkaplerz a od mego biskupa w Spiżu opatrzony byłem. Nie piszę tego duchem wyszydzenia; wiem dobrze z mych dziejów, jak waleczni przodkowie nasi, zaspiewawszy *Boga rodzico dziewico*, uderzali i znosili hufce nieprzyjaciół, ale też muszę dodać, że gdy nasze Piasty śpiewali pobożnie, i Wojciecha i Stanisława wzywali pomocy, bili się walecznie bronią stosowną do czasów; ich sztuka wojowania zastosowaną była do wieku i nieprzyjaciół; my, powiedziawszy prawdę, że zachowawszy zabobonność naddziadów, zachowaliśmy razem tylko ich piki z wieku dwunastego na wiek ośmnasty. Ale wróćmy znowu do rzeczy.

Zastałem jeszcze szczątki wesołości po otrzymanem, jak mówiono zwycięztwie nad Rosyanami i pułkami królewskimi; radość była tem większą, bo dumny Branicki haniebnie uciekał z rozpierzchniętym pułkiem królewskim; ledwo nie został złapanym, uciekał przecież, tylko się jego czapka w zdobyczy dostała. Żeby was nie dziwiło, jak z Rosyanami i wojsko królewskie przeciw skonfederowanym walczyło Polakom, dość wam tu nadmienić, iż Stanisław August oddawszy ułanów swoich pod Branickiego, łącznie mu z wojskiem rosyjskiem działać rozkazał. Zaboli to Polaka, ale tak było.

Wśród tych dogorywających tryumfów widziałem w roztropniejszych ponure milczenie, co nie chcąc wyjawic wiszącej burzy, czuli ją dobrze i zważali. Tyle głoszone zwycięstwo skończyło się na zniesieniu podjazdu, który się dla powzięcia języka pod Bar podsunął, i na którego czele z zagrzaną głową Branicki nieroztropnie stanął. Jeńcy, których mieliśmy, był jeden pułkownik rosyjski, kilku oficerów i przeszło stu kozaków. Pułkownik, z którym mówiłem i niektórzy oficerowie, byli źle traktowani. Dla niedostatku miejsca siedzieli w lochach, które

49

zwykle na Ukrainie przed napadami kozaków, dla zachowania sprzętów robiono. A co więcej, że pułkownik ten był wysłany od komendy na rozmówienie się z marszałkiem Puławskim.

Po tych początkowych utarczkach sam rozum wskazywał, iż Rosyanie w porządnym sposobie atakować będą, ile że już wszystkie swe siły zebrali i z nimi ciągnęli. Komunikacje wszędzie przecięte, obywatelstwo zagrożone, a kozacy po całym kraju rozłani, buntowali chłopów Greków, rabowali szlachtę.

Nie tak się więc rzeczy miały, jak się przy zawiązku konfederacji spodziewano. Czuł porywczosć kroku i niedojrzałość planu Krasieński, marszałek; ale nie posiadając tego geniuszu, który w największych nieszczęściach umie sobie zaradzić, zwał wszystkie błędy na Puławskiego, nazywając go w swej popędliwości zdrajcą. Nawet ksiądz biskup kamieniecki skarżył się na Puławskiego, że przedwcześnie powstanie zrobił i rzecz publiczną zgubił. Joachim Potocki, podczaszy litewski, marszałek konfederacji wojewódz-twa, także się wówczas nie znajdował w Barze imię tylko jego bardzo głośne, równie jak i Maryana Potockiego marszałka konfederacji halickiej. Sam Puławski był starzec, dość pod swoim siwym wąsem poważny, jak to zwykle nasze weterany.

Nie brakowało mu na gorliwości i tem obywatelstwie, które jest podstawą dzieł patryotycznych, ale które samo nie jest dostatecznym w człowieku publicznym, w naczelniku wojska. Puławski przeszedł przez palestrę, sprawował urzędy mecenasa i plenipotenty, a w tym charakterze miał domowi Czartoryskich podobno służyć. Z tej szkoły została mu się łatwość tłumaczenia się, piękna wymowa. Słyszałem go kilka razy odzywającego się do wojska, do obywateli przytomnych, mniemałem nawet wówczas, że tak jak Hannibal mówił i czynił: ale później przekonały mnie smutne przykłady, że Puławski dobrze może, jak to mówiliśmy, od k r a t e k w trybunale się odzywający, bardzo źle na czele obozu stawał.

Może mnie się kto spyta: a któż był zdatniejszy? odpowiem; że powstanie nie powinno było mieć jeszcze miejsce i że pierwszy jak i młody porucznik, znający swego stanu i sztuki przynajmniej a b e c a d ł o , byłby zdatniejszy na czele żołnierzy.

50

rza stanąć, jak mecenas i plenipotent. Te były żale wszystkich, te były narzekania biskupa kamienieckiego, jak zobaczymy niżej.

Ja, jako konsyliarz i przydany do pracy sekretarza generalnego, podówczas Kochanowskiego *) przypuszczony zostają do tajemnic dzieła, które kończyły się całkiem na gorliwej chęci związku barskiego, wierzyłem wówczas szczerze, iż więcej do zbawienia kraju nie potrzebujemy. Akt powstania uważałem za dzieło wszystko możliwe, odgłos do Europy na niesprawiedliwość Rosyi za wyrok dla Polski zbawczy, zgola, że już widzę związek całego świata przeciw barbarzyństwu i gwałtom. Nie zastanowiłem się, że wojna, którą rozpoczynaliśmy, była zarazem wojną domową, że puszczać się na tej wagi rozprawę nie mógł jak tylko nadzwyczajny geniusz, który wszystko przegląda i może, albo nadzwyczajna niewiadość, co nic nie widzi i po wulkanie spokojnie sobie chodzi.

Nie widziałem w mojej niewinności, że pryncypia moralności tak mało prywatnym osobom własne, całe były obce polityce; nie wyobrażałem sobie jakiej siły wojskowej i pieniężnej, jakiej wytrwałości potrzebowaliśmy, aby króla z tronu strącić, stronników jego, jako zdrajców publicznych ukarać, dumną i silną obcą potencją pokonać i niepodległość kraju ustalić. Przy tej całej mojej niewiadości byłem konsyliarzem, a Kochanowski sprawiał, iż powiem, urząd ministra spraw wewnętrznych i zagranicznych.

Ten cnotliwy Polak, już w wieku dobrze podeszłym, był równie jak ja młody w wiadomościach politycznych. Nie zaprzeczam mu gorliwości i dobrej chęci; ale jakim że nieszczęśliwym dla kraju losem, dostał się jemu w dziele urząd tak ważny. Zadrzałem, gdy m spostrzegł, że czy z dawnego nałogu, czy z świeżej rozpacz lubił trunki, a nie mając jak tylko wiadomość kancelarską i do tego grodzką, najzawilszej dyplomacji trzymał protokół. To czytając, zasmucił się zapewne serce wasze! zastanowi was może pędzel, jakim ten obraz maluję. Takim był przecie w istocie! Powtarzam to, co w myślach moich nad

*) Z tym bowiem sekretarzem nie trzeba mieszać późniejszego Bohusza.

51

konfederacją wyraziłem, iż ani w nienawiści, ani w zemście, ani w czarnych kolorach złorzeczenia i satyry nie maczałem pióra.

Sine ira et studio; moim jedynym zamiarem jest jak najsumienniejszą prawdę wam odkryć. Opisując Tacyt upadek państw rzymskiego, powiedział: Non tamen adeo virtutum sterile saeculum, ut non et bona exempla prodiderit.

Tym przykładem cnoty, był u nas związek barski, gdy ciało nasze polityczne już korupcją zatrute, do grobu się zbliżało. Na wyborze ludzie tylko brakło, bo Rosya najzdaciejszych była zakupiła; na jedności, na połączeniu sił wszystkich bo pierwszych naszych magnatów siedlisko już było w Petersburgu. Nie było Zamojskich, Chodkiewiczów, Żółkiewskich!

Przy takim niedostatku ludzi wielkich, konfederacja barska ledwo się poczęła, już weszła do grobu. Kochanowski nie taił przedemną zbliżającej się burzy. Wydawając codzien zachęcenia do wojska i do obywateli, aby na obronę ojczyzny spieszyli; czyniliśmy przygotowania do opuszczenia Baru i uwiezienia aktów i niektórych korespondencyj, któreby mogły skompromitować dobrze myślących. Puławski nam radził, abyśmy korzystając z konwoju, wyprowadzającego jeńców, sami się przy nim wynieśli, gdzie był Krasieński. On, jak mówił, chciał się dla obrony Baru pozostać...

Co za projekt! bronić Baru! albo koniecznie pod nim czekać nieprzyjaciela i potyczkę zwodzić. Zaślepienie tylko w cudotwórstwie Marka, plan tej operacji militarnej zdziałało. Dwadzieścia cztery godzin przed okropną sceną zdobycia Baru, wydobyliśmy się z Kochanowskim, Puławski został rozprószonym, mieście z największą łatwością dostali Rosyanie, ksiądz Marek napróżno jak zagorzały fanatyk, na murach swego klasztoru dowodził i tyle ofiar z sobą nieszczęśliwych narobił. Zwycięzca brodził w krwi zwyciężonych.

Ledwośmy Krasieńskiego w jakiejś wiosce znaleźli, doszły nas te okropne wieści; Krasieński zupełnie stracił głowę, jak to zwykle bywa, kiedy kto nie zna żadnego układu i planu

52

ku granicom tureckim posuwamy się! odzywa się rada, a Turek jeszcze o naszym powstaniu nie wiedział: dopierośmy z Kochanowskim zaczęli pisać credentiales dla wielkiego posła do Porty ottomańskiej.

Wysłany tam ktoś naprędce z Baru, w Chocimiu przez przekupionego od Rosyji baszę, został przytrzymanym, ale znalazł sposobność uwiadomić o tem przez żyda, podczaszego Potockiego. Ta nowina zupełnie Krasieńskiemu rozum odebrała; Rosyanie doganiają, a naprzód iść do Turcyi niemożna. Basza przekupiony zbuntował janczarów a Grecy w Mołdawii i Wołoszczyźnie przez emisaryuszów rosyjskich zagrzani, gotowali się nam bronić przewozu przez Dniestr.

W tem zamieszaniu i powszechnej rozpacz nadszedł Potocki, podczaszki zaspokoili Krasieńskiego oznajmując, iż wysłał zaraz gońca do baszy okocimskiego z prezentami i przełożeniem, iż do Konstantynopola sam jako poseł pojedzie, ażeby zatem Polakom, przyjaciołom Porty, schronienia przed Rosyanami nie bronił, bo za to własną osobą odpowie. Trzeba wiedzieć że imię Potockich najbardziej Turkom znane i poważane.

Taka więc familianta negocyacya zastąpiła miejsce przepomnianej dyplomacyi. Nadszedł do nas i Puławski z okruciami rycerstwa; nadszedł wreszcie i Marcin Potocki, marszałek halicki. Zgiełk, tłum, nieład, ale co smutniej, gorszące kłótnie między Krasieńskim i Puławskim; Krasieński uniesiony furją, wyrzuca Puławskiemu publicznie zdradę, że przekupiony od Czartoryskich, związek prędzej jak należało podniósł, że nie czekał egzekucyi planu, który brat jego, biskup kamieniecki ułożył, że... że... na co

gdy odpowiadał Puławski, Krasieński, jak pomnę, rękę na niego podniósł w oczach moich! Gotował się znowu nowy krwi rozlew, którem u przeciw Potoccy, jedyni którzy mieli tam powagę, zabiegli i zwaśnionych rozłączyli. Zgorszenie jednak rozeszło się po wszystkich stronach; słowo to: „zdrada“, wyrzuczone przez marszałka, nową w sercu wszystkich rzuciło bojaźń i nieufność. Zupełna insubordynacja w pozostałym wojsku, w kilka godzin ledwo jeszcze kilkuset było.

53

Rozpierzchnęli się, gdzie im bezpieczeństwo radziło. Zamrużyli na to oczy marszałkowie, przeglądając trudność wyżywienia w Turzech większej liczby skonfederowanych, a nie mieli ani nadziei, ani planu do dalszych kroków wojennych. Dano więc nareszcie każdemu wolność wracania do domu z zaleceniem, aby ducha narodowego ożywiać.

W tym okropnym stanie rzeczy podczasy Potocki był duszą umierającego ciała, dla niego jednego Krasieński miał względy, jemu nieco ulegał, jego tylko słuchał.

Tych czterech naszych dowódców mam do tego czasu jakby przed oczami. Krasieński, co do ciała najotyłszy, wzrostu dobrego, lat przeszło 40 mający, prędko mówiący, prędko aż do niezrozumienia, gdy w pasy; w pracy leniwy, w religii wolny, do utrzymania tej powierzchowności, która szczególnie na tym urzędzie była potrzebną, niedbały, zresztą czasami przyjacielski i aż do buffonady wesoły. Potocki, podczasy litewski, suchy, wzrostu miernego, czarniawy, na pół siwy, włosy obcięte z szwedzka, jak mówiono nosił, zająkał się bardzo. Przy temperamencie, jak się zdawało żywym, był zimny i powierzchowność utrzymywał poważną, powiem dworską, ton człowieka dobrze wychowanego, a lubo dawał czuć, że Potocki i wymagał, żebyśmy to czuli, był jednak przystępny i przyjemny. Co do jego wiadomości, nie umiem sądzić, to tylko spostrzegłem, że miał najwięcej roztropności, flegmy i trafności w rozumowaniu. Nieprzyjaciel osobisty króla; zgodny w tem z Krasieńskim, aby księżę Karol saski, który miał Krasieńską za sobą, na tronie osiadł.

Maryan Potocki najlepszego serca, z każdym poufały, prawdziwy hulaka, mina Ukraińca, czupryna wygolona, w kontuszu, chudy, biały, zawsze z lulką, jak się zdawało śmiały, nieprzyjaciel wszelkich rozumowań, zupełnego był przekonania, że Rosyan pobijemy i króla strącimy. Podobno nie bardzo bogaty, ale wylany, w głodzie jaki nam się osobiwie w Turzech zdarzał, u niego najłatwiejsze było pożywienie; tam Kochanowski, niecierpiący od Krasieńskiego miał swój dom, stół i towarzystwo. Puławski nosił się także po polsku, czupryny i wąsa siwego, wzrostu miernego, postaci przyjemnej, powolny; miał ton człowieka

54

żyjącego między naszymi magnatami, którzy go szanowali jak rozumnego i światłego jurystę. W religii był fanatyk, w wiadomościach politycznych, a szczególnie w wojskowych, zupełnie ograniczony; niedostatek ten przeciw talentów, jemu z urzędu

tak koniecznie potrzebnych, zastępowała przytomność, łatwość i otwartość w tłumaczeniu się powolnym i logicznym. Za mało go znałem, abym mógł o jego charakterze samowolnie sądzić i pomimo zdania Krasieńskich, marszałka i biskupa, nie myślałbym, że był zdrajcą i narzędziem party królewskiej. Jego wiek, religia, skromność życia zdaje się ręczyć za niego. Ale jakże na te powierzchowności się spuszczać, gdy sobie wspomnę sekretarza sejmowego Matuszewicza, starca zgrzybiałego, już na wpół w grobie będącego, co dzień mszy słuchającego, a który jednak był Rosyi zaprzędany, i dlatego za zwodniczego mentora księciu Karolowi Radziwiłłowi, marszałkowi sejmowemu przydany. Puławski w zupełnej otwartości, często ze mną mawiał, iż wystawiony był przez naród na ofiarę, który tak mało energii pokazał, przy zaczęciu powstania, utyskiwał na nieszczęśliwość, popędliwość i niezdatność marszałka Krasieńskiego, na zazdrość i nienawiść Potockiego, podczaszego, który chciał być koniecznym na jego miejsce marszałkiem związkowym.

Mówię tutaj za Puławskim, bom jest prawie przekonany o jego sercu czystym, przez wzgląd na ofiarę, którą z swych synów czynił. Czy mógł być taką potworą, aby własne swe dzieci na rzeź prowadzić? dla kogóżby się zaprzędał? Synowie jego młodzi, odważni, najpiękniejszej duszy republikaninów Polaków dawali dowody; znałem z nich najlepiej starostę augustowskiego, który podobno był przy boku króla saskiego, był bardzo przyjemny i miał dość wiadomości. Nie będę opisywał innych, zakończę tylko w tem przekonaniu, że zapewne żaden z nas nie miał ducha zdrajcy, że wszyscy tchnęli jak najlepszą wolą i że rzecz publiczna jedynie zdradzoną została przez brak geniuszu, który tylko w takiego rodzaju rewolucyi skutek zaręcza szczęśliwy.

Błąkaliśmy się od wsi do wsi, zawsze ścigani, aż na koniec musieliśmy, że tak rzekę, wpław przez Dniestr. Nie było dość przewozów, jak to się po policyi tureckiej i zdradzie Greków

55

spodziewać było można. Zbijaliśmy tratwy i tak na los popędliwej rzece, którą tyle razy zwycięzca Polak przebywał, strwożona drużyna, swe życie poruciła. Nie docisnąłem się ja i na przewóz bezpieczny, nie miałem konia abym mógł iść wpław, wtoczyłem się więc za pomocą mego nieodstępного służącego i prawdziwego przyjaciela Łukowicza na zbitą tratwę i przeciw na brzeg drugi się dostałem.

Doczekałem się jeszcze nie daleko brzegu widzieć ułanów królewskich, jak na brzegu ojczystym strzelali do przewoźnych się, jak palono wsie, które nam dały schronienie. Na dobitkę wysłano mnóstwo emissaryuszów na Wołoszczyznę, aby nas jeszcze bardziej zaprzędać Turkom i Grekom. Dokazywano w przedajnej tuszcy z łatwością wszelkie okrucieństwa; Grecy nam nawet studnie zamykali i wody na ugaszenie pożerającego pragnienia zabraniali. Musieliśmy zawsze jak zbrojnym karawanem przesuwać się w okolice Chocima, bo inaczej zdradzieccy Grecy, oddzielnych lub zbłąkanych obdzierali, męczyli i zabijali.

Potocki, podczasy, pokazał się zbawcą wszystkich, gdy był dość śmiały udać się do baszy chocimskiego i śmiało mu zdradę jego wyrzucić; powtórzył, że czeka rozkazów z Konstantynopola, i tak baszę, zbrodnię swoją czującego, załkał i ułagodził. Tymczasem wysłano do Konstantynopola, a my z resztą pieniędzy i bagażów zakupywali jak mogli u łakomego Turka, momentalne przynajmniej bezpieczeństwo i żywność. Położenie nasze było okropne, wyparci z ojczyzny, zostawiliśmy na zemstę wściekłości braci naszych. Z nieśmiałością spoglądaliśmy jeden na drugiego, łyż i westchnienia były naszym językiem, zdarzało się, iż każdy, jak to zwykle w takim razie bywa, miał coś drugiemu do wyrzucenia, i któż z nas wreszcie był wolnym od tych tajnych wewnętrznych wymówek, które w niedostatku cierpliwości osłabiony tworzy umysł? Rozprószyliśmy się na różne części w chocimskiej ziemi, ojciec wasz nie odjechawszy do Chocimia, dla osłabionego zdrowia, został się przy Maryanie Potockim,

zawsze wesołym, we wsi Filipówce. Puławski gdzieś zjechał na bok zgryzotą i rozpaczą męczony, Krasieński bez nadziei życia chory, i Potocki, podczaszy, pasu-

56

jący się z okropnością losów, leżeli w Chocimie; Kochanowski z resztą życia, bo go tam wnet dokonał, odniósł im tak nazwane akta związkowe.

Tymczasem nasz stan coraz bardziej się pogorszał; już żyć nie było za co, a w niedostatku okupu bezpieczeństwa i pokarmu, Turek i Greczyn, zamienili się dla nas w tygrysy. Wielu z nas się nawet sturczyło, wielu posyłało po pardon na drugą stronę i zawierzało niedochowującym wiary nieprzyjaciołom. Brzegi na kilkanaście mil tak były obsadzone kozakami, i jak mi bolesno wspomnieć, polskiem wojskiem, iż Polacy żadnej komunikacji a zatem i zasiłków z kraju mieć nie mogli.

Nakoniec nadeszły wiadomości z Konstantynopola, iż nas cierpiano do czasu, ale traktować z nami nie chciano. W dywanie zamieszanie wielkie, z przyczyny zagrożonej wojny moskiewskiej; ale jeszcze wtenczas Turek myślał, że jest w opiece pierwszych Mahometów, a Rosyan nie uważał, jak tylko jeszcze słabo wysłanych z haraczem Tatarów. Muzułman przespał wieki zarówno z swoim sąsiadem Polakiem i obadwaj drzemiąc, myśleli o dawnej sławie i zwycięztwach; nie wiedzieli, że już są w ośmnastym wieku, w którym się gnuśni i zniewieścili, tylko na swoją hańbę i niewolę mieli przebudzić.

Nadeszły niepomysłne wiadomości z Konstantynopola otwierały grób Krasieńskiemu i Puławskiemu, jeden tylko Potocki, podczaszy, ostatniej nie przypuszczał rozpaczy. Zbiera u siebie radę, na której jako ostatni środek ratunku, zdecydowanym zostało, aby wysłać kogo do biskupa kamienieckiego. Ale kogo? o czym? i gdzie szukać biskupa kamienieckiego? wypadają pytania.

Ojciec wasz, ukochane dzieci, na tej radzie nie był, złożony chorobą w Filipówce wyglądał co chwila śmierci. Tymczasem rada się godzi, aby mnie wysłać na tę ekspedycję. Przyznają mi talenta, gorliwość i niespracowaną chęć do usługi publicznej; wtem mi oddali sprawiedliwość. Na mizernem posłaniu, pod szopą mizernego Turczyzna leżący odbieram najpochlebniejsze wzywania, wreszcie zakłęcia.

Na ten odgłos odzywają się we mnie wszystkie siły, jadę do Chocimia i ledwo na nogach się chwiejący, widzę się oto-

57

czonym od wszystkich i przyciśnionym do serca, ledwo już mówić mogącego Potockiego. Powtarza się rada, dają mi kilkanaście blankietów podpisanych przez marszałków i rajców, abym ich użył jak chce biskup kamieniecki, dają mi moc do kilku województw, szczególnie do pruskich robienia związków, dają mi różne listy i odezwy do kraju, piszą do biskupa, aby zawierzył wszystkiemu co powiem. Na tę całą wyprawę i szukanie biskupa w Węgrzech lub górnym Szląsku, dają mi czerwonych złotych 20, to jest połowę skarbu publicznego; przyjmuję wszystko i zapewniam, że tylko śmierć jedna mogłaby mi przeszkodzić do dopełnienia powierzeń. Szczupłość funduszu wcale mnie nie ustrasza; głód, żebranina w zamiarze tak świętym jest funduszem uczciwym. Idzie tylko, jak się przez Wołoszczyznę i góry Karpackie, gdzie byli Grecy i rozbójnicy, do Siedmiogrodu przebrać. Tu Potocki radzi, aby się udać do Potockiej, kasztelanowej lwowskiej, która także gdzieś na Wołoszczyźnie w ukryciu siedziała. Była to zacna matka szanownego

Potockiego, starosty szczereckiego, który do ostatniej toni był z swoją ojczyzną. Pani kasztelanowa poradziła mi oddać się pewnemu Ormianinowi, który wołami kupczył do Siedmiogrodu i zaręczała, iż on aż do Sygietu bezpiecznie mnie poprowadzi.

Stało się. Ormianina godzę i płacę mu z mego funduszu zaraz 10 czerw. zł. za siebie i mego Łukowicza; za to daje pod nas koniki nazwane tarchy, co się tak jak kozy z łatwością drapią po Karpatach i przebywają potoki i przerwy; z kondycją jednak, abyśmy wzięli od niego wolarskie sukmany dla niepoznania przez Greków; całą zaś dyplomacją i losy Polski zapakował w torby włosiane. Przyjąłem z łatwością przestroj, bo już i tak prócz jednego pasa bogatego, który miałem z wyprawy ukochanej matki na sejm, ledwo miałem czem się okryć; a mój Łukowicz był prawie nagi i bosy.

Ruszyliśmy w takim ekwipażu około 15. lipca. Przybyło mi jeszcze miłe towarzystwo z pewnego exjezuita, który zebrawszy sobie jakiś fundusz, oświadczył się prosto z Siedmiogrodu przebierać do Rzymu; temu oddane zostały dyplomatyczne papiery do ojca świętego. Mnie się także wówczas równo

58

z drugimi a szczególnie z Kochanowskim zdawało, że wysłanie do Rzymu jest punktem najważniejszym; jakkolwiek bądź, ten pobożny wysłaniec czyli pielgrzym, osładzał mi stan wolarza; zaganialiśmy zarówno przed nami stado i gdzie ludzi Gteków za świadków nie mieliśmy, dzieliliśmy sobie wspólne uczucia. Przechodząc przez wsie, udawaliśmy niemowłów, dla nie wydania się z języka, noclegi zawsze były w polu pod dachem drzew rozłożystych; pokarm mizerny. Osobliwie w górach żyliśmy samą tylko żętycą, tak nazwaną strawą bardziej z serwatki niż mleka urobioną, którą mieliśmy od pasterzy, liczne stada aż do śniegów po górach paszących. Ja, lubo co dopiero wstałem z choroby, najwytrzymalszy przeciw byłem na głód i trudy. Ksiądz, mój kolega, zniósł głód jak Franciszek Ksawery, bo się nie mógł do tej karmy przyuczyc; Łukowicz, delikatniejszy od pana, cały czas chorował na dyaryę, musiał jednak kończyć podróż. Z tego wszystkiego zawiązała się korzyść, jak się zwykle w biegu rzeczy dzieje, że nie mogąc co lepszego do jedzenia dostać, oszczędziliśmy pieniądze.

O! gdybym wówczas miał jakiegokolwiek wyobrażenie historii naturalnej, ileż pociechy, ileż pożytku, ileż chwil osłodzonych liczyłbym w podróży tak ciekawej! Na grzbiecie Alpów naszych, samemu sobie prawie zostawiony, byłbym tylko z naturą rozmawiał. Zagłębiłbym myśl, ileż na tym wielkim warsztacie przyrodzenia, nie byłbym płodów jego znalazł! Ileż w ich charakterach odmiennych nie byłbym czytał epoki rewolucji fizycznych. Nad jednymi byłbym jak filozof rozumował i do składu wiadomości ludzkich doświadczenia moje przyłączył; drugie byłbym jako obywatel analizował i na pożytek krajowi w korzyści oddał. Ale niestety! edukacji niedostatek zrobił mnie zimnym i martwym jak te głązy, które przebywałem.

Cała tak piękna natura dla mnie zamilkła, bo jej języka nie znałem; kraj tyle powabów mający, w tyle odmian ciekawych przybrany, tylu jestestwami ożywiony, dla mego pióra dziś nawet jest dzikim, umarłym, bo wtenczas kiedym go przebywał, nie znałem się na jego pięknościach; jednym słowem przyznaję się szczerze, że wskutek zaniedbanej edukacji w Pol-

59

sce, przebyłem Karpaty bez żadnej korzyści. Ukochane dzieci! przerwałem umyślnie ciąg tej historii; niech to moje narzekanie, te wspomniane straty, nie będą dla was bez owocu. Korzystajcie z pory, korzystajcie z światła wieku, abyście równie jak ja na niewiadomość nie narzekały.

Pocziwy przewodnik szczęśliwie nas, jak przyrzekł na granicę Siedmiogrodu do miasta Sygietu doprowadził. Udając się wszędzie zarówno z nim za wolarzów, tam dopiero rzuciliśmy nasze maski, nasze siermięgi i nie tailiśmy się, żeśmy Polacy. Za głód wytrzymały w karpackiej przeprawie nagrodziliśmy sobie; miałem fundusz na furmana do Tokaju, tam się też niebawnie udałem. Rozłączyłem się z jezuitą i dowiedziałem się później, że nie wiedziano co się z nim stało. Pielgrzymki do Rzymu nie dokonał; tak już jedna wyprawa dyplomatyczna chybia.

W Tokaju zakończyły się wszystkie moje fundusze; został mi się tylko ów pas lijoński z wyprawy poselskiej. Ale przywiązanie

Węgrów do Polaka a do tego konfederata barskiego, nie dało mi uczuć głodu. Gościnność ich tak w drodze jak i na miejscu, zostawia aż dotąd w mem sercu najczulszą pamięć. Związki nasze dawne polityczne, duch jeden wolności od wieków, handel ich produktu, za który my im czasem fortuny nasze dawali, wszystko to czyniło Polaka w Tokaju osobą interesowaną.

Ale mnie zajętego moim interesem, Tokaj nie umiał bawić ani rozweselić. Nie wiem, gdzie i o czym dalszą rozpocząć podróż, aż w tym natłoku myśli przedsięwziętem się przebrać na łono mego pocziwego starca biskupa na Spiżu. Przedaję mój pas i na przemian podwodą lub pieszo kończąc podróż, stawam na miejscu oznaczonym. Opuszczam tu drobniejsze tej pielgrzymki zdarzenia i okoliczności; były one w swym czasie interesowane; niedostatek, trudy, dokuczwały nieraz ciału; bojaźń względem zachowania mej ekspedycji, niepokojność widzenia jak najprędzej tego co miał zbawić cnotliwych a cierpiących braci, zasmucała co moment serce i duszę, ale to się wszystko zapomniało, gdym się ujrzał w objęciach mego Fenelona. Obraz jego dobroci i radości, który się na jego sędziwej twarzy ma-

60

lował, gdy innie poznał, bo długo zdawał się wątpić, czym był w istocie owym manifestantem; tak mnie zmieniły długie cierpienia fizyczne i moralne!

Byłem podobny do marynarza, co z Indyj po kilkomiesięcznej podróży powracał. Dawszy mi staruszek odpocząć, nie bez wzruszenia wyraził, że już z Warszawy i Rosyan odebrał zagrożenia względem przyjętego manifestu i przechowywania rebellizanta. Wynurzył mi swoją niespokojność i obawę, ale mnie nie wygnał jak ów Włoch nuncyusz z domu swojego w Warszawie. Prosił mnie, abym dla jego i mego bezpieczeństwa udał się do klasztoru Kamedułów, czerwonym zwanego. On tam potajemnie wysłał pierwej swego kapelana i schronienie i żywność zapewnił; a tymczasem przyrzekł, że się będzie starał dowiedzieć, gdzie jest biskup kamieniecki. Zamknięty ze mną w swym ogrodzie, łzami oblał ekspedycją, którą mu pokazałem i los nieszczęśliwy Polaków.

Wiercie mi moje dzieci, że człowiek nie wyszedł z rąk przyrodzenia złym i nieczułym, wszyscyśmy odebrali od natury uczucia litości w wszystkich nas rzuciła ona nasiona cnot ludzkości własnych, człowieka od zwierząt krwiożerczych rozróżniła, ale wychowania i towarzystwa rodzaj, bogactw, ambicyi czyli próżności passya dziczy i zakrwawia serce człowieka.

Jestem zdania w tem wielkiego filozofa Rousseau, nie dla tego jednak, że on tak powiedział, ale dla tego że się w biegu życia mego gruntownie przekonał. Miejsce za najświętszą prawdę, że ta wszechmocność i mądrość, co byt jestestwom nakazała, co każdemu oddzielne przepisała prawa nie chciała mieć duszy człowieka zimną i nieczułą, gdy bliźni wzywa pomocy, nie wlała w nią krwi pragnienia. Moje dzieci, te słów kilka, lubo od rzeczy oddzielnych, pozwoliło sobie serce ojca wam przydać.

Ta to ludzkość i bezinteresowne poświęcenie się, wprowadziło mnie w ciche ustronie czerwonego klasztoru, znalazłem w nim wygodę i pociechę.

Już przypomnieć sobie nie mogę, blisko tam leżącego starostwa, które jeden z synów kasztelanowej lwowskiej, Potocki Posiadał. Ułatwili mi Kameduli poznanie się z komisarzem;

61

przeprowadził się do mojej pustelniczej zaciszy. Gdym się przekonał, że w istocie był Potockich sługą, pokazałem mu moją ekspedycją, poznał zaraz rękę podczaszego i zapewnił mnie, że biskup kamieniecki chory znajduje się w Cieszynie, i że na tak ważną podróż opatrzy mnie w pieniądze.

Takie nieprzewidziane przygody, niby w romansach, snuły się porządkiem, aż do postawienia mnie u mety przeznaczenia. Wkrótce zostałem opatrzony w tyle pieniędzy od wspomnieneo komisarza przez Potockiego, iż ekstraordynaryjną pocztą do Cieszyna jechać mogłem. Wjeżdżając tam kazałem dłużej jak zwykle trąbić pocztyljonowi. Dopiąłem w tem mego zamiaru, bo biskup naturalnie niespokojny, usłyszawszy trąbę dowiedziawszy się, iż ktoś z Węgier jedzie wysłał niebawnie swego faworyta kanonika, Petz nazwanego na pocztę dla odkrycia podrózných.

Niespokojne i ciekawe oko kanonika wprawiło mnie zaraz podejrzenie: czułem, że chciał wiedzieć, kto jestem; ekwipaż mój i Łukowicza, domyślać mu się kazał, iż do odartego i pobitego korpusu konfederacyi jakiej należeć musieliśmy. Zgoła, po wzajemnych badaniach w języku i twarzy poznaliśmy, żeśmy się szukali. On się przekonał, że jadę od Baru, pobiegł do biskupa i wrócił, a ja tymczasem dowiedziałem się od pocztmistrza, że jest od biskupa Krasińskiego, ciężko jak mówił chorego. W tem przekonaniu, zabiegłem drogę wracającemu się kanonikowi i na dowód list do biskupa pokazałem.

Wkrótce przyszła mi rezolucya, abym w największym sekrecie przyszedł wieczorem do niego. Biskup naturalnie był jak najostrożniejszy, myślał nawet, że o nim w mieście wiedziano. Mieszkał za miastem w ogrodzie, udając człowieka bliskiego śmierci w puchlinie.

Wprowadził mnie Petz pod wieczór przy wchodzie pięknego księżycy, niby na intrygę miłosną do ogrodu.

Mój Łukowicz co mnie na krok nie odstępował szedł za mną, biskup w szpalerze spostrzegłszy dwie osoby zamiast jednej, przeląkł się i zniknął. Ja jak w labiryncie się pocę, i nie wiem gdzie się podział biskup, którego mi pokazał kanonik i

62

którego figurę cień powiększała. Wpadam na Petza, który mnie szuka i egzaminuje o osobę drugą; powiadam, że to mój człowiek i nieodstępny od sejm u towarzyszy.

Zabrał go z sobą, biskupa zaspokoił i ku niemu mnie zbliżył. Tej sceny powinienby był poeta być świadkiem, aby ją opisać. Co do mnie, przyznam się, iż niby ów młody adept, którego w ukryte tajemnic przybytki przed ubóstwioną stawiają wyrocznia z niewymownym do mego biskupa przystępowałem uszanowaniem.

Figura jego piękna powiem wspomniała, nowe na mnie czyniła wrażenie; zbliżam się i milczę. On niespokojny ciekawością mio-tany, niepewny kto jestem, nie pokazał zaraz tej twarzy wypogodzonej i przyjemnej, która była potrzebną, aby mnie z mego pomięszania wydobyć.

Wnet nastąpiły jego zapytania żywe i prędkie, moje odpowiedzi krótkie okropne. Przeszło to niby błyskawica i piorun. Oddał się potem moment rozpaczy, ja westchnieniom. Rozpoczął nowe zapytanie, bo zgoła nic nie wiedział; ja nieszczęść obraz oddawałem w odpowiedzi. Godzin dwie zapewne przepędziwszy w tej niespokojności, wprowadził mnie do swego gabinetu, aby ekspedycją odebrać; wprzód jeszcze zapytał mię, czy byłem tym posłem, który na sejmie tak śmiałą zaniósł protestacją? Odebrawszy potwierdzającą odpowiedź, a szczególnie, że się do tego najbardziej skłaniała w skutku listu przez niego do księcia Sołtyka pisanego (jak sobie pewno przypomnicie), rozczulił się i odbierając całą ekspedycją wyrzekł: „Trzeba było szczęśliwszym losem pocziwego Wybickiego znaleźć, aby mu takiej wagi papiery konfederacya powierzyć mogła.“ Nastąpiło potem odtąd zaufanie nieograniczone między nami; aże lubo bez blasku i wielkiego światła, miałem jednak nieco wiadomości i tłumaczyłem się i pisałem dość łatwo, przybrał mnie do swego pióra. Cała noc zeszła na konferencyi, liczne musiałem pisać listy, które potajemnie do kraju rozesłał, aby zawiadomił o stanie rzeczy i o przysłanym do siebie konsyliarzu barskim. Największą ekspedycją wygotowaliśmy do Byczyny, do kasztelanowej połockiej Brzostowskiej. Ta światła i cnotliwa obywatelka, była siostrą hetmana Ogińskiego; posiadała całą

63

ufność biskupa i wszystko gotowa była poświęcić na usługę kraju.

Na moje żądanie wygotowała się także tej nocy ważna ekspedycya na Wołoszczyznę, do ciała związkowego; wysłany miał się trzymać ze wszystkim mej drogi.

Nie posiadałem się z radości, czytając wyrazy biskupa, któremi się względem mej osoby marszałkom tłumaczył i ich wybór wychwalał. Nie ma przyjemności, nie ma prawdziwej rozkoszy nad tę, którą nam sprawia nagroda za prawe czyny.

Biskup zaraz po moim raporcie postanowił do Paryża jechać i tam wojnę turecką przeciw Rosyi zdeterminować. Ten rzadki Polak do wspiania i pięknej osoby, uposażony był od natury świetnymi dary. Wiadomości obszerne, pojęcie żywe, myśli logiczne, styl pełen energii, który mu zapewniał moc perswazyi. Kiedy chciał kogoś o czem przekonać, pewno dopiął swego celu.

Uspokoić się nie mógł iż Puławski tak porywczco związek drobił, jak mówił patron plenipotent Czartoryskich, sprawę publiczną

zdradził. Że nie prędzej mieliśmy stanąć pod bronią, ażeby Turek wojnę Rosyi wydał. Pokazywał i czytał mi swoje plany aprobowane w Paryżu, wiadome w Konstantynopolu. Skarżył się w ogóle na głowy polskie i serca. W kilka godzin przepędzonych z nim, spadła mi zasłona z oczu, poznałem, że nie dość na chęci, trzeba sił fizycznych i moralnych temu, kto się na czele obrony krajowej chce postawić.

Poznał biskup po mnie, jak czuło obrałem te jego przełożenia, wspominał jak mała wysepka Korsyka, porwała się w tym roku na olbrzymią Francyi potęgę; ale jest Paoli, mąż wielki na jej czele. Zaczął się żalić na niedostatek u nas ludzi; żalił się na zupełną niewiadomość w stosunkach politycznych. Zachęcał mnie do czytania różnych książek politycznych, nawet darował mi dzieło Mabli o prawach Europy; darował mi dzieło polityczne Huma i t. d. Zgoła, on pierwszy wystawił mi obraz nauki politycznej, z jaką człek wolny powinien być oswojony, gdy z natury rządu, do prawodawstwa przymuszonym zostaje.

64

Ale o tem na swoim miejscu; tu tylko wspomnę, że od tego światłego senatora, pierwsza się we mnie chęć zapaliła wyjechania do jakiej akademii za granicę, jak powiem niżej.

Wracając do rzeczy, powiem, iż biskup nałajawszy robotę, pełen był nadziei, iż jeszcze błędy zreperuje; cieszy się, że mu wiadomości o stanie rzeczy przywiozłem i drogę przyspiesza. Ojciec wasz, już jako przyjaciel tak wielkiego człowieka, podróży towarzyszył. Zdecydowano przebranie się, za kontusz raz pierwszy frak wdziałem i pożegnałem czuprynę. Jeszcze w tym roku w miesiącu wrześniu ruszyliśmy z Cieszyna, ekwipażem jednak osobliwym; kamerdyner biskupa Francuz, jechał przodem w koczku, niby to biskup, ja z biskupem na wózku węgierskim małym, odkrytym, opodał za nim. Całe ekspedycje na mnie zapakowane.

Takiego układu przyczyną była straszna obawa biskupa, ażeby w Austrii zaaresztowanym nie został. Zadziwił się gdy mu wyznałem, iż wiedziano o nim w Cieszynie, wątpić więc nie mógł, że wiedzieć będą kiedy wyjedzie. Ależ sekret całej obawy biskupa był generał austriacki, Poniatowski, brat króla; lękał się, aby mimo woli rządu pochwycić go nie kazał, albo całe na życie jego zasadzki nie zrobił. Biskup miał przyczynę być ostrożnym, ale może aż nadto do próżnej trwogi ostrożność posunął.

Ja w tej mizernej kolasie starałem się o ile możliwości, aby miał najwygodniejsze miejsce, miałem na pieczy wszystkie rzeczy; nocy trawiłem bezsenne, bo mnie o to najbardziej zaklinał, abym w nocy czuwał gdy on zaśnie. Pobudza mnie jeszcze dzisiaj do śmiechu pamięć zdarzenia przy tej okoliczności. Biskup był zasnął w nocy, jam nie spał; wtem łańcuch u sprężyny się zrywa, wózek ze strony biskupa nagle się przechyla, obudzony krzyknął: strzelono! Ja dopiero musiałem go zapewnić, że nie spał, że wiem doskonale, że nie strzelono, tylko resor się zerwał.

Co dzień stawałem się miłszym jego sercu; w tych najlepszych dyspozycjach, stanęliśmy w Wiedniu u pana Potockiego, niby to w charakterze posła od konfederacyi. Ale dla mnie gotowało się nieszczęście niemożności jechania z bisku-

65

pem do Paryża. Tyle miesięczne trudy, niewygody, cierpienia duszy, zgromadziły we mnie żywioł choroby. Już ledwo do Wiednia dojechałem w najcięższej gorączce. Tu dopiero się przekonałem o prawdziwym przywiązaniu biskupa do mnie, który niemożność moje jechania z nim dalej ciągle nazywał swoim nieszczęściem, a ja przez samo wspomnienie, że się muszę z nim rozdzielić, stawałem się słabszym. Odjechał, a ja w ręku doktora w stancyi Potockiego pozostałem.

Potocki był człowiek najśłodszeo charakteru, przywiązany jak najszczerzej do swojej ojczyzny, dla niej na wszystko był gotów, ale w Wiedniu nic czynić nie mógł. Nie miał on wprawdzie tyle darów nadzwyczajnych, którychby taka ważna misya

wymagała, miał jednak te, które są koniecznymi. Byłem mu dwojako miłym, jako Wybicki poseł i jako wysłany zbawca nieszczęśliwych ofiar w Chocimiu. Jego starania dzień i noc łożone, dawane wygody, lubo sam był w niedostatku, wróciły mi zdrowie po kilkumiesięcznym cierpieniu. Dręczyło mię mocno tylko to, że się takim człowiekiem, jak biskup Krasiński rozłączył, że z nim do Paryża podróży odbyć nie mógł.

Odebrał nakoniec Potocki tajemną wiadomość od niego, iż interesa idą dobrze, iż go minister Choiseul przyjął jak najlepiej i że Turek z pewnością wojnę wyda; aby się więc starał uwiadomić o tem podczaszego Potockiego i wysłał umyślnego do pani kasztelanowej Brzostowskiej. Wspominając tę cnotliwą Sarmatkę, muszę wspomnieć i drugą, księżnę miecznikową Radziwiłłową, której piękna dusza i obszernie wiadomości wielce ważną rolę w sprawie ojczyznej miały.

Na te pomyślnie wiadomości z Paryża oddaliśmy się z Potockim największej radości. Potocki oświadczył, iż się puści w podróż z tą nowiną do marszałka, mnie tylko namawia, abym go doświadczonego prowadził traktem. Na ten nowy widok rzeczy zapominam com ucierpiał, nie zważam, na co się znowu puszcza i już się z nim w podróż nad Dniestr wybieram. Ale biskup zaklął mnie w nowym liście, abym na niego w Wiedniu czekał, z oświadczeniem, iż mnie nowa ważna czeka misya, którą mnie tylko mógł powierzyć. Uczyniłem jak kazał i już

66

odtąd nie miałem więcej ani marszałka Krasińskiego, ani podczaszego Potockiego, ani Puławskiego widzieć.

Biskup Krasiński przyjechał nie długo potem przebrany, znowu na mizernej pocztowej kolasce, pełen trwogi, aby nie został zaaresztowanym. Ekspedycje mi oddaje i z sobą zabiera. Powtarza mi ustawicznie, iż Galiczyń, poseł rosyjski w Paryżu z tem się nie tań, iż gdziekolwiek i jakkolwiek bądź trzeba tę burzliwą głowę Krasińskiego sprzątnąć; że w dzień wyjazdu spostrzegł szpiega, który był niemylnie szpiegiem księcia Poniatowskiego, generała austriackiego, że jednym słowem go gdzie pochwyca.

Ja z mej strony uspokajam go jak mogę, zatrudniam się płaceniem poczty i wszelkich potrzeb, on prawie nie zsiadł z wózka, który umyślnie stary w Wiedniu kupił. Nie było z nim prócz mnie, nikogo więcej. Kamerdyner miał rozkaz koczem później przyjechać. Do tyłu zatrudnień narzucił mi jeszcze dobry biskup, jako wielki myśliwy, pielęgnowanie fuzyi wersalskiej. Cóżbym nie był dla niego uczynił! Dopiero o jedną pocztę od Cieszyna miał zamiar spocząć i tam mi odkryć swoje obszernie zamiary. Cieszyn był mu już podejrzany, ile że tam zaczęli się Polacy zjeżdżać, względem których obywatelstwa był wątpliwym.

Wybiera więc Bieczynę i tam mnie prosto z wszystkimi papierami do domu kasztelana połockiego Mostowskiego wysyła, sam zaś doczekawszy koczka, na czas krótki pojechał do Cieszyna. Tymczasem już mnie był komunikował mej nowej misyi zamiary.

Miałem jechać jak najprędzej do Berlina a ztamtąd do Gdańska. W Berlinie dla widzenia generałowej Skórzewskiej, w Gdańsku rezydenta francuskiego i Czapskiego, wojewody malborskiego. Trzeba, żebym wam w przód powiedział, że generałowa Skórzewska, z domu Ciecierska, z wychowania klasztornego, młodo dla obszernych majątków za mąż poszła. Dopiero zamężna, przez ten wrodzony, jaki miała geniusz, oddała się naukom. Piękna, młoda, bogata, nie lubiła jednak cichego samotnego ustronia, zwykłego muz i filozofii mieszkania. Zamilczę, jak daleko ta rzadka Polka postąpiła w wiadomo-

67

ściach; nie opisuję tu bowiem jej życia, powiem tylko, co do tego dzieła należy, iż nie przez powaby i wdzięk płci swojej ale przez dowcip i smak w literaturze pozyskała przyjaźń Wielkiego Fryderyka. Wiedział o tem biskup Krasiński i już nie wiem, przez jakie wypadki wskazano mu w Paryżu, aby przez nią obraz konfederacja doszedł Fryderyka. Otóż zamiar misyi mojej delikatnej do generałowej Skórzewskiej.

Co do drugiej przekonywał mnie biskup, iż w Paryżu za najważniejszy punkt mu podano, aby Prusy polskie z miastem, szczególnie Gdańskiem, do powstania narodu polskiego należały. Opuszczę tu widoki w tem polityczne, wspomnę tylko, że z tych powodów wkładał na mnie nasz negocjator obowiązek, abym przez Zboińskich, wojewodę malborskiego Czapskiego i wszelkie jakie tylko znajdę związki, tak ważną ojczyźnie dopełnił przysługę. Miałem listy do Zboińskiego i do rezydenta francuskiego w Gdańsku; szło o to szczególnie, aby on swój dwór zapewnił o dobrej dyspozycji Prus polskich z miastami; miałem go więc uwiadomić o osobach, z któremi by się mógł znosić i korespondencją z biskupem przez cyfry ułatwić.

Taka się dla mnie otwierała kolej w roku 1769, a w roku dwudziestym drugim życia mego poprzedziłem biskupa do Bieczyny. Brzostowski, kasztelan połocki mający majątek Czarnożyły, należał do ludzi najlepszych i cnotliwych obywateli, a jeżeli natura i edukacja nie dały mu stosownych do urzędów i okoliczności przymiotów, tem więcej za to jego połowicę uposażyły. Pani kasztelanowa należała do rzędu najgodniejszych i najświetlejszych kobiet, jakie znałem. Czemuż me pióro nie dość mocne, czemuż okoliczności nie dość mi są przyjaźne, abym obrazy Polek mógł zebrać, które w życiu publicznym znałem, a które patryotyzmem i wiadomościami pleć naszą przeszły.

Biskup także wkrótce do Bieczyny przybył i Bieczyna stała się centrum projektów. Moja ekspedycja najpierwej ukończoną została. List od pani generałowej zawierał wszystko, co się do położenia rzeczy ścierało; sam biskup go pisał, nadzieję w Turku, w Francji a nawet w Austrii wystawiał. Szło, czyby nie można do króla pruskiego przemówić, a do tego usta

68

i pióro generałowej wybrane zostały. Bo lubo Krasiński przyłączył swe myśli, jakby do króla pierwszy krok uczynić, zostawił jednak negocjatorce zupełną wolność czynienia. Zaręczył przysłanie dostatecznych pieniędzy i komunikacją z rezydentem francuskim w Gdańsku, panem Gerard. W tem wszystkim prosił o danie mi zupełnej ufności, cokolwiek jeszcze ustnie powiem i jakie do komunikacji korespondencji potrzebnej podam i zostawię komunikacje. Ustna moja konferencja miała odkryć pani generałowej najszczególniej zamiary podróży mojej do Gdańska, dla widzenia się z rezydentem francuskim, Czapskim i t. d. Wreszcie zrobił kredyt biskup na dziesięć tysięcy czerwonych złotych do dysponowania u bankiera gdańskiego.

Wyjazd mój tak nagłony, wstrzymał przybyły od Mostowskiego, wojewody mazowieckiego sekretarz, całą jego ufność posiadający. Nie wchodziłem w tajemnicę, z tej strony układów; należały one do obszernych planów powstania, jak miarkowałem. Tymczasem przepisano całą moją ekspedycję, dla komunikacji wojewodzie Mostowskiemu z zaleceniem, abym dalsze wydatki jemu pilnie udzielał, ale to nie nastąpiło; a w tajnych powodach wygnania się dobrowolnego wojewody, może te sekretne konferencje udział miały, lubo jak wiedzieć mogę, nigdy na świat nie wyszły.

Tymczasem Michał, zda mi się, Brzostowski, z zapakowaną u maźnicy ekspedycją, wysłany został do Warszawy i Litwy.

Przy moim wyjeździe nie tań biskup ambarasu, nie wiedząc, ileby mi dać na drogę, ztąd przy wydanych pieniądzach, prócz cokolwiek gotowizny dał mi fanty, złoty zegarek i tabakierkę na potrzebę. Błagałem go, aby nie uszczuplał swoich funduszy, aby napowrót odebrał tabakierkę i zegarek, że moja ekonomia, zresztą bliskość Gdańska, zastąpią małość zapasu; że z przykładu doświadczył, iż z dwudziestu czerwonych złotych byłem przyjechał do niego z Chocimia.

Rozstając się z nim, widziałem, iż się chciał zbliżyć do granicy dla komunikacji z krajem, że ja do niego miałem wracać, ale już go oczy moje nie widziały więcej, serce tylko moje poniesie mu do grobu najczulszą pamiątkę. Był on wpadł w ręce Rosyan, pędził potem życie samotne, był raz w War-

69

szawie, wszędzie mi oddając sprawiedliwość. Chciałem pobiedz umyślnie, aby go widzieć w stolicy, gdym się dowiedział, iż ją był już porzucił. Ale wróćmy się do rzeczy.

Misyja moja, mogąca mieć dla wielu największe powaby, dla mnie niosła uczucie cierpienia. Oswajając się z interesami publicznej, czułem coraz bardziej moją nieudolność i prawie wszystkich innych. Dotąd jeden tylko biskup Krasieński do dyplomacji, do obozu nie było nikogo. Wewnątrz ów duch narodowy, na którym cała rachuba, zasnął. Zapały cząstkowe łatwo przytłumione zostały. Zgoła, jak zwykle w narodach zepsutych, magnaci, a pod nowym królem bogacze nowi toż byli, co i w Rzymie przy jego schyłku. Malarz najdoskonalszy serc ludzkich, Tacyt mówiąc o nich powiedział: „*Ceteri nobiliarium... novis ex rebus aucti, tuta ac praesentia quam vetera et periculosa mallent...*”

Pokazało się nieco obywateli za granicą, ale tych raczej miłość własna, jak miłość ojczyzny wyprowadziła. Nikt się nie chciał usługi publicznej podjąć, ale każdy był pretensyjny wielkiego obywatela... Utyskiwał na to biskup, pod hasłem jednak: „*nihil desperandum*” rozjechaliśmy się.

Przyjechaliśmy do Berlina, imię grafowej Skórzewskiej, powszechnie było znane. Jeżeli dworowi i uczonym znaną była z przyjemnego tonu i talentów, powszechność znała ją z okazałości, z jaką w kraju ekonomicznym żyła i dom swój utrzymywała. Ale co większa, moment mego przybycia, wszędzie ją czynił głośną, powiem cały Berlin nią tylko był zajęty, z przyczyny chrzcina okazałych syna jej Fryderyka. Król go trzymał przez swego gubernatora Berlina, Ramina. Królowa była osobiście, familia cała królewska, powiedziałbym, były kumy. Ja dwa dni przed tą sceną przyjechałem, dowiedziawszy się o niej, sądziłem, że będzie pomocą do interesu, aby przy tem święcie położnica odebrała tytuł negocjatorki.

Domyślcie się, jaką im presją na umyśle moim czynić musiało imię Skórzewskiej, której znać nie miałem honoru. Za granicą znana pod imieniem „Sawantki” i przyjaciółki Fryderyka Wielkiego, ta mi się dała widzieć w blasku całej okazałości dworskiej.

70

Nie chciałem dawać mej misji charakteru wielkiej tajemnicy; ale razem zbyt otwartości, broniła roztrpność. Ułożyłem sobie najpierwej, jako przejeżdżający Polak oddać jej wizytę; powiedziano mi, że jest niewidzialną. Szczęściem przestrzega mnie w tem kapitan Druw, który poczciwość swoją całkiem miał na twarzy wrytą. Nie zawiodłem się. Poczciwy ten Żmudzin zachował prawdziwie ową staropolską cnotę. Po niejakej konwersacji przekonałem się, iż mu się mogłem ze wszystkim zwierzyć. Powiedziałem mu, iż mam list do pani generałowej od jej kuzyna (tak się bowiem nazywał biskup Krasieński,) iż jadę z Byczyny... Ledwo to wyrzekłem, Druw jako poczciwy Polak, pobiegł do pani generałowej, aby mnie przyjął.

Dorozumiawszy się, w jakim interesie przyjechałem, że zapewne w interesie konfederacji, wraca się i pod imieniem plenipotenta pani Ciecierskiej, matki, na pokoje mnie wprowadza i do gabinetu jejmości wpuszcza.

Nie do mnie malować jej obraz. W jej całej postaci kształtnie zbudowanej, malowała się piękność dawnych Greczynek, ich miała i dowcip, jej oko ożywione i płynne usta świadczyły; na ustach osiadło to przymilenie słodkie, lubym naszym Polkom właściwe.

Po krótkiej rozmowie i przeczytany liście, dała mi uczuć ważność misji, ale pozwoliła razem zapewnić biskupa, że pójdzie za jego przykładem i wszystko dla ojczyzny tentować będzie.

Cnotliwa Polko! czułem wtenczas jak twoje westchnienia dobywały się z gruntu najpiękniejszej duszy. Powiedziawszy mi kilka słów pochlebnych z obrazu, jaki jej o mnie uczynił biskup, przydała, iż nie będzie zalecać jak największej ostrożności, iż do obszernej rozmowy, przeczytania papierów, ułoży dzień po chrzcinach, na których bądź jako domowy, z kapitanem Druwem, zwykłą łagodnością dodała. Przestrzega jeszcze, iż konfidentką tajemnicy być musi jej siostrzenica Kunegunda Drwęska, która od niej była nierozłączną. Taki był początek szczęśliwy mej misji a illuzja mych dobrych nadziei jak najpochlebniejsza.

71

Czynię o tem raport biskupowi, jestem na święcie chrzcina, widzę piękną Skórzewską, podług tonu wielkiego świata, na tronie położnicy, koło niej cyrkuł z krwi królewskiej. Reszta pokoi pełna samych książąt, grafów, generałów, widzę w wielkiej okazałości ceremoniał na urobienie nowego chrześcianina. Gubię oko nieprzyuczone do blasku, w ustrojeniu pokoi, w rozporządzeniu światła, w zastawieniu stołów, w bogactwie liberyi... wszędzie smak i przepych mnie zachwycał; ale przyznam się szczerze, że niby ów pleban, co same wieże i parafie widział na księżycu, ja w tem wszystkim widziałem tylko moją negocjatorkę i z tych powierzchowności wymierzałem jej kredyt, znaczne wnosilem skutki.

Tem byłem zajęty jako obywatel, ale zagnała znalazłem i jako człowiek nie znanej dotąd lubości dla serca przedmiot. W całym tym tłumie płci pięknej postrzegam jedną i już nie widzę, jak tylko ją samę; ona sama tylko w mych oczach piękna, miła, ona figurą, kształtem, wdziękiem panowała reszcie. Skromność nawet w jej stroju, smaku pełnym rzuciła cień na błyszczadła i blask bogactwa. Niewinność twarzy rozwijała na tle białem te róże jeszcze w pączku, które na zwiedle sztuka kładzie na próżno. Daremnie od niej stronię, zajęte nieznanie w sercu uczucia odbierają mi wszelką spokojność.

Przedzieram się do Druwa i pytam się o imię tej piękności; on spostrzegłszy moje pomięszanie, odpowiada z uśmiechem: *Kunusia*, dodając po chwili: Kunegunda Drwęska, siostrzenica pani generałowej.

Zamilkłem. — W momencie przypomniałem sobie, iż miała dzielić tajemnicę mej misji, że będę szczęśliwy ją widzieć. Tymczasem zdradził mnie mój kochany kapitan; zbliżony do Kunusi wskazał jej zwycięstwo, już była o mnie uprzedzoną od ciotki.

Niebawnie znalazła przyczynę przybieżenia obok zamyślonego i słów kilka przemówionych rzuciły we mnie tej najczulszej niewinnej miłości iskrę, która już przez sześć lat blisko nie wygasła.

Ona była potem pierwszą moją żoną.... Takie jest niewyrachowane przeznaczenie człowieka!

72

Amant zagorzały nie przestał być konfederatem. Na wyznaczonym dniu przez panią generałową przyniosłem całą dyplomacją *) i odebrałem od niej rozkaz jechania do Poczdamu gdzie już zdecydowała się podać notę królowi na piśmie. Przyjęła do niej wiele myśli biskupa, przydała swoje i to nie bez tajemnej porady niektórych faworytów królewskich, K ..., sekretarz małe jej jak mi się zwierzyła robił nadziei. Uczynię jednak powiedziała ta cnotliwa Polka, uczynię ten krok, gdyby mi nawet miano nakazać wyjechać z Berlina. Napisła wyraźnie, iż przez związki krwi i jedności sentymentów połączona z naczelnikami konfederacji, przyjęła od nich obowiązek przełożenia Wielkiemu Frydrykowi, iż w obronie niepodległości Polski stawając, gruntuje swe nadzieje na wspólnym interesie, który te dwa narody z sobą wiąże i silnem w daniu się jego do ukończenia wojny, która spokojność narodu sąsiedzkiego, jemu przyjaznego na niebezpieczeństwo wystawia i t. d. Ale do tych powodów politycznych wkręciła zrećźnie interes własny dodając, iż województwa Wielkopolskie jednomyślnie za marszałka powstania i siły zbrojnej chciały wybrać generała Skórczewskiego, męża jej i że ona odroczenie decyzji na swym mężu wymogła dopóki zdania króla Imci nie zasięgnęła, który tyle względów dla niej i całego domu jej okazywać nie przestaje.

To zapytanie niby to o sobie służyło za powód zapytania się o publiczności...

Powszechnie były zdania, iż król nie odpisze i widywać generałową zaprzestanie. Tymczasem zaraz na drugi dzień odpisał i przytomną w Poczdamie na obiad zaprosił. Odpowiedź jego miała charakter niejakiej otwartości, niezgodnej z gabinetową polityką. Nie zachęcał do wojny i zamieszki w celu, jakby się zdało do osłabienia kraju połów przeznaczanego, nie rzucał cechy wzgardy na naczelnika konfederacji barskiej; radził im tylko zastanowić się, z jaką siłą rosyjską poszli w zapasy.

*) Nie chcąc przerywać historii życia w dodatku opiszę obszerniej początek negocjacji biskupa w Paryżu i jej skutki.

73

Co do niego, wyraził się, iż w stanie w jakim były rzeczy, w pośrednictwo wdawać się nie może. Chciał, aby generałowa se s compatrioters o tem zawiadomiła. Co zaś do męża napisał, iżby mu radził być tak szczęśliwym w polityce, jak jego żona w filozofii. Korespondencje tak ciekawe były w moich papierach, w ostatniej rewolucji ztraconych, które nie wiem, czy już kiedy odzyskam!

Odpis ten nie był taki, jakiegośmy sobie życzyli, ale ani taki, jakiegośmy się spodziewali. Generałową, jak nigdy, z większą traktował grzecznością na obiedzie i najwięcej o różnych familiach polskich rozmawiał, nie przepomniawszy księcia Karola Saskiego, który miał za sobą Krasińską, kuzynkę, przydał pani generałowej. Przyjaciele, którym to wszystko komunikowała generałowa, nie kazali rozpaczać, z przełożeniem, iż więcej bez skompromitowania siebie tak wielki król napisać nie mógł.

Kazano czekać na porę i powtarzać podług okoliczności odezwy. Wszystko to się opisało biskupowi i wyjazd mój do Gdańska sama generałowa nagliła, dla komunikowania się z rezydentem francuskim, dla poznania, co zrobią Prusy, to jest Gdańsk i trzy województwa pomorskie, chełmińskie i malborskie, z obowiązkiem, abym znowu do niej powracał do Berlina. Piękna Kupusia, której najśłodsza duszę i charakter poznałem, czyniła mi bardzo przykrym mój odjazd.

Generałowa, przed którą moje westchnienia zataić się nie mogły, powtarzała z tym uśmiechem, z tem przymileniem przejmującym, a jej właściwie: Po zakończonej konfederacji dostanie się piękność nagrodą cnotcie!

Zbliżanie się moje do brzegów bałtyckich, rodziło we mnie najczulszą rozkosz. Widzieć miałem po kilkuletniem tułactwie gniazdo moje, ukochaną matkę; przestrzegałem ją listem, abym ją na drodze mógł widzieć i tam od niej odebrałem przyciśnienie do serca i błogosławieństwo.

O! jakże to moment był drogi dla mnie w życiu! Ukochane dzieci! umiałem ja zawsze kochać i szanować starszych, a cóż dopiero rodziców, i dla tego, gdy wszystko straciłem, dostały mi się w nagrodę, ufam, serca wasze...

74

Razem z drogą matką pojechałem do Gdańska, miejsca, które mi pierwsze lata młodości mej przypomniało, a nadewszystko stratę stryja, archidyakona pomorskiego.

Jadąc przez przedmieście zwane Szotland, mijałem wspaniałą budowę szkół, do których chodziłem i wołałem: aby mi wrócił tyle lat straconych; żałowałem uczniów, których tam postrzegłem, iż równie jak ja nic a przynajmniej bardzo mało się w nich nauczyli. Matka moja, postrzegłszy widocznie moje zamyślenie, z uśmiechem odezwała się: „Cóżto mój Józeku, jeszcze się gniewasz na plagi?“

„Ach tak, kochana matko, odpowiedziałem, bo bito a nie uczono.“

Nastały inne lube przedmioty, zobaczyłem dawne znajomości, wszystkiemu jednak towarzystwo matki ukochanej dodawało powabów; ale moje fatalne przeznaczenie chciało, abym zaraz od młodości żył w ustawicznym ruchu, w ustawicznej burzy; te spokojne i szczęśliwe chwile, które na łonie niewinnej przyjaźni, na łonie rodziny się mieszczą, były mi prawie od dzieciństwa odmówione. Przestrzeżony jeszcze w Berlinie, abym ile możności potajemnie się ukrywał w Gdańsku, aby mnie szpieg wszystkich Polaków, rezydent rosyjski nie odkrył, musiałem to mej matce powiedzieć a tak rzadziej się z nią widywałem.

Dom księżnej Sanguszkowej, z domu Dönhoff, która powtórnie była poszła za Józefa Rogalińskiego, był schronią wszystkich dobrze myślących Polaków. Mieszkała na przedmieściu Gdańska, Nowe Ogrody zwanem i do niej przez Sarneckiego, obywatela wielce słusznego, wprowadzony zostałem. Lękała się jak wszyscy zemsty rosyjskiej, spustoszenia dóbr, przesładowania, ale i ta zacna Polka należała do liczby obywaterek, które energią, rezolucją ratowania ojczyzny zawstydzaly pleć naszą, zawstydzaly magnatów polskich, zniewieściałych a raczej zabiabiałych w gnuśnym życiu egoistów, co siebie tylko w całym tworze świata widząc i ceniąc, o swoje tylko mizerne jestestwo byli troskliwymi. Nie tak podło myślała Sanguszkowa, niech przez wdzięczność i szacunek najpóźniejszy Polak wielbi i święci jej imię. U niej były wszystkie obrady, ona jedna, powiem,

75

dzieliła swe dochody, na wypadające potrzeby, z jej skarbu i moje dalsze publiczne podróże zostały zaspokojone.

Rezydent francuski już był przestrzeżony o mnie, przyjął mnie z zwykłą sobie grzecznością; a co do mego zamiaru, było tak najkorzystniejszym to, iż Francuz o całym dziele konfederacji dobrze myślał i o duchu Pomorzanie nie wątpił.

Do takiego myślenia przyprowadzili go Zboińscy, ludzie wiele za przeszłego panowania znaczący. Była to rodzina z Prus polskich. Najstarszy z braci, pełen wiadomości i tego tonu dworskiego, który świat cały daje, był używany od Brühla do najważniejszych interesów, jakie podówczas być mogły.

Nowego panowania przez patriotyzm i przez związki z domem saskim był otwartym nieprzyjacielem. Jego kładę podług mego przekonania w równi z biskupem Krasieńskim co do obszerności światła i wiadomości działań politycznych; ale osłabione raczej rozpieszczone na dworze ciało Brühla ujmowało duszy energii. Namyślał się, ważył, gdy czynić wypadało. Był to jeden z tych naszych cnotliwych Polaków, co w czasie uśpionej burzy, w czasie pokoju, umiałyby sterem kierować, ale gdy spienione fale na skały i przepaści łódź pędzą, traci głowę i ręce i sam od kogoś innego wygląda ratunku i pociechy. Zboińskiego (starostę, zda mi się bydgoskiego) o którym mówię, orzeźwiły listy moje, które do niego miałem od biskupa Krasieńskiego.

W sobie całą nadzieję poruszenia prowincji pruskiej pokładał, w sobie najdzielniejszego negocjatora przez opinię publiczną widział. Powtarzam mu ustnie zakłęcia kasztelanowej Potockiej, generałowej Skórczewskiej, biskupa kamienieckiego, powtarzam mu najtajemniejsze naszych widoków nadzieje, że tylko Wielohorski, Zboiński, Roztworowski, starosta żytomirski, były owe kolosy kraju do negocjacji zagranicznych od konfederacji upatrzone; że hetman wielki litewski, Ogiński, da ruch całej sile zbrojnej wewnętrznej, a że do wysłania jeszcze do Porty, namówiony zostanie księżę Radziwiłł albo jak i inny figurant, z rodziny Turkom znany, albo jaki duży i tłusty senator.

76

Muzułmany pewno się do naszej sprawy przywiążą, ile że ten poseł z wszystkim się do posła francuskiego tam stosować będzie. Po kilkogodzinnych elektryzacyach politycznych, po przeczytaniu mej całej ekspedycji, osądził Zboiński za rzecz potrzebną, widzieć jak najprędzej Czapskiego wojewodę malborskiego gotuje mi instrukcją i radzi przestrzedz go przez umyślnego, aby mi miejsce konferencji wyznaczył. Tymczasem niepewnością miotany i cały w bojażni, aby przez Rosyan porwanym nie został, zaklina mnie na sekret i żebym nic o nim, ani do Byczyny, ani do Berlina nie pisał, za szczególnie kładzie obowiązek; wreszcie znajomość mi z wielkim patriotą, księdzem Rybińskim opatem oliwskim ułatwia i u niego już tylko ze mną się widywa.

Wspomniany opat przez swoją gorliwość, wiele wówczas znaczył w stanie politycznym prowincji pruskiej, a przez swoje obszerne wiadomości i związki dawne z dworem saskim, powszechną miał konsyderacją. Ta znajomość z interesów publicznych poczęta, zawzięła dla mnie przyjaźń osobistą tego zacnego

i światłego męża, którą mi aż do grobu zachował. Zamilię tyle drobniejszych okoliczności, które się z natury rzeczy snuły, powiem tylko, iż wojewoda malborski wyznaczył miejsce widzenia się w Sztumie, w województwie malborskiem. Tam z Sarneckim zaraz wyjechałem, odebrawszy od Zboińskiego listy i uwiadomiwszy o swojej podróży rezydenta francuskiego, jak mi było zleconem.

Familia Czapskich mniemała się natenczas być pierwszą z patrycyuszów, iż tak powiem, kraju Pomorza a wojewoda pomorski stawał na czele swojej rodziny. Panowanie ich nie było podobne do panowania Radziwiłłów, Czartoryskich, Potockich i t. d. w innych prowincjach, gdzie ci magnaci płacili, protegowali, a za to rozkazywali. Czapscy u nas nie byli dość bogaci, aby przekupywali a my Prusacy żyjąc jeszcze w starożytniej skromności, nie mieliśmy potrzeby się zaprzędać.

Byli to prawdziwie starsi bracia, na łonie zgodnej i skromnej rodziny i to był powód, który im zwykle dawał pierwsze miejsce w sprawie publicznej.

Wojewoda malborski do okazałej figury i prawdziwie poważnej

77

powierzchności łączył przyjemność i nie był bez wiadomości, do urzędu jego stosownych; kochał i siebie, należał, jak powiedziałem, do tej patryotów liczby, co w pokoju byli dość zdolni, aby sterem kierować, ale aby w burzy ratować, do tego brakło

im na środkach i energii. Po niejakiach konferencyach, z odebranych ekspedycji wynikłych, stawał na przeszkodzie zwykle trudności, odwoływał się z resztą do Zboińskiego, Rybińskiego, a w protestacji najgorliwszych swych chęci, które, pewien jestem, iż były szczerze, przekładał, aby bez kompromitowania miast pruskich i senatu, stan najprzód rycerski gotowy był uczynić związek w województwie pomorskiem.

Na marszałka szczególnie zdanego radził Michała Lnińskiego, podwojewodę pomorskiego, ukochanego mego wuja. Te i inne rady, wzięliśmy ad referendum; a odpowiedzi, które Zboińskiemu i biskupowi uczynił, miały charakter rezolucji obywatela, który o losie ojczyzny nie rozpacza, ani się od jej ratowania nie odsuwa. Byłem bardzo szczęśliwy, gdy Rybiński i Zboiński dość z wojewody byli kontenci. Pamiętając jednak, co mi od Wiednia najbardziej inspirował biskup, aby miasta pruskie w związek wciągnąć, przekładałem to Zboińskiemu i opatowi. Odpowiedzieli mi, że to być jeszcze nie może, że rezydent francuski, zna dobrze dyspozycje pierwszych miast Gdańska i Torunia, że wreszcie o tem biskupa zaspokoją. Po tej decyzji osądziłem za pierwszą potrzebę sprowadzić Lnińskiego, aby podług rady wojewody, wcześniej go na marszałkowstwo zdeterminować i już potajemnie rzeczy aż do upatrzonej pory urządzić i t. d.

Lniński był moim wujem, a prócz tego krwi związku, szczególnym przyjacielem. Przybył wezwany do Gdańska, do domu księżnej Sanguszkowej. Widzenie i uściśnienie jego, należy do tych momentów szczęśliwych, jak ich mało doświadczyłem... Natura go uposażyła pięknymi darami, ale to było ziarno zasiane w cieniu, którego promień światła nie ożywia, ani zatem nie rozkrzewi, ani owoc odpowiada nadziejom. Dość powiedzieć, że Lniński urodził się i młodość stracił za panowania Augusta III; to się prawie wiek liczył, dla całego ucywilizowanego świata dla Polaków był tylko z e r o .

78

Wszakże w wiekach Piastów, nazwanych najdziksze, miał przynajmniej Polak swój charakter i język pewny. Bolesławowie

nie wiele pisali, ale bili, żyli w zamieszaniu, ho cały świat był na ów czas burzliwy. Nie mieli bibliotek, ale szopy: i namioty pełne dzielnych wierzchowców, ale skarbcze napełnione pod strop terlicami, pancerzami, łuki i sajdaki. Pokój Jegomości zdobiła zawieszona na kołku burka, kord i karabela. Gabinet Jejmości stroiła kądziel, krosienko i klucze.

Za Augustów przejeżdżaliśmy tylko złe, tylko zarazę wieku; światła jego nie doszły nas łaski. Lecz gdzie się zapędzam? ukochane dzieci! żalem przejęte serce, nigdy tych czasów nie mijają, aby na nie przekleństwa nie rzuciło! dla nich jesteśmy bez ojczyzny! wieleż razy dla mej spokojności rzuciłem pióro! wieleż podarłem pism, co tych wieków obraz malowały.

Lniński, jako obszernego światła i pewnego charakteru człowiek, nie rozwłóczył się długą ekskuzą.

Przyjmę, rzekł, marszałkowsko, gdy mnie powszechna wola do tego wybiera; ale na czele siły zbrojnej postawcie żołnierza, ja rzecz uorganizowawszy z przydanym i konsyliarzami, przebierać się czasem będę do konfederacji jeneralnej, gdzie rady potrzeba i reprezentacji naszej.

Co się tyczy zawiązania, kończył dalej, konfederacji u nas, tentujmy, czyby choć na czas nie szło usnąć Warszawy i dowódcy rosyjskiego.

Kto zyskał czas, zyskał wszystko; wyślijmy do Warszawy i dowódcy rosyjskiego, iż zagrożeni napadem zbrojnych ludzi województw sąsiedzkich, musimy się podług praw naszych i dawnych zwyczajów uzbroić i na granicach naszych dla bezpieczeństwa prowincji postawić i t. d. Ledwo myśli skończył, pojał je Zboiński i jako głos geniuszu do wszystkich serc trafił. Aprobował tę myśl rezydent francuski i tajemni przyjaciele sprawy Gdańszczanie.

Szło tylko znaleźć Mucyusza Scewolę, któryby śmiało ten zamiar dworowi i Repninowi przyłożył, a sekretu nie wydał, mnie zaś przyprowadził znowu skrzydła, żeby lecieć do generałowej Skórczewskiej dla komunikowania projektu, dla uczynienia jej wszelkich przełożeń, by swojego męża generała dla

79

przyjęcia w tak spokojnym zamiarze regimentarstwa jeneralnego prowincji pruskiej skłoniła.

Stanąłem w Berlinie i rzecz przedłożyłem generałowej; odpowiedziała mi, iż ma przyczynę, dorozumiewać się, iż tej propozycji nie przyjmie, ponieważ związki wielkopolskie nie czynią sławy ani rzeczy, ani województwom, zupełnie go zraziły; nakoniec dochodzi z wielu okoliczności, że się nowa burza zbiera nad krajem, bo król pruski powiększył liczbę jego nieprzyjaciół... Zgoła z żalem opuściłem panią generałową jako konfederat, z żalem piękną Kunusią, jako stały amant.

Porzuciwszy Berlin udałem się do Drezenka, gdzie się generał Skórczewski znajdował, abym zupełnie mej misji zadość uczynił; o czym wszystkim radę w Gdańsku uwiadomiłem. Skórczewski, najcnotliwszy obywatel z dzieciństwa w szkole żołnierskiej wychowany i u kadetów w Dreźnie edukowany, był zapewne w owym czasie jeden z tych rzadkich Polaków do organizowania i do postawienia się na czele korpusu siły zbrojnej.

Projekt pruski bardzo mu się podobał, uczynioną ofiarę z czułością przyjął i wierzyć miałem powody, że pomimo słabości zdrowia byłby do Gdańska pojechał, gdyby to była potwierdziła żona.

Na te moje doniesienia Zboiński sam chciał ruszyć do Buczyny i do Berlina, aby dzieła dokończyć i nadziejom o sobie odpowiedzieć. Ja jeszcze raz pojechałem do Berlina, ztamtąd jeżeli się rzecz powiedzie z powrotem do Drezenka. Ale generałowa nie chcąc się deklarować za projektem w obawie, jak mi się zwierzyła utracenia całego majątku, sama na pilnowaniu już podobno odtąd męża do Drezenka pojechała. Utraciłem więc zupełnie nadzieję i do dalszych wypadków pozostałem w Berlinie oddając się ile możliwości naukom. Tam raz pierwszy w cichym zakątku, uczęszczając tylko do członka akademii pana Choisela, którego przez generałową poznałem, zaczynałem się oswajać z nazwiskami, powiem nauki, z imionami autorów, z zamiarami akademii, do czego mi jak wspominałem otworzył drogę biskup Krasieński.

80

Ale konfederacja trafiła do mej samotności i burzyła spokojność. A iż opuszczę smutną i coraz nieszczęśliwszą postać i interesów politycznych, powiem iż na powtarzane zakłęcia mego wuja Lnińskiego już marszałka konfederacji pomorskiej, musiałem się z spokojnymi murami pożegnać. I do nowego się jego obozu udać. A lubo na moje nieszczęście zaczynałem tracić nadzieję, lubo obraz obrony naszej w kolorach jak najpozorniejszych miałem przed oczami, szedłem jednak za głosem mego powołania i słuchałem starszyny. Marszałka pomorskiego zastałem w Świeciu, miasteczku pomorskim nad Wisłą.

Sekretarzem konfederacji był Ludwik Zakrzewski, syn wówczas sędziego poznańskiego. Przez wrodzoną skłonność do nauk dał sobie sam ten światły człowiek edukacją i doszedł wiadomości wiele. Chlubiełem się z jego przyjaźni, którą mi dochował aż do grobu; szacunek dla niego z mną razem chyba dopiero umrze.

Przez obrót dany swemu powstaniu w pismach publicznych, zaćmił na czas niejaki marszałek oko dworu i Repnina i już do dwóch tysięcy ludzi zebrał sobie spokojnie, lecz wydał się wkrótce podstęp i tem zapalczywszej zemsty trzeba się było spodziewać. Wypadło więc na zbliżającą się większość sił nieprzyjaciela ruszać ku innym konfederacjom w głąb kraju. Pojechałem w tem po ostatnią radę do Gdańska; uznano, że już oddzielnie oczekiwać nieprzyjaciela nie można było.

Rezydent francuski ręką własną słów kilka mi powierzył do marszałka, że konfederacja jeneralna formująca się w Węgrzech w Eperies, będzie uznana przez Turka i Francją za reprezentację narodową; że do niej wysłany będzie agent francuski sekretny, że nawzajem konfederacja wysłać będzie musiała tymczasem emissaryuszów i różne kroki polityczne czynić; że w takim stanie rzeczy marszałek Lniński, z światła swego znany, jak najpotrzebniejszy jest w jeneralności, że potyczka przez niego tutaj wygrana, nie może mieć żadnych skutków. Tegoż zdania byli i wszyscy inni, zostawując woli marszałka wybór rejmentarza. Z takimi odpowiadziami zastałem już marszałka w marszu ku Wielkopolsce, który przeczytawszy pisma, co mu przywiozłem, komunikował mnie także

81

te, które w mojej niebytności od marszałka Malczewskiego konfederacji poznańskiej odebrał.

Jeneralność najściślej zaleciła ordynansom Malczewskiemu odesłanie ekspedycji Lnińskiemu, w której go wzywa do jak najprędzszego przybycia do niej w osobie. Namyśla się już tylko odtąd, komu by oddać komendę i w tem aż do Kcyni zaszliśmy. Był tam z swoim korpusem Mazowiecki, marszałek dobrzyński, był komenderujący korpusem jednym wielkopolskim Paweł

Skórzewski, który odtąd był tyle słynny w kraju, z najczystsze go patriotyzmu i który zawsze był z swoją ojczyzną, pomimo wieku i majątku, jakiego z czasem doszedł.

Były jeszcze i inne korpusy, ale to wszystko dopiero się organizowało. Ledwo piekielną przeprawę nakielską skończyliśmy, ledwo stanęliśmy w Kcyni, marszałek Lniński poznawszy się z pułkownikiem Skórzewskim, oddać mu w komendę swój korpus przedsięwziął. Miały się rzeczy układać i urządzić, ale komenda na przeprawie nakielskiej dla bronienia przeprawy albo raczej przestrzegania o nieprzyjacielu zostawiona, gdy spostrzegła zbliżającego się nieprzyjaciela, uchroniła się na bok i nawet do Kcyni uciekać zapomniała. Wypadło, iż Rosyane cicho i spokojnie pod samą podeszli Kcynią. Znała rozruch i okropny odgłos się rozchodzi: Zdrada! zdrada! Było to hasło dogodne naszym tchórzom, bo już potem następowało! Do koni! do koni! i rozproch.

Ja tu byłem bardzo bliskim niebezpieczeństwa, dostrzegłszy bowiem na placu bitwy, że Jakób Wyczechowski pułkownik konfederacji pruskiej, był otoczonym od kozaków, chciałem mego szczególnego przyjaciela ratować i sam otoczony zostałem; obroniony jednak od Melchiora Wyczechowskiego, brata Jakóba, który potem śmierć nad niewolę przekładając poległ trupem na placu. Gorliwy Mazowiecki i bitny Skórzewski napróżno szykowali kilkakrotnie przeleknionego żołnierza; znajomość służby i większość sił dały zwycięstwo nieprzyjacielowi. Powiem, nie byliśmy pobici ale rozbici i rozprószeni... Czułem, że to nie była batalia farsalska przegrana, pomnożyły się jednak we mnie smutne wrażenia, które już od Baru umysł mój klóciły o naszym rycerstwie.

82

Przybyliśmy do Poznania, gdzie marszałek Malczewski gotował się do wymaszerowania. Tam poznałem owego sławnego partyzanta Morawskiego, rzeźnika z Gniezna, który tyle swą osobistą odwagą dokazał, że mu Dońcy czarnoksiężstwo przyznawali. Malczewski na zalecenie generalności, gorliwie się trudnił wyprawieniem do niej Lnińskiego i aż do granicy starał mu się zapewnić bezpieczeństwo.

Tu dla mnie gotował się moment bardzo przykry; Lniński żądał, abym z nim do generalności wrócił; ja pragnąłem na czas niejaki ukryć się w Gdańsku i rozpoczęte kończyć nauki. Stał w mej obronie konsyliarz Sarnecki, przywodząc, iż potrzebą było, aby się ktoś w kraju dla komunikacji pozostał i nie bez najwyższego uczucia; ukochany wuj skłonił się do naszego rozdziału. Lecz ledwo stanąłem w Gdańsku, ledwo się doczekałem najmilszej nowiny od Lnińskiego z Byczyny, bezpiecznie kończącego podróż do generalności, gdy mi zewsząd zagroziło niebezpieczeństwo. Musiałem się tać, ukrywać, gdyż wydania mego oficjalnie żądał rezydent rosyjski; nie pozostawało mi nic więcej, jak tylko puścić się gdzie za granicę morzem. Tu szanowny opat Rybiński, lepiej jak ja znający geografią i akademie, radził mi się udać do Holandyi, do akademii lejdejskiej, szczególnie, gdy mu rady biskupa Krasieńskiego w tym względzie odkryłem.

Ukochana matka tułając się równie ze mną, była gotową wszystko poświęcić na fundusz do mej podróży. Szczęściem odchodził okręt jeden duński do Lubeki. Pokazałem też mój powóz matce, która zalana łzami, błogosławiła podróżującemu. Umówiłem sobie korespondencją z opatem Rybińskim i z dziadem moim, brygadyerem Lebińskim; doniosłem o mojej podróży nowej wujowi i ruszyłem ...

Rozdział IV.

Pobył w cudzych krajach.

Już był rok 1779, a życia mego 23, gdy w tę nową kolej nieprzewidziane rzuciły mnie losy. Lubo całe obcy w tym nowym elemencie, nie podpadłem jednak zwykłej nowym żeglarzom chorobie a dłużej jak zwykle dla przeciwnych wiatrów i ustawicznych burz bawiliśmy na morzu. Zdrow byłem ciągle i zajęty dniem i nocą moją akademią; dnia 7. stanąłem w Lubece. Miasto tyle sławne w lidze anzentyckiej, znalazłem tak ciche, spokojne, jakby przez jedną familią zamieszkałe. Ochędóstwo, czystość domów i ulic w podziwienie mnie wprawiała (trzeba było dobrą miłą od wylądowania i to samemi piaskami do miasta dojechać).

Zakładałem sobie tam bawić się kilka dni i okolice zwiedzić, gdy nagle taką niemoc uczułem w nogach, iż prawie wszystką władzę w nich utraciłem, ból nieznośny zdrętwił je zupełnie w przeciągu dwudziestu i czterech godzinach. Złękniony wzywam lekarza, ten na moją pociechę przytacza mi przykłady, że ci, którzy choroby morskiej nie mieli, tym rodzajem paraliża nóg często bywają dotknięci; dzień cały się pocę i niby ów paralytyk ewangieliczny, porywam się z łóżka i chodzę po trzech dniach kalectwa.

84

Niebawnie korzystam z odzyskanego zdrowia i pocztą zwyczajną puszczam się do Hamburga. Wóz duży okryty, najniewygodniejszy, dokończył mej kuracyi. Cyrkulacja krwi musiała bieg swój odzyskać i żołądek dygestyą. W Hamburgu życie bardzo drogie, jak zwykle w mieście bardzo handlownem i pieniądze.

Hamburg co do handlu, jest w tym stosunku do Europy, co niegdys Amsterdam względem całego świata; ale ja opis jego odsyłam do moich podróży (jeżeli je kiedy skończę). Tu w dalszą podróż niebawnie się puszczam i znowu na wóz drabny, zwany pocztą ordynaryjną, siadam i przez miasto Bremę wolne anzeatyckie, aż do miasta holenderskiego Gröninge przybywam. Potłuczone kości, sińce na ciele, ale umysł czerstwy i wesóły do bogatych, ale ponurych przywiozłem Holendrów. Tu nowe przedmioty, nowy widok rzeczy, zgoła świat i ludzie byli dla mnie nowi. Ztamtąd nakoniec do Amsterdamu przepłynąłem przez Südersee, gdzie zachwycony wszystkiem, co widzę i wszystkiemu się dziwię, niczego pojąć nie mogę. Ufam, iż w moich rękopismach myśli niektóre nad Holandją znajdziecie; tu tylko wyznaję wam szczerze, iż objawszy niejaki wyobrażenie o jej rządzie, objąć tego na żaden sposób nie mogłem, że mieszczanie, burmistrze takim rządili krajem, obyli się bez króla, nie mieli szlachty...

Ukochane dzieci, taka jest moc uprzedzenia z dzieciństwa wzięta i ciemnotą publiczną żywiona! w takiej był wasz ojciec, co już był mecenasem, posłem i konsyliarzem; w takiej ileż naszych zgrybiałych prawodawców, senatorów do grobu nie weszło... Ledwo tak od śmiechu nie rozpękał się kiedyś opasły a głupi poseł turecki w Wenecyi, gdy mu powiedziano, iż Rzeczpospolita

stała bez sułtana i cierpieć momentu nie mogłaby wezryra. Ja szlachcic polski, byłem tym Turkiem w Holandyi, ale ona mnie też mogę mówić na inną drogę wprowadziła. Zamojski! Chreptowiczu! Brzostowski! oddajcie mym sentymentom sprawiedliwość, jako naszych mieszczanach i wieśniakach myślałem.

Z Amsterdamu płynąłem jak zwykle kanałem przez Harlem do Lejden; zdało mi się, że płynąłem polami elizejskimi

85

do raj. Jeszcze w Amsterdamie powziąłem wiadomość o akademii lejdejskiej i bez wszelkich rekomendacji idąc machinalnie za drugimi, wpisałem się w księgę akademików i pod władzę przeszedłem rektora. Lekcje na moje nieszczęście dawano po łacinie, a profesorowie płatni od rządu, żadnej od uczeni nie brali opłaty; ten tylko co prywatne chciał brać lekcje, podług ugody płacił.

Czytając plan czyli rozkład nauk, wszystkie mi się podobały, wszystkie prócz teologii, (bo ta nie była mej wiary) aż do chirurgii chciałem być objąć, chciałem przynajmniej mieć ich obraz. Idąc za popędem mej pasji do nauk a nie mając przyjaznego mentora, któryby mi rękę podał, wpadłem jak ów zgłodniały na zastawione stoły. Już całodzienną pracą aż do późnej nocy chcę sobie utracone lata wynagrodzić. Chodzę wywiędły po kilku miesiącach jak cień.

Postrzegł to najmilszemu wspomnieniu profesor prawa Pestel; zląkał mnie sławny profesor chemii Gaubius. Miarkuję się w zapale, ale w nim nie stygnę. Gdy to piszę, gdy mój stan ów przywodzi na myśl, niczego nie pragnę, jak tylko przez lat kilka być waszym przewodnikiem do nauk nie z powagi ojca ale z mocy doświadczenia.

W tym tłumie lekcji przywiązałem się szczególnie do prawa i historii politycznej Europy przez profesora Pestla dawanych; dawał mi też czasami lekcją prywatną, eksplikując ducha praw przez Montesquieu.

Zachwycała mnie fizyka eksperymentalna, która z łaski edukacji naszej zupełnie mi była obcą. Przypomniałem sobie przytem Twardowskiego, że go ciemność nazwała czarnoksiężnikiem. Profesorem fizyki był Alman, Szwajcar, pełen niewypowiedzianej dobroci i grzeczności.

Pestel był Niemiec, ale pełen tonu dworskiego, grzeczny i dobry, jak Alman; różnili się w tem od Holendrów, którzy mniej przystępni. Uczęszczałem na lekcje Gaubiusza chemii i botaniki; najtrudniejszą mi była spóźniona nauka matematyki poświęcałem jej się jednak; język francuski zajmował mi także wiele czasu, potem lekcja partykularna geografii i historii powszechnej z Bossueta. Wpadłem niekiedy na anatomią dawaną

86

przez Ibinus, brata owego sławnego anatomisty i następcy po Borhavie.

Ale pamiętając dobrze rady mego biskupa, zająłem się najwięcej lekcją polityki, lekcją praw narodów. Profesor dający prawo polityczne rządu rzeczpospolitej holenderskiej, używał przytem dzieła: *Les instructions politiques par Bielefeld*.

Nauka ta tyle do mego stanu potrzebna zajęła mnie całkiem. Dzieło Bielefelda w większej części przetłómaczyłem, zebrawszy różne notycje o rodzajach rządów i ich zasadach. Męczyłem przepisywaniem siebie i zacnych mych współziomków wyznania kalwińskiego: Stankara z Litwy, Dyczkę i Kassjusza z Wielkopolski.

Byłem posłał opatowi Rybińskiemu ten pierwszy niedojrzały płód mego pióra wreszcie gdzie się podział nie wiem. Było to wówczas dla mnie rzeczą zupełnie nową, zasady i rozumowanie nad naturą praw politycznych, krajowych, nad przedmiotami ekonomii politycznej, nad skarbem, policją i t. d. Cóż dopiero pierwsze prawidła dyplomacyi i zewnętrznej negocjacyi elementa przypominały mi zawsze pierwszy mój gabinet dyplomatyczny pod prezydencją sekretarza Kochanowskiego w konfederacyi barskiej!...

Ileż razy nie utyskiwałem na naszą ciemność z zacnymi współziomkami wyżej wspomnianymi! Byli oni wyznania kalwińskiego i dla dzikiego prześladowania w kraju, gdzie im zabroniono szkół publicznych porobiły się różne w krajach zagranicznych fundusze na młodych księży. Dla tego dyssydenci powszechnie byli uczeńsi od nas.

Byłem im znany pod nazwiskiem Fukler z Gdańska; pod tem bowiem przyjechałem do Holandyi i pod tem chodziłem do akademii. Nie umiałbym wam wytłómaczyć prawdziwego powodu zatajenia mego nazwiska, szedłem w tem za radą przyjaciół w Gdańsku, którzy rozumieli iż może przez gazety będzie komu imię moje znane. Wreszcie było mi z tem bardzo dobrze bo w Holandyi jak wszędzie za granicą, Polak na *s k i* jest grafem i podług tego oberżyci i rzemieślnicy taksują. Przyznałem się jednak profesorowi Pestlowi kto byłem i to miało

87

na czułym umyśle jego skutki jak najlepsze; dawał mi lekcje partykularne, a o naszej korespondencyi dowiecie się później.

Ziomkowie moi dorozumiewali się, iż pożyczone nosiłem imię.

Po śmierci zachowałem miłą pamięć uczynionej im przysługi. Pewien K....., syn seniora z Leszna, zdaje mi się przez głębokie zapuszczenie się w tajemnice religii był oszalał; często z tego przypadku okropnego smutni w Lejden brat jego i drudzy dwaj Polacy, których wspominałem, odkryli mi tajemnicę. Już ten nieszczęśliwy był wyszedł z gwałtownego paroksyzmu zachował tylko reszty choroby, nie chciał golić brodę, jeść mięsa, przytem cierpiał melancholią, czasami dzikość, dla tego go jeszcze na wolność puścić nie chciano.

Szło jednak dla jego wyleczenia, aby go z stancyi wyprowadzić. Oświadczam się przyłożyć wszelkimi siłami do jego losu; odpowiadają mi na to, że jest bardzo ciekawy mnie poznać z reputacyi, którą miałem w pilności do nauk. Poszedłem więc do niego; projekt, który sobie ułożyłem, nieczynienia z nim żadnych dysput, jak najlepsze miał skutki. Po niejaki konwersacyi, na w pół szalonej, zaczął mi się skarżyć na tyraństwo ludzi względem siebie; przyszła nareszcie materya brody i niejedzenia mięsa.

Pochwalam jego strój, zgodny z strojem Chrystusa i wszystkich filozofów; pochwalam obrzydliwość do mięsa, przytaczając za przykład wielkiego Pytagoresa i t. d. Na to złagodziło się jego oko, wesołość zadziwia wszystkich. Ale ja kończę dalej, iż chcę go naśladować, brodę zapuszczę, mięsa jadać nie będę i razem z sobą żyć zaczniemy. Ścisła mnie serdecznie, a ja z wolna proszę, abyśmy razem brody zapuścili a więc wypada, aby on swoją ogolił.

W tym namyśle go zastawiam i na jutro na obiad proszę do siebie, dla zaczęcia już wspólnego życia. Ledwom odszedł, męczył brata i drugich, aby go do mnie prowadzili; przekładają z strony mojej kondycją, aby razem brody zapuścić, a zatem swoje wyrosłą ogolić wypadało.

Trwały spory do dnia drugiego, przypominają mu, że go z obiadem u mnie czekam; decyduje się na postrzyżyny, goli

brodę i woła, aby go do mnie prowadzono. Któż opisze radość brata, z jaką się z tą nowiną na łono moje rzucił. Ale prośba nowa o pieniądze na pocztę, aby zaraz z domu niego porwać i z kraju niezdrowego wywieść. Daję z najczulszą radością czerwonych złotych dwadzieścia. Tymczasem ten nieszczęśliwy do mnie wchodzi; ofiaruję mu owoce. Przychodzi do obiadu, stawiają jeden półmisek mięsa, on go porywa, ja odbieram i rzucam ze wszystkim w komin. Taka nagła powolność z mojej strony zaraz go ułaskawia; godzin kilka rozmowy i zabawy, uczyniły go zupełnie spokojnym. Powiem, odmiana powietrza, towarzystwa, wróciły mu zmysły.

Mówił polszczyzną wyborną, chwalił moje pismo, tymczasem zapłacona poczta zaszła. Ofiaruję mu spacer, proszę go tylko aby z bratem najprzód wsiadł do powozu, ja za nim. Ruszył i tylko bratu dał kilka razy w podróż w twarz, zresztą szczęśliwie stanął w Drezenku.

Wrócony ojcu strapienemu, familii i wszystkim jego wyznania, którzy w nim geniusz upatrywali. W Drezenku była generałowa Skórzewska z całym domem; sławny Bronikowski, kalwin i t. d., tam się wydało me imię; odesłano mi zarazem pieniądze, doniesiono radość powszechną. Moje dzieci! Nie macie w mem życiu dzieł wielkich, chciałem wam tę przysługę ludzkości, jako dzieło drogie memu sercu, którego wspomnienie do grobu mnie poprowadzi w waszej uwiecznić pamięci. Ach! co za rozkosz dla duszy uczynić, choć jednego człowieka szczęśliwym!

Tak rok bawiłem w akademii lejdejskiej. Zasiane zostało ziarno wiadomości różnych, byłbym (pochlebiam sobie) niezadługo postrzegł całkowity owoc, ale przez cały rok od generalności nękanym, musiałem uleść obowiązkom dawniej zaciągniętym i powrót przyrzec.

Wreszcie przełożył mi mój wuj, iż mój majątek na tak wielkie podróże nie wystarczał. Sposobiłem się więc do powrotu, gdy mnie przeznaczono z Potockim jakimś do Hiszpanii. W Gdańsku od kasztelana Czarnieckiego, miałem odebrać instrukcje.

Tam więc wyjechałem z zalem, że porzucam rozpoczęte nauki.

Tak więc po różnych funkcyjach i urzędach odbytych, widzieliście mnie moje dzieci napowrót w szkole. Już i dawniej filozofowie do grobu uczyć się nieprzestali, ale względem mojej nauki, ta smutna okoliczność zachodziła, iż tego w dwudziestym trzecim roku zacząłem się uczyć, co najmniej w piętnastym umieć już byłem powinien.

Fundusze na podróż były szczupłe a i te włożyłem prawie w zakupienie książek.

Wsiadłem więc znowu na okręt do Gdańska, ugodziwszy na cały ekspens zapłacić kapitanowi czerwonych złotych kilkanaście. Ufałem, iż z pierwszej podróży przyuczony już marynarz, zdrow będę. Ale nadspodziewanie, choroba się moja zaraz przy wstępie na okręt zaczęła i trwała dni siedm, aż do wylądowania w Żmudzi. Już to nie był temperament zahartowany konfederata barskiego, który się natrząsał z wszystkich odmian i niewygód; upadł pod nimi zdelikatniony z osłabioną fizycznością akademik. Dojeżdżając do Zundu, prosiłem kapitana, aby mnie tam wysadził, na rzeczy moje dał pieniędzy i dla poratowania zdrowia zostawił w Helsingor, gdzie zwykle królowi duńskiemu dla opłacenia się stawają okręty wszystkie. Uczynił jakem żądał, na szczęście ludzki i czuły marynarz. Spuszczono mnie na wpół umarłego na łódź, ale o dziwy! ledwo mnie majtkowie postawili na nogi, zamiast pomocy doktora, zacząłem w pierwszej garkuchni nadbrzeżnej, wołać o pieczeń baranią, której mnie zapach doleciał.

To była niepojęta metamorfoza, jak z konającego ożyłem. Kapitan jedząc ze mną, powiadał, iż do Kopenhagi miał interes pojechać; prosiłem go, aby mnie z sobą zabrał. Tej podróży zamiarem nie była tylko sama ciekawość.

Wspomniałem na czele pisma, iż pochodzimy z Danii, dodam słów kilka ciekawego w tem zdarzenia:

Za Augusta II. zdaje mi się, był posłem od króla w Danii Szaniawski, właśnie wtedy, kiedy ministrem spraw zagranicznych był Weben, który będąc bezdzietnym, odjeżdżającego posła zapytał się czyby o Wybenach w Polsce nie wiedział,

dodając, iż wie z historii domu, iż tam jeden z przodków był osiadł.

Szaniawski wyznał swą niewiadomość o tej familii.

Na co mu rzekł minister Wyben: Uczynisz mi wielką łaskę, gdy się o niej dowiesz i jeżeli jest rozrodzona, niechaj tu z niej jeden młody dla odziedziczenia mego majątku i utrzymania imienia przybywa.

Zapomniał Szaniawski o danem przyrzeczeniu, ale w czasie gdy jest marszałkiem trybunału, wytacza się sprawa naddziada mego pod jego łaską. Łyśniewski, zły sąsiad a możny, chcąc wydrzeć przyległe grunta, zadaje mu, iż nie jest indygenat pruski (to prawo Prusacy bardzo cenili,) iż jest przybysz niewiadomy z swoją familiją; zgoła, że nie szlachcic. Tu z natury rzeczy wypadało produkować ów dokument, o którym wspomniałem wyżej, a który jeszcze za Zygmunta Augusta przodek nasz na indygenat polski był otrzymał. Obudza się pamięć w marszałku na wyraz Wybena z Danii. Wybicki wygrywa sprawę, jako indygenat polski i komunikowaną ma sobie propozycją ministra duńskiego.

Odpowiada Wybicki: iż ma trzech synów, ale żadnego do Danii posłać nie może z przyczyny religii, z resztą, że to bierze ad referendum do brata swego proboszcza. Tu się już zakończyła była cała ta historia, a którą opisaną oddał mi szanowny mój stryj, archidyakon pomorski i często o niej ojciec, a bardziej stryj Maciej wspominał. Zachowałem jej pamięć i to było powodem jechania mego do Kopenhagi.

Gdyby czas i sposobność były potem, możebym był odkrył, jak wygasła familia Wybenów i do kogo się jej majątek przeniósł; ale niecały dzień bawiąc w Kopenhadze, wsparty tylko radą kapitana, któremu rzecz udzieliłem, tyle się w domu niektórych bankierów i kupców dowiedziałem, iż familii Webenów wcale nie znano. Może ta wiadomość przyda się któremu z następców naszych.

Powróciwszy z Kopenhagi, nie bez odrazy wsiadłem znowu

na okręt, ale jednak przybyłem zupełnie zdrow do Gdańska. Szukam zaraz mego kasztelana braclawskiego, od którego odebrałem wiadomość, że Potocki, z którym miałem jechać do Hiszpanii, umarł. Tak więc spełżyły moje nadzieje widzenia Francyi i Madrytu.

Rozdział V.

Stosunki autora z generalnością konfederacji barskiej.

Nie będę tu opisywał dalszych odmian politycznych, wspomnę tylko, że generalna konfederacja przeniosła się z Eperies do Cieszyna. Tam więc piszę do generalności i do marszałka pomorskiego, ale on był wyjechał do Wiednia do posła francuzkiego, gdy Zboiński nie przyjął tej poczty. Francya zdała się coraz bardziej czuć potrzebę ratowania Polski; ale jej środki, jej słaby gabinet, prawie niedołączny, nie odpowiadały natężonej polityce dworów, które podział Polski ułożyły. Wspierała Francya konfederacją barską, jak niegdyś elekcyą Stanisława Leszczyńskiego, ale tam jeszcze otwarcie, tu tajemnie. Łudził ją dwór austryacki, natrząsała się z niej jawnie Rosya, zwykłym polityki swej tajnej obrotem, prowadził rzecz całą Fryderyk...

To już epoka zachwianej monarchii francuzkiej; dobrze ją w swem dziele opisał Favier. Na zapobieżenie zagrożonemu potęgę tureckiej i Rzeczypospolitej Polski upadkowi, wysłała Francya kardynała Rohan, arcybiskupa sztrasburskiego jako posła do Wiednia. Poseł niosący cechę zupełnej korupcyi narodu swego w okazałości i zbytkach oryentalnych, może byłby przyzwoicie na jaką reprezentacyą kraju błyszczącą użyty, n. p.

93

na jakie ślubowiny; ale gdzież ten Sybaryta, oddany rozkoszom leniwiec, tak wielkiej wagi mógł prowadzić interesa? Z tem wszystkim w nim ojczyzny naszej losy były złożone. Viomenil, generał francuzki, który przy generalności bawił, przekładał potrzebę wysłania jakiej znacznej osoby do niego. Pisał o tem i mój wuj, bawiący w Wiedniu, zaprzyjaźniony z ministrem francuzkim Durand, wielkim Polaków przyjacielem. Zwróciły się wszystkich serca i zdania na księcia Jabłonowskiego, wojewodę podówczas poznańskiego. Ten niewyrodny prawnuk Stanisława, był jednym z najgodniejszych Polaków o losie ojczyzny nigdy nie rozpcał, służył jej do ostatniego tchnienia. Czuł w propozycyi sobie generalności uczynionej, całe niebezpieczeństwo i trudność; ale: uczynimy wszystko, powiedział, abyśmy nic sobie samym do wyrzucenia nie mieli i przyrzekł dopełnić, czego od niego konfederacya żądała.

W takim niejako stanie były rzeczy, gdy 24 roku życia, w roku 1772 pojechałem do Cieszyna, gdzie marszałkiem na czele związku był Pac, Starosta ziołowski. Jużem był zastał powracającego z Wiednia marszałka pomorskiego, którego przytomność w generalności była koniecznie potrzebną dla naradzenia się względem szczupłych subsydyów płaconych przez Wiedeń od rządu francuzkiego. Książę Rohan nie był jeszcze przyjechał, wypadło przed jego przyjazdem przesłać ministrowi Durand, zdawna do narodu naszego przywiązany, żądania i projekta konfederacyi, który przyrzekł marszałkowi pomorskiemu, swemu następcy jak najwierniejszy obraz wszystkiego wystawi. Wypadło również powierzyć odbieranie pieniędzy płaconych przez Francyą dla konfederacyi, w tym zamiarze podobało się konfederacyi wysłać mnie do Wiednia.

Pac, marszałek, lubo gorliwością i cnotą obywatelską nie przechodził Krasińskiego, miał przecież nad nim wyższość do prowadzenia interesów przez wrodzoną sobie słodycz i obszerne wiadomości.

Bohusz, sekretarz, był, powiem geniusz, był człek do takiej rewolucyi stworzony. Uważano w nim pasy wielkie i ci go w tem krytykować szukali, którzy nie wiedzieli, iż do dzieł wielkich, właśnie z wielkimi pasyami trzeba ludzi. Uśpione

94

namiętności czynią urzędnika publicznego obywatelem drogim w pokoju, lubym ojcem familii. Nie był tym Bohusz; nie stał się geniuszem zbawczym, bo na nieszczęście nie miał wiadomości militarynych, nie miał dość wsparcia i podniety, był ściśniony w swoich widokach; powiem nie był na czele dzieła.

Marszałek uczynił mi propozycyą przyjęcia nowych obowiązków. Bez przymuszonej skromności odpowiedziałem szczerze: iż jeżeli gorliwość i przywiązanie do sprawy zastąpić mogą talenta w tej misyi, rzecz publiczna przez swój wybór zawiedziona nie będzie. Opuszczam w takich okolicznościach, wzajemne dalsze komplementa. Oddano mi ekspedycyą do ministra francuskiego, przyłączono list, aby mi zaufał; wyrażono, aby odtąd bankier Brea, wyznaczone subsydy do mych rąk oddawał, a że (jak rozumiem) wypadło zaszczycić mnie jakim tytułem, ponieważ konsyliarza barskiego w Wiedniu nosić nie mogłem, dano mi patent pułkownika w wojsku polskiem. Nie dziwcie się tak nagłemu memu awansowi; bardzo to u nas naówczas było zwyczajnem. Zabronił sobie rząd, niby to republikański, stwarzać grafów, baronów, markizów stwarzał bez skrupułu niezliczoną liczbę generałów, oficerów, rotmistrzów kawaleryi, zaszczyt, który osobliwie w kraju wolnym powinien być skąpo szafowanym i tylko za doświadczoną waleczność lub znajomość sztuki wojskowej.

Szanowna w swoich zamiarach konfederacya szła w tej mierze za uświęconym przez długie czasy zwyczajem, ja wówczas machinalnie ofiarę przyjąłem, później jednak, jak zobaczycie, nie przyjąłem od naczelnika danej mi rangi generała.

Tymczasem wyjechałem na moją misyą i jako pułkownik prezentowałem się w Wiedniu ministrowi francuzkiemu Durand, wiadomości od marszałka pomorskiego już go były uprzedziły na mój pożytek. Był to człowiek już pewnego wieku, przystojny, miły, przystępny. Jeszcze w roku 1755 był w Polsce ministrem, należał do tajemnych układów względem zapewnienia u nas tronu księciu de Conti; sprzyjał polskiemu narodowi przez pryncypia zdrowej polityki i przez wdzięczność doświadczonej gościnności.

95

Takie zdawna zawiązane na umyśle wyćwiczonego ministra dyspozycyie, sprawiły dla mnie przyjęcie bardzo pochlebne. Nie szukając we mnie nauki bardzo głębokiej dyplomacyi, polubił mnie bardzo z przyczyny zapewnionego mu mego charakteru, bez skazy dobrego Polaka; a jeżeli w rozmowie czuł świeżość szkolną z instytucyi politycznych Bielefelda powziętą, umiał to pokryć zwykłą sobie grzecznością. Powiem, iż gdy w tym momencie sposób, jakim mnie przyjął, na myśl przywodzę, gdy sposób, w jaki interesa i losy Polski rozbierał sobie przypominam, przekonany jestem, że on szczerze chciał egzystencyi naszej, że zarówno z hrabią Broglie dawno już o to budził dworu nieczułość. List od generalności mu oddany, czytał nie bez wzruszenia. Pac, Ogiński,

Lniński, Bohusz były mu lube wspomnienia imiona; a iż opuszcze, co nagoniał, pochwalał i radził; wyznaczył mi godziny, w które go widzieć mogłem pod innym nazwiskiem.

List, odpowiadający do marszałka Paca mi oddał i przez tę rzadką dobroć, która go charakteryzowała, radził mi sam, aby jeżeli książe Rohan księcia Jabłonowskiego nie zastanie, generalność na moje ręce list do niego przysłała, poruczając swoje losy jego życzliwości; dodał, aby Pac partykularny list napisał do l'abbé Gorgel, sekretarza ambassady. Tym przyjacielskim obchodem tak mnie do siebie przywiązał i z powagą ministrowską oswoił, iż dom jego był mi raczej świątynią otwartej cnoty, jak schronią pysznej i ukośnej dyplomacji. Wielbiłem to losu dla mnie zdarzenie i donosiłem z pociechą o tem Pacowi. A że miałem także listy zaletne do posła hiszpańskiego, staruszka wiekiem i chorobami stłoczonego, bywałem także u niego zawsze grzecznie przyjmowany. Był w Polsce, kochał naród nasz i nad losem jego utyskiwał. Nazwiska jego przypomnieć sobie nie mogę.

Moment przyjazdu księcia Rohan coraz bardziej się zbliżał. Generalność uwiadomiona, iż książe wojewoda poznański przewłókł jeszcze wyjazd, przysłała mi podług rady Duranda listy do oddania wielkiemu posłowi. Były to dla mnie, przydam się, moment przykry, gdybym nie był zasilony ufnością w znanym mi charakterze ministra Duranda; wezwał on mnie

96

do siebie i zwykłą zapewnił słodyczą, iż oddając interesa następcy swemu, nie zapomniał o Polsce, że książe żąda odebrać z mych rąk ekspedycją i że mnie prezentować będzie, ale potajemnie, z obowiązkiem jak najwięcej z mej strony dyskrecyi.

Szedłem więc do niego z Durandem; był też tam Gorgel, sekretarz ambassady. Po krótkim komplementem oddałem ekspedycją; dał sobie czas list Paca przeczytać, zapytał się kiedy książe Jabłonowski przyjedzie i do jego przybycia odłożył odpowiedź marszałkowi; wreszcie wskazał sekretarza ambasady z danem pozwoleniem, abym u niego bywał i przez niego, gdyby co wypadło jemu komunikował.

Książe Rohan, przeszło lat 30 mający już był łysy i zresztą figury pięknej, żywy jak Francuz, roztargniony jak trzpiot paryski, dumny jak książe i poseł wielki.

Względem mnie wyznać muszę, iż był grzeczny i nawet uprzejmy; przyszło z czasem, żem bywał u niego i przyjmował mnie w tonie przyjacielskim; ale nie tego ja od niego pragnąłem, chciałem wsparcia dla kraju, a on słabością i niedołążnością swoją do jego przyłożył się zguby.

Dowiedziałem się później, iż światły i głęboki w polityce Durand naprzykrzał się swemu rządowi ustawicznym przekładaniem zawieszanej burzy nad Polską; że domagał się pozwolenia wymódz na dworze wiedeńskim kategorycznej odpowiedzi względem tajemnych z królem pruskim i Rosją związków, że ta nieporuszona stałość w pilnowaniu całości Polski, dla całości interesu Francji pozbawiła go ambasady wiedeńskiej, a intryga dała mu na zastępcę kardynała, który drzymał na łonie rozkoszy, gdy koalicja na rozbiór Polski i osłabienie Francji czyhała.

Gorgel, sekretarz był eksjezuita obowiązany zdawna darami Rohanów (miałem nawet od niego dzieło, dotyczące się tej familii), był tak nowy w polityce, jak jego poseł. Garnitur to umyślnie był dobrany zdradnej intrygi ręką.

Zamilczę, abym mej rany nie odświeżał jak nieczułym znajdowałem Gorgela na interesa Polski, żadnego bowiem nie miał wyobrażenia rzeczy. Kazał mi sobie podawać wiadomości

97

niektóre, pracowałem a szanowny Wiesiołowski był mi największą pomocą w pracy.

Uwagi, myśli, projekta, któremu podawałem, znajdował Francuz dobre; jeden projekt, powiedział iż komunikował posłowi a on go do Paryża przesłał, gdy go potem zapytałem o skutek, odpowiedział, iż go znaleziono zapóźno podanym!.... Czuję coraz bardziej, że Durand odjechał, że naszego nieszczęścia zbliżała się godzina...

Przyjazd księcia Jabłonowskiego niewyraźną przyniósł mi radość; uczyniłem mu krótką sprawę z ograniczonych mych czynności, oddałem mu papiery i podług żądania mego do generalności posłanego, chciałem koniecznie opuścić Wiedeń.

Zastanowiło to księcia i pokazał mi zaręczoną mu od generalności bytność moje przy nim. Do Rohana się udałem i o przybyciu księcia Jabłonowskiego donosiłem: wyznaczył godzinę, kiedy go wprowadzić mogłem do Gorgela, a ten do posła. Godzina do konferencji była wieczorna, zostawiłem na niej samego księcia.

Nie wyszczególniam tutaj, jak z danej instrukcyi od generalności, punkta przez księcia Jabłonowskiego podane, były na wspólnym interesie dwóch narodów, Francji i Polski zasadzone, jak żądania konfederacyi miały cechę polityki dojrzałej, co potrzebne do wielkości zamiaru wystawiając środki, słabość i niedołążność dotąd dowodziły. Mówił książe, że niepodległość i egzystencya Polski nie były aż dotąd niczem zaręczone; honor narodu francuzkiego kompromitowany i t. d.

Żądał książe Jabłonowski konfidencyonalnej najmniej odpowiedzi: czy książe poseł wdawać się będzie do dworu wiedeńskiego,

za interesami konfederacyi i bezpieczeństwem indywiduów? Wysłuchał żądania wszystkie, przyjął na piśmie podane sobie noty, a w niezdeterminowanej na wszystko ograniczając się odpowiedzi dodał jawnie, iż dyrekte jeszcze nic za sprawą konfederacyi czynić nie może, ale ponieważ los narodu polskiego nie jest obojętnym jego dworowi, przeto polscy patryoci mogą być zapewnieni, iż aż do wyjaśnienia rzeczy, on się indyrekte ich losem zatrudnienia będzie, że ich żądania przez usta księcia Jabłonowskiego, zawsze

98

będzie gotów przyjmować, że z generałem francuzkim Viomenil przy generalności będącym wyraźnie znosić się zechce; wreszcie na rozwodzeniu nieukontentowania i skargach oficerów francuzkich, przy konfederacyi będących, rozmowę zakończył. Zgadywaliśmy łąco wprzód skutek z tej tak długo oczekiwanej konferencyi.

Wiedzieliśmy, że ten bałwan osłabionego i znikczemionego rządu organ, przez osobistą jeszcze niedołążność energicznego kroku, względem zbawienia Polski, uczynić nie może. Takie było nieszczęśliwe nasze położenie!

Epoka jednakowoż przybycia księcia Jabłonowskiego do Wiednia, wskazywała nam niejakię zorza wschodzącej na nowo nadziei. Cnotliwy i światły obywatel Wielohorski, utrzymujący interesa konfederacyi w Paryżu, miał gruntowne i niemyślne zapewnienia, iż Durand wróciwszy na początku 1772 roku z Wiednia, odkrył gabinetowi swemu zaszcze potajemnie między

Wiedniem, Petersburgiem i Berlinem na zgubienie Polski zmyślił, że głęboki w swoich zamiarach hrabia Broglie obszerniej jeszcze

podania Duranda, przez niemyślne przejrzenia swoje królowi przełożył, że na wyjawiony w ten sposób spisek, obudzi się z letargu Francya i chybionej względem siebie alianta otwartości w gabinecie wiedeńskim poszukiwać będzie.

Ztąd się ciągnęły pasma niemyślnych nadziei, iż Wiedeń jawnie deklarować się musi, albo Francya z łudzącym się sprzymierzeńców pokój zerwie. W takim stanie rzeczy miała się czem zasilic, gorliwość i ukrzepic stałość gorliwego Polaka.

Udzielałem tych wszystkich cieszących wiadomości Roztworowskiemu, staroście zytomierskiemu, obywatelowi z cnót i światła tak słynnemu, który dla naszych interesów w Dreźnie bawił.

Książę Jabłonowski z woli generalności dawał poznać kardynałowi, iż nam nie były tajne wysledzone przez rząd francuski zamachy w ciemności na zgubę Polski kute; ale zgrzybiałego w gabinecie Kaunitza czynność umiała czuwać, aby epikurejczyk na rozwiołości zasypiał tak daleko, że gdy mu książę Jabłonowski nie przestawał powtarzać swych zleceń, on mu oświadczył troskliwość swoją o jego osobę, która, jak mnie-

99

mał, zaczęła być podejrzaną posłowi rosyjskiemu i pruskiemu. Zapewnił go na to książę iż wiedziano u dworu, że on do córki swojej przyjechał, która się edukowała w Wiedniu i bawiła w klasztorze Urszulanek.

Okoliczność ta zapewne nie była tajną, bo piękność młodej księżniczki Jabłonowskiej była w stolicy głośną. Józef II. widząc ją na promenadzie publicznej, dowiedział się o jej familii i w posiedzeniach do zazdrości Niemek o pięknej Polce rozmawiać lubił.

Tymczasem dzień każdy zbliżał ostatnią dla kraju godzinę, a kardynał nieczułością co dzień nas bardziej zasmucał. Zgoła iż skrócę momenta okropnej niepewności, w której kilka miesięcy przeżyć wypadało, przeglądał książę Jabłonowski, iż zostanie bez korzyści dla kraju.

Niez mordowany Wielhorski zaczął narzekać na słabość Ludwika, utracił zupełnie nadzieje, aby w publicznym charakterze uznanym został i już ani łudzić się pozwalał, ażeby ubogi skarb wersalski potrzebne na dzielne powstania narodu polskiego udzielił subsydy. Cnotliwy Roztworowski nieomylny podział Polski przepowiadał; Pac, Bohusz, Lniński mieli powodu wierzyć, że Austria wyda ich osoby.

Wojska współdzielących się mocarstw coraz otwarciej nachodziły granicę; niejednen z obrońców ojczyzny pod obcy zabrany karabin, niewolę przyjąć musiał. Już nic nie było świętem przed najeżdżcą; bliską eksplozyą groźną wszystkie okropne i ponure przepowiadały wrogi.

W tem naszym konaniu zgłosił się książę Jabłonowski do generalności, już prawie niepotrzebną dłuższą swą bytność w Wiedniu przekładając. Odsunął się już wtenczas od pracy, gdy już mu nic czynić nie pozostało; ja tylko sam jeden do samego dna kielich goryczy wypić musiałem! O godzino okropna! w którą wezwany do l'abbe Gorgel, usłyszałem od niego niecofnięty wyrok: „Votre pays est partagé!”

Byłem w rozpacz; wziął mnie do posła; zastałem go w kąpiele.

Spostrzegłem zbłąkane oko i twarz zmienioną. Odezwał się do mnie: „Nous sommes perdus!” Mógł to do siebie niedołążnik

100

powiedzieć, bo mu dopiero z Paryża doniesiono, że Polska podzielona, tak pięknie interesów Francyi i naszych w Wiedniu pilnował?

Pyta się, gdzie marszałkowie? radził, abym ich kurierem przestrzegł o nieszczęśliwym losie i aby krajowi austriackiemu odtąd nie ufali, aby wyjeżdżali; pytam dokąd?... do Bawaryi, do Monachium, odpowiada — kazał sobie listę podać i z niej czyta: Pac, Ogiński, Bohusz do Wiednia niech się przebijają pod innemi nazwiskami, dam im schronienie i bezpieczeństwo w moim pałacu. Pac naprzykład, niech przyjedzie pod nazwiskiem barona Szeling; o takim powiem Kaunitzowi Polaku, że jest moim przyjacielem, i że mu u siebie dam schronienie i t. d. Dorozumiałem się, iż te osoby miał szczególnie sobie, zalecone od ministra z Paryża.

Bez stracenia czasu wysłałem Łukowicza do generalności, która już się była rozpierzchnęła. Jedni z Cieszyna do Zielonny się przenieśli i doświadczaali powszechnego prześladowania; inni wracali do domów. Prawie codziennie byłem do posła wzywany, jeżeli jakich nowych nie mam wiadomości o osobach składających konfederacyą. Odpowiedziałem zawsze, że tylko smutne mnie dochodziły; zapalony był niewczesną zemstą ten leniwiec przeciw dworowi wiedeńskiemu, nie dla tego zapewne, iż się do rozbioru Polski przyłożył, ale że krok tak ważny, nad którym czuwać był wysłany, utaić mu umiano.

W takim tragicznem rozwiązaniu się rzeczy, któżby był mógł na początku sceny w roku 1769 powiedzieć, iż w tak wielkim narodzie, tak mała tylko cząstka uzbroi się do obrony egzystencyi swojej; że turecka potęga tak haniebnie zniesioną zostanie, że Francya to pierwsze z mocarstw europejskich, na pośmiech się tylko w obronie Polski wystawi, że wszystkie ludy ścierpią niesłychany krok polityczny, że nakoniec, chociażby tylko handlowe zyski nie obudzą Angli i Holandyi. Tego zapewne żaden Polak spodziewać się nie mógł, a ten, zasłonę nieczynności swojej (nie powiem zdrady) niepodobność dopięcia celu przekładał, zmyślał przed swymi nieszczęśliwymi braćmi,

101

zmyślał przed swoim sumieniem, które mu zbrodnie opuszczonej obrony kraju wyrzucało.

Wkrótce potem przybiegł marszałek Pac do Wiednia, już jako nieszczęśliwy tułacz i przez Łukowicza do mego mieszkania został wprowadzony. Uwolnijcie mnie od malowania obrazu naszego uczińnienia! Pobiegłem zaraz do posła, tam marszałek d'Arencourt pokazał mi pokoje przygotowane dla barona Szeling. Zawiozłem go, a kardynał uczyniwszy się umyślnie niewidzialnym, z nim tylko samym kilka godzin przepędził. Wiedziałem potem doskonale od sekretarza Gorgela, że kardynał powziął dla marszałka szacunek.

Pac nie miał koniecznie tej w oczy bijącej figury, otyły i nie bardzo wysoki, ale jak powiedziałem, tonu i charakteru słodyczą ujmował każdego. Tłómaczył się płynnie, logicznie i wyborną francuzczyzną. Przybył potem hetman wielki litewski Ogiński; Lniński marszałek pomorski; Bohusz sekretarz generalny; Miączyński nieszczęśliwy i t. d.; wszystko się to prezentowało

kardynałowi, który z wszystkimi Francuzami nie tał podziwienia nad wyborem ludzi, ich gorliwością i edukacją. Dał im nietylko kilka obiadów, ale nawet z przyjaźni umyślnie dla nas tak asamble ułożył.

Zapewniał wszystkich z żywością francuzką, że wyraźnie powiedział Kaunitzowi, że bawią u niego nieszczęśliwi Polacy, lepszego losu godni; że ufa, iż znajdą w jego domu zupełne bezpieczeństwo. Na co naturalnie nie mógł, jak tylko pochlebnie mu odpowiedzieć. Te wszystkie grzeczności nie mogły nas z Francuzem pogodzić, lubo się zawsze do ogólnych jeszcze nadziei odwoływał:

Le partage ne s'est fait, sans être l'occasion des querelles entre les partageurs. Czytany był ustawnie Rousseau: *vous ne suariez empecher, qu'ils ne vous engloutissent; faites au moins, qu'ils ne puissent vous digerer.*

Tymczasem zapewnione zostało schronienie dla generalności, to jest niektórych osób do niej należących, w Mona-

102

chium i tam też się niezwłocznie udali. Kardynał dał zapewnienie osobiste Pacowi, iż jeżeli do kraju wrócić nie chce, w Strasburgu znajdzie zupełne bezpieczeństwo i przygotowane dla siebie wygody — i słowa dotrzymał.

Nim nastął rozjazd, wymógł na mnie Pac z innymi, abym się do czasu niejakiego jeszcze w Wiedniu pozostał, dla korespondencji i przeprowadzenia, nieszczęśliwych rozprószonych i błakających się rodaków. Nie mogłem im tej ostatniej odmówić usługi, a gdy marszałek księciu kardynałowi potrzebę zostania się mego jeszcze na miejscu przełożył, książę potwierdził to owszem, dodając dla mnie słowa bardzo pochlebne. Nie potrzebował wcale wasz ojciec jego zalety, ani jej nie cierpiał. Posiadałem całą ufność i serca wszystkich cnotliwych współziomków. Ani się tu rozwodzić będę, ile każdemu uczyniłem przysług, ile do ostatniego momentu sprawie publiczną w miarę mych sił służyłem.

Mnie oddane były najwęższe papiery, aż do bezpiecznego dalszego losu marszałków; mnie poruczono ocalenie różnych rzeczy ukrytych, mnie nakoniec pozostało się wydobyć zawikłane, jak to zwykle bywa w takim razie, okruchy subsydiów francuskich i niemi jadących do Bawaryi zasilac. Brea bankier, który nam zwykle wypłacał pieniądze, wyprowadzał się ze mną do posta, kładł swe rachunki, aby nasze zmasać. Trwało to długo i nakoniec wydobyłem jeszcze blisko dwadzieścia tysięcy czerwonych złotych i te Pacowi z zgromadzonymi jeszcze w Monachium reprezentantami konfederacji oddałem. Miałem je sam odwieźć i dzielić losy z wygnańcami, ale najtkliwsze listy ukochanej matki, która przy wkroczeniu już Prusaków w rozpacz była, skłoniły mnie inaczej, albo raczej przyrodzenie kazało mi być synem i wrócić do domu.

Upadły natenczas wszystkie nadzieje; sekretarz Gorgel powiedział mi, że się ich ambasada skończy, że kardynałowi wyrzucają pomyłki, dodając że jednak cała wina była w słabości rządu i wyższości gabinetu wiedeńskiego nad wersalskim; że duc d'Aiguillon miał powiedzieć przed wysłaniem na wybadanie gabinetu wersalskiego od Fryderyka panem

103

Sandos, że los Polski wcale Francyi nie zatrudnia. Zgoła nie tał zapóźno ro zżalony Francuz, że Polacy żadnej nadziei mieć nie mogą, chyba w okolicznościach odległych i nieprzejrzanych.

Doniosłem to wszystko marszałkom, z których już każdy nie cofnięty czuł wyroki powszechnie powrót mój aprobowali do matki.

Co się tyczy zdobytych pieniędzy, wyraźnie mi napisano, abym sobie przynajmniej tysiąc czerwonych złotych zatrzymał; ale tej ofiary nie przyjąłem i zostawiwszy sobie, coby mi na drogę wypadało, resztę odesłałem. Zaczekałem jeszcze w Wiedniu, czy pieniądze doszły. Znajdziecie w moich listach wyrazy Paca, który za rzadką cnotę biorąc postępowanie moje, zadziwia się nad delikatnością moją.

Zapas mój do domu był tak szczupły i skąpy, że pod Leszmem wyboczyłem do pana Turno, stolnika poznańskiego, także będącego konsyliarzem w generalności, który mi dziesięciu czerwonych złotych pożyczył na dokończenie podróży do Prus. Zapomniałem ja był o tym dłużku i stolnik nigdy mi go nie przypominał, dopiero po jego śmierci, już podobno w roku 1791 przyslanemu od pani stolnikowej z moją kartą strzelcowi te pieniądze oddałem.

Tak się ojca waszego skończyła epoka pierwsza kolei politycznej. Wyszędłem z niej z czystym sumieniem. Wewnętrzne przekonanie kazało mi się lękać nawet pozoru egoizmu. Słuchałem stale powziętej nauki: „*Nihil utile nisi quod honestum; nihil miserum quod non culpa contractum.*” — Ukochane dzieci! dla was piszę historią mego życia, w niem dla waszego serca zbierać macie naukę!

Przebierając się do domu matki wstąpiłem po drodze do Welny, dóbr państwa Roztworowskich, gdzie już samego pana Roztworowskiego, starosty żytomierskiego, z Drezna przybyłego zastałem. Tam również byłem tak szczęśliwy widzieć pierwszy raz waszą matkę. Ztamąd pojechałem do Margonina, dóbr państwa generalstwa Skórzewskich, gdzie przytomność

104

panny Kunegundy Drwęskiej, przypomniała mi słodkie momenta w Berlinie.

Sentymenta stale jej dochowane, radziły mi pozyskać jej serce, ale pamięć na obowiązki synowskie kazała mi się wstrzymać, aż do widzenia się z ukochaną matką, która będąc razem panią dożywością majątku, mogłaby sposobność do utrzymania siebie i żony odebrać. Panna Drwęska była, co do majątku uboga zupełnie, tak jak cała familia Skórzewskich, których była siostrzenicą.

Skórzewski jeden potem kasztelan chełmiński, ożeniwszy się z bogatą Czapską z Prus, założył węgielny kamień bogactwa swej familii. Generał, co w Margoninie mieszkał, z chudego kapitana, cały swój majątek był winien swej bardzo bogatej żonie z domu Ciecierskiej. Siostry zaś tych Skórzewskich, z których i matka mej kochanki, można mówić, w ubogim były stanie, a brat Drwęski, pisarz poznański, przez ten urząd i bogate ożenienie się z Bielińską, znacznej doszedł z czasem fortuny. Kochałem się tylko w przymiotach, powiem w piękności, nie pomnąc najmniej na jej majątek.

Po niejakim zabawieniu w Margoninie, wróciłem do Bedomina, siedliska mych ojców i przy boku ukochanej matki spocząłem; ale już kraj znalazłem żałobą okryty. Zagarnięta cała prowincya pod panowanie króla Imci pruskiego oczekiwała z trwogą i płaczem nowego panowania skutków, zbliżył się moment organizacji kraju.

Zamilczę różne odmiany, wspomnę tylko, co było najboleśniejszego dla Polaków: nowy rodzaj podatków, na którego układy rozestani zostali po kraju konsyliarze wojenni, krygsracy. Miłym więc i z tej strony byłem gościem dla matki, nieumiejącej języka.

Do mego powiatu był przysłany niejaki krygsrat Leo z Królewca. Zajechałem mu był drogę u wuja Lnińskiego i do mego domu zaprosiłem. Wielce był kontent Niemiec, że widział różne kraje, że w mym domu zastał piękną bibliotekę i nieco obrazów, com sobie w Wiedniu kupił; tak że mały zbiór z historii naturalnej nabyty jeszcze w Holandyi. Z takich po-

105

wodów krygsrat Leo założył sobie w mym domu stacyą i w nim ekspedyował wiele sąsiedzkiej szlachty; którym mogłem czynić usługi, czyniłem ile możności i na moje dobra dość łaskawy podatek wyrobiłem. Z tej powziętej przyjaźni poszło, iż odjeżdżającego musiałem jeszcze w różne domy odprowadzić.

Rozdział VI.

Polityczne życie autora po pierwszym podziale Polski.

Po wytrzymaniu tej pierwszej burzy, cały zajęty byłem gospodarstwem, upiększeniem domu w celu umieszczenia żonki. Zwierzyłem się z mych skłonności matce, która z początku na wszystko zezwoliła przyrzekając mi wypuścić dobra z pod żywocia; z czasem jednak dowiedziawszy się, iż moja kochana nie była posażna, czyniła mi macierzyńskie przełożenia. Ja w gospodarstwie zakładając wzrost majątku, wiele poczyniłem melioracyj; między innymi postawiłem wielką papiernię, która dotąd zapewne dość sławna.

Było to najwięcej skutkiem, że byłem w Holandyi, gdzie różne fabryki i budowle w tym rodzaju widziałem. Szło mi wszystko pomyślnie, a że nauki stały mi się konieczną potrzebą, dzieliłem mój czas między rolnictwo a czytanie książek, przybrałem sobie nawet kilku młodych z mej familii i im niektóre wiadomości udzielałem. Była to mała akademja.

Tak blisko roku płynął, a ja o mej Kunusi ciągle myślałem. W tym czasie odebrałem umyślnego z Margonina, że pan

107

generał Skórczewski umiera, i że pani generałowa z matką swoją, panią Ciecierską, pragnęła, abym do nich pospieszałem; przypisała się także do tej odezwy Kunusia; nie mogłem temu wezwaniu odmówić i do Margonina pojechałem. Generał Skórczewski na mych rękach skonał; odwiozłem go do grobu Reformatów w Łabiszynie.

Pani generałowa wdowa, obszerne mi czyniąc nadzieje, ofiarowała mi za żonę swoją siostrzenicę. Ożeniłem się i w kilka dni po ślubie, gdy się także coraz słabszą czuła, wyjechała do Berlina.

Jam zostałem mężem ślicznej i cnotliwej osoby, ale bez wszelkiego majątku i bez wiedzy matki. W Margoninie zarzucała mi babka interesami nie wspomniawszy o losie moim. Młatkę wypadło mi przebłągać, że się bez jej wiadomości ożenił.

Przebłagana nakoniec, otworzyła mi swój dom, gdzie z żonką pojechałem. Po różnych odmianach przyjechałem na żądanie babki do Margonina, gdzie mi ukochana żona nie żyjąc ze mną jak dziewięć miesięcy umarła, będąc już bliską połogu. Przed okropną dla mnie stratą, nad którą długo nieukocone łzy lałem, dał mi książkę Jabłonowski, wojewoda poznański, a potem kasztelan krakowski, podwojewództwo poznańskie.

W ten sposób wyszedłem znowu na świat polityczny i lubo ten urząd nie wiele był znaczący, mile go z ręki tak przyjacielskiej przyjąłem. Były to skutki znajomości i związków naszych w czasie konfederacji barskiej, szczególnie podczas bawienia się naszego w Wiedniu.

Śmierć mojej żony tak mocno dotknęła matkę moją, iż wkrótce także umarła. W tych nieukojonych żalach i zawsze jak w obcym żywiole pod rządem pruskim nieukontentowany żyjąc, oddałem się znowu naukom i odważyłem się wydać książkę pod tytułem: „Myśli polityczne o wolności cywilnej.“ Słaby owoc niedojrzałych moich wiadomości, uczynił mnie jednak znajomym w Warszawie. Przepisałem to dziełko J. W. Baczyńskiemu.

Tymczasem przeniosłem się prawie zupełnie do Polski, szczęśliwy że mogłem znowu być Polakiem. Bawiłem się w Wielkopolsce, podwojewództwo przedałem i gdy ów sejm sławny roku

108

1776 nieśmiertelnego Andrzeja Zamojskiego do napisania praw krajowi wezwał, udałem się do Warszawy w nadziei służenia ojczyźnie jako prawnik.

Przyjął mnie mile książkę, wojewoda poznański i w swoim dworze umieścił. Tam mając sposobność poznać się z różnymi osobami, a zawsze szukając uczonych, chciały losy szczęśliwe, iż ci mnie do liczby swojej przyjąć raczyli.

Tu się zaczęła najchlubniejsza epoka życia mego. Ręka tajna, co losy ludzkie kreśli, przeznaczyła mi ufność, względy i przyjaźń polskiego Arystyda, Andrzeja Zamojskiego. On mnie wezwał do pomocy ułożenia kodeksu praw, dzieła wiekami oczekiwanego, które jemu naród jednomyślnie poruczył. Nim mogłem tak chlubnemu odpowiedzieć wezwaniu, prezentować się musiałem królowi, którego od sejmu roku 1767 nie widziałem, a jak poseł i konsyliarz barski w niezupełnie przyjemnej zostawić u niego musiałem opinii.

Przyjął mnie jednak dobry król z zwykłą słodyczą i do pracy około praw zachęcił.

Nie będę opisywał długich naradzeń, projektów do dzieła, powiem tylko, że pióro czyli redakcja do niego mnie powierzona została. Zacząłem w ten sposób być najnotliwszego z ludzi domownikiem; praca moja stała, gorliwa, pozyskała zupełnie jego ufność.

Przybraliśmy z prawników Węgrzeckiego, Grocholskiego, w duchu przeciw prawodawstwa prawdziwego przystarczali najwięcej światła, książkę Krzysztof Szembek, biskup płocki, JW. Chreptowicz, podkanclerzy litewski, prócz których z wszystkich części Polski i z zagranicy pisali i przysyłali nam swe myśli uczeni.

Ja odezwałem się do mego profesora prawa w akademii lejdejskiej Pestela, który mi jako uczniowi swemu z radością nadsyłał uwagi, które jako i inne dowody do historii mego życia należące, w dodatku przyłączyć, nie chcąc sobie tutaj przerywać.

Przybywszy do Warszawy, to mnie wprawdziwie ciężki smutek wpędzało, że ją znalazł całą wesołą i powiem na łożu rozkoszy i zbytków razem z królem uśpioną.

109

Nieszczęsny podział kraju zupełnie na zniewieściałych umysłach został zatarty. Nikt nawet o tem nie wspominał i nawet o tem wspominać do złego należało tonu. *)

Cieszyli się z tak nazwanego pokoju. Im dłużej bawiłem w Warszawie, tem mniej więcej martwił jej widok w stosunkach

*) Krótki rys sejmu konfederacji delegacyjnej, za laski Adama Ponińskiego, w roku 1773 zaczętego, a w roku 1775 skończonego:

W wigilią dnia zacząć się mającego sejmu, z uniwersału N. P. wyuczonego, posłowie koronni zjechali się do JW. Młodziejowskiego, kanclerza koronnego, a litewscy do JO. księcia Masalskiego, biskupa wileńskiego gdzie tak w pierwszym, jako i drugim miejscu nieszczęśliwej konfederacji stał się związek, na którym powołany do laski sejmowej Poniński; a litewskiej JO. książę Michał Radziwiłł, wówczas miecznik litewski.

Dnia pierwszego sejmowania Łętowski, podkomorzy krakowski starą podniósł laskę jako pierwszy poseł, a z miejsca swego tak podniósł głos, iż już konfederacja stanęła, pod którą sejm rozpoczęty zostanie, a gdy się posunął do oddania laski Ponińskiemu, posłowie: Tadeusz Rejtan, Samuel Korsak i Bohuszewicz, ruszyli się z miejsca nie pozwalając na konfederacyę. Korsak zatrzymał laskę oddawaną Ponińskiemu, a Rejtan podniósł drugą laskę przygotowaną dla marszałka konfederacji litewskiej, wszczął się rozruch przez arbitrow dawających oklaski z głośnym wołaniem: „Wiwat!“ Lecz po trzykrotnem uderzeniu laską przez Rejtana w największej cichości Izba została i Rejtan tak mówić zaczął: Jesteśmy tu zwołani za uniwersałem N. P. na sejm wolny, bez wzmianki o konfederacyi; a że ten sejm przez alternatę na prowincyę wielkiego księstwa litewskiego wypada, a elekcya marszałka sejmu wolnego z posłów być powinna; pytam cię czyli zgoda, abym laskę podniósł? Na to niektórzy arbitrowie krzyknęli: „Zgoda!“ Poniński w tem głośnem zamieszaniu strwożony, nieznośnym głosem na jutro na godzinę 10tą zasalwował sesyą; Rejtan zaś po trzykrotnem laską uderzeniu, zasalwował sesyą na godzinę dziewiątą.

Drugiego dnia Poniński nie znajdował się w Izbie poselskiej, tylko przysłał Drzewnowskiego, sekretarza konfederacyi, który stanąwszy we drzwiach oświadczył, że Poniński jutro swą obecność obiecuje, Rejtan, Korsak, Bohuszewicz, Dunin, poseł łączycy i wielu innych, złączywszy się przymusili Łętowskiego. brata podkomorzego, wówczas podczaszego krakowskiego, aby choć poniewolnie zasalwował sesyą.

W tym dniu miał głos Korsak, tłumacząc gołębiowską konfederacyę za króla Michała, że miała na celu zabezpieczenie i uszczęśliwienie ojczyzny; terazniejsza zaś skryta, podstępna przez miliony ludu oplakana.

W dniu trzecim, gdy tylko trzech zostało posłów litewskich: Rejtan,

110

moralnych. Zacząłem nawet żałować Zamojskiego, jak mógł się podjąć pisać prawa krajowi, który się wyzuwał w swej zacności

Korsak i Bohuszewicz, przybył Poniński z oficerami rosyjskimi do Izby poselskiej, gdzie we drzwiach padli na ziemię Rejtan, Korsak i Bohuszewicz, nie wpuszczając go i wołając głosem żalnym: O miła Ojczyzno! już giniesz na wieki.

Czterech oficerów rosyjskich przestąpiło tych posłów, a Poniński stojąc za drzwiami dumnym tonem in ordine połączenia się Izby poselskiej z senatorską, na jutro zasalwował sesyą. Ci trzej posłowie cały dzień nic nie jedli, choć po Karasia, marszałka królewskiego przyniesiono im obiad; oddali go żołnierzom warty trzymającej w zamku, mówiąc: Izba nie potrzebuje jedzenia, tylko obrad publicznych przynoszących szczęście ojczyzny. Dopełnili prawa przepisu, że do trzech dni wolna jest elekcya marszałka sejmowego, i tak noc całą przepędzili, w ciągu której przysłani od ambasadora rosyjskiego Borch, wówczas podkomorzy koronny, Gurowski, marszałek nadworny wielki litewski w celu perswadowania im, aby do konfederacyi przystąpili z ofiarą od trzech dworów: Stackelberga, ambasadora rosyjskiego; Rewitzkiego, austriackiego i Benoit, pruskiego po 10.000 czerwonych złotych, pierwsze urzędy i królewszczyzny, aby tylko odstąpili od przeciwnego zdania. Lecz oni wszystko odrzucili ze wzgardą, delegowanym odpowiadając: O wy obywateli! Co prawo macie zaprzedać waszych współrodaków, nie tentujcie naszej cnoty. Ani konfederacya, ani posłowie nie mając prawa odstąpić kraju. Łzy nas nieszczęśliwych ściagać będą waszych wnuków.

Gdy już w dniu czwartym król mocno grożącym zastrzeżeniem przez posła rosyjskiego zagniony został do podpisu; Korsak poszedł za radą księcia Czartoryskiego, kanclerza litewskiego, w tych słowach się do niego odzywającego: Czysty, chwalebny dopełniłeś obywatela obowiązek; teraz życzę ci i radzę, abyś odjechał w dwóch godzinach do domu, będziesz miał paszport, nie narażaj się złośliwym ludziom, którzy ci szkodzą, przyjdzie jeszcze ten czas, gdzie staniesz się użytecznym i potrzebnym ojczyźnie. Czego usłuchawszy wyjechał z Warszawy. Poniński niebawnie pozwał do sądów konfederackich Rejtana, Korsaka i Bohuszewicza. Wypadł dekret od czci, sławy i majątku ich odsądający; lecz za wdaniem się księcia Czartoryskiego, kanclerza litewskiego został cofniętym i z akt eliminowanym przez wezwanie Drzewnowskiego, sekretarza. Rejtanowi, bawiącemu w Warszawie, Lontulus, generał pruski, dał protekcyą i wartę honorową, aby był pewnym życia.

Rejtan, Korsak i Bohuszewicz chodzili później do grodzkiej kancelaryi dla zrobienia manifestu; lecz Puchała, wówczas regent tejsz kancelaryi, pokazał na piśmie rozkaz pod karą odpowiedzialności, aby się go przyjmować.

111

narodowej, który już nie miał cechy samowładztwa i niepodległości, bo mu poseł rosyjski we wszystkich obradach rozkazywał. Na jednym z naszych posiedzeń przeczytawszy Zamojskiemu me myśli, które do układu dzieła prawotwórczego zebrałem, przedstawiłem mu również moją troskliwość i obawę względem jego pracy.

A gdy dodałem, że dawni filozofowie nie chcieli pisać praw dla ludzi zepsutych obyczajem, spostrzegłem z cnotliwego Zamojskiego twarzy, iż ten wyraz wielkie na nim zrobił wrażenie. Odpowiedział mi tylko: „Już łódź odbita od brzegu, trzeba się puścić na fale.“

Książdz Szembek, biskup płocki, mąż wielce świątły i cnotliwy, pochwaliwszy moje uwagi, rzekł: „Starajmy się przez prawa uczynić ten naród moralniejszym!“ N akoniec odezwał się Chreptowicz: „Nie traćmy o tym narodzie nadziei, nie jest tak zepsuty, kiedy cnotliwego Zamojskiego jednomyślnie za prawodawcę przyjął!“

Zaczęliśmy, na nowo działać; co niedziela zwyczajnie mieliśmy posiedzenia, na które z przydanym mi sekretarzem panem Baszyńskim, potrzebne zbierałem materyały. Król mnie zobowiązał w sobotę bywać u siebie i już ułożone projekta komunikować, które zwykle z wielką uwagą czytał i zgłębiał i mnie różne zadawał kwestye.

Jednego razu, gdy mu przyniosłem statut Olbrachta o chłopach dodając, że to prawo wskrzeszone delikatnie, aby szlachty nie oburzyć; zapomniawszy, że król zbliżył się do mnie i uściskał, prosząc abym u niego na obiadach czwartkowych (na zawsze te obiady mądrymi były nazwane) bywał.

Tak więc do obiadów mądrych przypuszczony jeździłem na nie w towarzystwie mego mecenasa Zamojskiego. Prócz przysmaków stołu, wiele miałem prawdziwej rozkoszy być w tym zgromadzeniu, w którym istotnie najuczeńsi znajdowali się rodacy, a których przy tej sposobności miałem szczęście poznać. Król sprawiedliwie między uczonymi miał pierwsze miejsce. Jemu się tron na Parnasie należał, ale nie tron Sarmatów, gdzie coś podobnego do Piotra lub Fryderyka mogłoby ten naród

112

przerobić i zgnalić do wzięcia tej postaci, do jakiej przeznaczyła go natura.

Zwykle przed obiadem zaczynały się rozmowy o umiejętnościach i sztukach. Sławny Naruszewicz dziejopis i rymotwórca przy wesołym swym temperamentem zwykł, niby naczelnik zagajając posiedzenie jakimi przyjemno-zabawnymi rozprawami. Co przeciw do piękności i tęgości wiersza przechodził go Trębecki, a gasło wszystko, gdy się czasami ukazał Krasicki. Tam raz pierwszy poznałem sławnego męża Ignacego Potockiego, którego logika, przyjemne wysłowienie i głębokie myśli zwykle mnie zachwycaly. Wreszcie każdy tam jakąś daninę muzom przyniósł; moje położenie było najprzykrzejsze, bo zagadniony od króla w materii prawniczej, z przykrością od beletrystów byłem słuchany. Po objedzie rozpoczynały się na nowo rozmowy uczone i do nich szczególnie król należał, który obficie starcząc wina, sam tylko pił wodę. Miał wino wcale kosztowne węgierskie, które Popielem nazywał, tego dając po małym kieliszku i sam maleńki kieliszek zwykł wypić. Jeden biskup Naruszewicz miał prawo do kilku kieliszków. Zastałem też tam pewnego razu między innymi goszczącymi brygadiera francuskiego Jakubowskiego, który razem z dziadem moim Lnińskim służył.

Ale wróć się do mojej kolei życia prawotwórczego. Zarzuceni zawsze byliśmy różnymi odezwaniami i projektami. Pisałem i ja przy mej ogromnej pracy anonimowe listy patryotyczne do Zamojskiego, które w swym czasie wiele miały pokupu, czytano je i na objadach czwartkowych nie wiedząc, że ja autorem. Ja już dzisiaj nie mam ani jednego egzemplarza. Uczynił z nich wyciąg Anglik Kok, co czytałem w jego podróży. Wyjął całkiem uwagi nad artykułem naszych chłopów poddanych.

Zamojski opatrzył bibliotekę w zbiorach prawodawstwa różnych krajów, które zwykliśmy czytać, a przysyłane listy od prawników i uczonych ze wszystkich stron wyczerpały, powiem wszystkie źródła prawnictwa. Są tego po większej części u mnie zachowane rękopisma, gdyż wszystkie odezwy były w moim składzie. Dostrzeżliśmy już wtenczas, że mało nam się spodziewać należy zgodności na sejmie. Szła jednak praca, gdy tym-

113

czasem nowe mnie czekało przeznaczenie w roku 1777, gdy mnie komisja edukacyjna wizytatorem szkół litewskich zrobiła.

Trzeba wam wiedzieć, że po zgasłym zakonie Jezuitów, którzy, jak czytaliście w początku mego życia, byli arbitralnymi samowładcami edukacji publicznej, któremu miłości do nauk zaprzeczyć nie można, uchwalił był z sejmującymi w roku 1775 stanami, utworzenie komisji edukacyjnej, której dozór nad zaszczepieniem i rozkrzewieniem edukacji publicznej zupełnie był poruczony.

Do niej należały również wszelkie fundusze z dóbr pojezuickich pochodzące, a to na utrzymanie nauczycieli i t. d. W tym początkowym utworze tak wielkiej magistratury narodowej, biskup wileński został nominowanym jej prezesem przez króla; wyłącznie jeszcze tenże upoważniony został do zarządzania wielkimi dochodami z funduszy pojezuickich w Litwie. Kiedy przeciw w dwuletnim urzędowaniu takowym, dostrzegła komisja edukacyjna wielkie nadużycia w niebytności prezesa, postanowiła wysłać wizytatora do Litwy, końcem otrzymania zupełnego raportu o stanie nauk w Litwie, jako i o szafunku dochodów.

Z powszechnego uprzedzenia musiał być wizytatorem szkół konieczny duchowny, w którym to stanie zbiór wszystkich nauk upatrywano. Ale gdy w obecnym przypadku żaden się z duchownych tej wizyty przeciw biskupowi wymierzonej, podjąć nie chciał, nastąpiły wielkie narady w komisji, czyby kogo z świeckich do takiej funkcji przeznaczyć nie można. Odezwał się nakoniec prezydujący książę prymas Poniatowski, do Zamojskiego, iż Wybicki, którego za współpracownika miał do zbioru praw, do tego zdającym być mu się widzi. Zamojski oddał mi pochlebne zaświadczenie; szło tylko o to, żeby mnie nakłonić do przyjęcia tak ważnego urzędowania i na każdy przypadek umieszczono mnie w liczbie członków płatnych do ksiąg elementarnych wyznaczonych; zresztą poruczono Zamojskiemu, aby mnie na czas niejaki od pracy uwolnił i do tak ważnej posługi krajowi wezwał. Ztąd wynikło, iż Zamojski, wróciwszy z sessji izby edukacyjnej, mnie jako wizytatora powitał i rzecz całą objawił. Bez wahania się tak chlubną dla

114

mnie misją przyjąłem, jeżeli pan Zamojski uwolni mnie od kilkumiesięcznej pracy w praw redakcyjnej; a gdy się do tego skłonił, doniósł zaraz księciu prymasowi, na sessji izby edukacyjnej zawiózł, gdzie po najchlubniejszym dla mnie przywitaniu, przez mężów prawdziwie znakomitych, za członka do ksiąg elementarnych przyjęty, i na wizytatora akademii wileńskiej i szkół litewskich nominowany zostałem. Na tak chlubne dla mnie przeznaczenie, niebawnie udałem się z przydanymmi sekretarzem, panem Burakowskim.

Nie będę wchodził w różne szczegóły mej misji, bobym się zanadto oddalił od treści tego dzieła; znajdziecie w składzie pism moich własną mą ręką pisane niektóre projekta; tu tylko wspomnę, iż król, do którego na pożegnanie byłem wprowadzony przez księcia Imci prymasa, brata, bardzo mnie łaskawie przyjął i uczyniwszy niektóre swe uwagi, co się tyczy nauk zalecił, abym śledził w miasteczku Merez, między Grodnem a Wilnem, gdzie król Władysław IV. umarł, czyby się nie znajdowały jakie ślady pobytu jego i śmierci w tej mieście, w ogromnej puszczy od mego przyjazdu leżącej. Umarł tam ten sławny Władysław roku 1648, który był przeznaczony panować Moskwie i tron jej osieść.

Od Grodna, gdzie wizytę mą rozpocząłem, jechałem po większej części puszcza ciemną, a gdy mi się pas u powozu zerwał, przywłócił się wizytator na drągach do Merez, gdzie księża Dominikanie uczyli.

Jak to miasto było kwitnącem, dość wspomnieć, że w niem szewca, a tera mniej rymarza nie zastałem. Lajek tylko dominikański z rozkazu zapewne przeora, z swojej cholewy pas zerwany od powozu wizytarowi sporządził. Powróciwszy do

Warszawy, odpowiadając króla woli, opisałem mu obraz tej smutnej miejsciny, dodawszy że śladu niema, gdzieby tam Władysław żył i umarł; domyślają się tylko, że mieszkał w domu blisko Dominikanów, gdzie zastałem żyda arendarza. Dom zresztą drewniany, wybudowany na fundamencie framug murowanych okiennych.

W Mereczu odbywszy wizytę, stanąłem w Wilnie dnia 24. czerwca 1777 r., gdzie jak wypadło, byłem zaraz u księcia

115

IMCi Massalskiego, biskupa wileńskiego, z daną mi instrukcją od komisji edukacyjnej, której on był prezesem. Przyjął mnie jak domyślać się mogłem, zimno, wizyt wszelako nie broniał, którą też dnia 26. czerwca rozpocząłem.

Na mowie mojej publicznej znajdował się sam książę i wielu panów, tak że rektor akademii książę Żaba, i sławny profesor astronomii, książę Poczobut. Biskup wileński był postaci przyjemnej, charakteru słodkiego i na nabytych nie schodziło na naukach; ale jak zwykle nasze magnaty, nie wchodzący w ścisłą rachubę dochodów i wydatków, zostawał zawsze w potrzebie na zbytki; ztąd nie tak on, jak jego faworyt oficjał ściągał rękę do kasy edukacyjnej na potrzeby domowe. Co tylko przybyłem do Wilna, przychodziły do mnie skargi profesorów, emerytów, że ich wyznaczone nie dochodziły pensje, że fundusze edukacyjne na prywatne poszły użycia.

Jakoż gdy w Grodnie, Mereczu, Wilnie i Kownie troskliwego wizytatora zacząłem pełnić urząd; i nauki opuszczone, szkoły osierociałe i zaległości wielkie w kasie księcia z pobieranych intrat edukacyjnych, znalazłem. Objął to obszerny raport, który w komisji edukacyjnej złożyłem.

Szkoły litewskie miały intraty rocznej blisko 600.000 złt. pol. a jak najgorzej był j zarządzane, gdyż intraty te były w rękę księcia biskupa. Jakoż wyrachowałem mu, że się blisko 300.000 złt. kasie zadłużył i te wypłacić musiał. A że mi była moc dana, w przypadku nieregularnych rachunków kasowych, kasyera ustanowić, przeto na takowy urząd wezwałem wielce cnotliwą osobę pana Lutomskiego, mego współziomka. Ten mój krok oburzył niezmiernie biskupa; ale mimo doznawanych nieprzyjemności, pełniłem moją powinność z nieugiętą stałością. Pozyskałem w nagrodę ufność i szacunek wszystkich dobrze myślących obywateli i uczonych profesorów, w liczbie których Poczobut astronom, był u mnie w najwjszym poważaniu, i ja od niego byłem szczerze kochany.

Tymczasem to gorliwe postępowanie w powinnościach wizytatora, wielce się nie podobało panu Tyzenhaus, podskarbiemu litewskiemu, który gdyby nie wiedział, zem był wysłany do księcia prymasa Poniatowskiego, byłby mi może przez przy-

116

jażń dla biskupa Masalskiego, jaką wyrządził nieprzyjemność, jak mnie przestrzegano. Alem ja się z tych pogróżek natrząsał, a kończąc wizytę, posłałem mu list od księcia Prymasa, przyłączając razem i mój bilet z wyrazem, iż tak znakomitego ministra życzyłbym sobie poznać.

Odpisał mi jak najgrzeczniej i prosił, abym powracając na Grodno, do niego wstąpił, dla dania księciu prymasowi sprawiedliwego o nim zdania. Żegnając się z moimi przyjaciółmi i żegnając publiczną mową akademią i szkoły, biskup wileński tentował jeszcze przez różne osoby zmiękczyć mnie dla siebie, ale tak jak na urzędnika publicznego przystało, odrzuciłem wszelkie ofiary, nic sobie z wszystkich niechęci nie robiąc. Z powrotem do Warszawy wstąpiłem do podskarbiego Tyzenhaus. Muszę wam choć szczerzy jego obraz wystawić.

Byłto prawdziwy minister, jakiego kraj nasz potrzebował; byłto geniusz, którego puszcze litewskie wydały. Widząc on, że szczególnie Litwa bez żadnej rękodzielni i fabryki, że przeprawy i drogi były okropnymi puszcami zakryte, lub bagniskami zalane, że wymiaru gruntów nauka nieznaną była; zgoła, że cały niemal kraj miał postać dzikości; postanowił go zmienić tak, jak na wiek cywilizacji przystało.

Odprowadził w tym celu różne zagraniczne podróże i wszędzie się uczył, aby krajowi swemu mógł być w przedmiotach administracyjnych użytecznym. Wszędzie, gdzie zdołał zamawiać rękodzielników wszelkiego rodzaju, fabrykantów i t. d. W takie opatrzone środki, pozyskał całą ufność króla i ogromne dobra stołowe królewskie w Litwie w swoją odebrał posesyą. W tych przeto, jak na wielkim warsztacie przemysłu swego, założył pracownię.

Z wielkiem mojem podziwieniem pokazywał mi ogromne gmachy, które pobudował. Horodnicza na przedmieściu Grodna, gdzie wiele fabryk założył, mogłaby się w Amsterdamie mieścić. Łososna, miejsce w prześlicznej dolinie blisko Grodna, gdzie najwięcej rękodzielników miało swe warsztaty założyć, wystawiła mi obraz prawdziwej cywilizacji.

Podskarbi widząc, jak umiałem cenić te wszystkie geniuszu jego płody, woził mnie po folwarkach nowego zakładu,

117

gdzie wszystkich najprzedniejszych krajów rolniczych spostrzegłem zawiązki.

Wreszcie że tu skończę, jeździliśmy drogami pod sznur przez niego wyprowadzonymi, gdzie dawniej zatopy i kręta koleją broniła pośpiechu i bezpieczeństwa podróżnemu; a gdy dzień cały sfatygowani takimi ekskursjami, wróciliśmy do Grodna, z wywiczonych uczniów swej szkoły dramatycznej sceny mi na zabawę wystawił.

Nie jest tu miejsce, abym wszystkie dzieła przemysłu, jakby czarodziejską sztuką, przez podskarbiego wyprowadzone, wyliczał: powiem tylko z żalem, że ziemia nasza nie była jeszcze przysposobioną przyjąć w nią rzucone nasienie tyłu ekonomiczno-politycznych korzyści. Takim to nieszczęściem, gdy już inne kraje zajaśniały w całym blasku przemysłu i handlu, bogactwy, na naszej ziemi nie się zawiązać, tem mniej dojrzeć mogło.

Z jednej strony zazdrość, z drugiej ciemnota, wszelkiej bądź najużyteczniejszej nowości nieprzyjaciółka, sprzęgły się na dzieło podskarbiego; a gdy dla dróg prostowania i wychędożenia zgniłych, ciemnych puszczy, dotknął się siedziby drugiego, zaczęto na gwałt dzwonić...

Tyzenhaus jest tyran, despota! powszechnie rozeszły się głosy i aż do uszu króla trafiły. Tu w jego obronie jeden tylko stanął książę prymas Poniatowski, bo on tylko jeden z całej rodziny królewskiej posiadał tęgość i stałość charakteru. Za moim powrotem wystawiłem obraz czynów jego w jak najkorzystniejszym świetle, a jeżeli nawet powiedziałem, dopuścił się niekiedy jakiego gwałtu, każdy kraj barbarzyński, przeistaczając się w ucywilizowany, tego doświadczyć musi. Jakżeż nie krzyczały bojary na Piotra W. Ileż potwarzy na Richelieu nie rzucił feudalizm? Dodałem nareszcie w raporcie moim publicznym, że jeżeli nauki

matematyczne bardziej w Litwie, niżeli w Koronie kwitnęły, było to skutkiem usiłowań podskarbiego, który upowszechnił po całym w. księstwie miernictwo, budownictwo i t. d.

Tymczasem pod różnymi barwami gwałtów i niesprawiedliwości wystawili królowi ci, którzy zbogacone przez niego

118

i z błota wydobyte dobra stołowe, sobie na połów przeznaczyci. Naprózno ksiązę prymas stawał w obronie podskarbiego, sprzeciwiał mu się szczególnie marszałek nadworny Rzewuski, Tyzenhauzowi rządu dóbr stołowych odebrano, w których przez taką zmianę miliony na kulturę łożone przepadły, wszelki przemysł w nich zamilkł, fabryki upadły, wspaniałe gmachy poszły w rozproch.

Taka to, dość powtarzać nie mogę, nieszczęśliwa gwiazda nad naszym zawieszona krajem, żadnemu przemysłowi w nim zawiązać nie dała; jeżeliby co mojem zdaniem zarzucić było można podskarbiemu Tyzenhaus, to, iż stopniowaniem nie szedł do zarodu i rozkrzewy kultury, iż chciał na puszczech litewskich od razu Holandją kwitnącą widzieć, która wiekami zwolna do swej dojrzałości się wznosiła.

Tak już prześladowanego pożegnawszy podskarbiego, pospieszyłem do Białego-Stoku, gdzie na mnie u pani Krakowskiej, siostry swej, ksiązę prymas czekał. Korespondując ciągle ze mną z Wilna, bardzo był kontent, że jego wyborowi odpowiedział i bardzo mnie łaskawie w Białym-Stoku przyjął.

Przeczytałem mu myśli do raportu, który z urzędu wizytatora w komisji edukacyjnej złożyć musiałem; pochwalił wszystko i bez samochlubstwa powiem: dziwił się gorliwości i zdatności mojej; gdyby mnie widoki jakie do zysku lub promocji wiodły, ten moment przy protekcji księcia prymasa, wszystkoby mi mógł obiecywać; ale ja zawsze w skromnych granicach co do znaczenia i fortuny zamknięty, nie szukałem szczęścia, tylko w oświeceniu się i usłudze krajowej.

Zostawiwszy księcia prymasa w Białym-Stoku, pospieszyłem do Warszawy; ile że mój Solon za moim powrotem tęsknił. Oddałem się na nowo całej pracy, w której się zadłużyłem. Dzień i noc przebiegałem projekta, które do Zamojskiego podczas mojej niebytności nadeszły. Wkrótce wzięły sesje swój bieg zwyczajny i praca postępowała.

Tymczasem dowiedziawszy się, iż ksiązę Masalski równie przybył do Warszawy, z narady księcia prymasa odezwać mi się wypadało, jako do prezesa komisji edukacyjnej, aby dzień

119

wyznaczył, w którym bym mógł raport z urzędu wizytatora złożyć.

Biskup wileński umyślnie na złożenie raportu mego do Warszawy zjechał; w myśli zapewne, że przytomność jego sprawi na mnie jakie skutki, widokowi jego potrzebne. Ale się pomylił. Przytomność tego, przeciw któremu mówić miałem, zmienić mnie nie mogła.

W raporcie obszernym wystawiłem bez zmięszania się czystą prawdę, a w jej wystawieniu najmniejszej obrazy przeciw biskupowi osobie nie dopuściłem się. Plenipotent jego Dydyński i ksiądz oficyał, mieli w moim raporcie pierwszą rolę obwinionych, tak co do zaniedbanych nauk, jako i do kasy edukacyjnej źle użytej. Raport mój trwał dwa dni, który, że czyniłem na posiedzeniu komisji w zamku, król nieznacznie kazał drzwi uchylić, aby go słyszał. Nauki źle urządzone lub wcale zaniedbane, dochody tak znacznie roztrwonione, wielce to wszystko zastanowiło króla, jakem się później dowiedział. Raport mój zasłużył sobie na powszechną pochwałę; między innymi ksiązę Sulkowski, wówczas wojewoda gnieźnieński, powiedział: „Raport ten powinien być się znajdować na czele naszego archiwum, aby za wzór służył wszystkim wizytatorom i t. d.“

Cierpliwie i z wszelką skromnością słuchał mnie ksiązę Masalski, a gdy już skończyłem, przemówił z przyciskiem: „Trzeba oddać słuszność gorliwości i światłu wizytatora, ale komisya nie wie, w jaki sposób wynagrodzić jego trudy i prace.“

Chciał mówić dalej, ale ja w zapale przerwałem: „Nie zna ksiązę mego charakteru, ani sposobu myślenia, jeżeli do takiej wielkiej sprawy, jaką jest edukacja narodu, mogłem się choć w małej tylko części przyłożyć, aż nadto już wynagrodzonym jestem.“

W największym zapale to powiedziałem, bom się domyślił, że mnie ksiązę chciał zdekoncertować, że nic mi nie dadzą za tę wizytę. Oddaję sekretarzowi papiery i nagle się od stołu oddalam; wszyscy członkowie i sam prezes pomieszali się na takowe moje uniesienie, wszyscy milczeli; jeden tylko

120

ksiązę Stanisław Poniatowski, którego świeżo z Anglii przybyłego, król jako synowca w komisji edukacyjnej umieścił, ścisnął mnie za rękę mówiąc: „Bardzo się kontentuję z tak pięknych jego zamiarów i sentymentów i zamawiam sobie przyjaźń jego.“ Jakoż zaraz nazajutrz mnie odwiedził i już ciągle oddawał mi swą całą ufność.

Ukochane dzieci! dzień w ten sposób ukończonego mego urzędu wizytatora, był prawdziwie dniem tryumfu dla mnie. Najmilszem jest dotąd mojem wspomnieniem.

Od tego czasu aż do roku 1780 nie będę wyliczał szczegółowych wypadków, chcąc dójść bez przerwy do epoki tak nieszczęśliwej, w której dzieło Andrzeja Zamojskiego swój koniec wzięło. Już wam wspomniałem, jakie gotowały się zaburzenia, na zniszczenie zbioru praw Andrzeja Zamojskiego. Lecz co było najboleśniejszem, zapewne to, że ci wszyscy, którzy się najwięcej na nasze prawa oburzali, wcale ich nie czytali. Projekt ten do zbioru praw, już prawie w roku 1778 był ukończony i wydrukowany, ale z woli króla odłożone było podanie jego na sejm roku 1780, na którym spodziewał się król mieć znaczną liczbę światlejszych i krajowi dobrze życzących posłów.

Z takowego układu ja miałem być posłem z Wielkopolski, abym każdego artykułu zaskarżonego na sejmie mógł tłumaczyć zamiar i pożytek. Opatrzony więc listami króla i księcia prymasa, udałem się najprzód do JW. generała Wielkopolskiego, Kazimierza Raczyńskiego największy wpływ w obradach sejmowych mającego, który gdy mnie zapewnił, że wszelkiego z swej strony dołoży starania; pojechałem z niektórymi moimi przyjaciółmi na sejmik do Środy.

Lecz zaraz po moim przyjeździe, spostrzegałem na twarzach zapaloną ku mnie niechęć; przechodząc odbierałem komplementa głośne: „O to ten jegomość, coby chciał chłopów w szlachtę obrócić, a nas w chłopów.“ „Więcej“ odezwał się drugi: „On by chciał nasze córki w chłopianki obrócić.“ Te i tym podobne głosy, ich a nie mnie hańbiące, po wszystkich stronach dały się słyszeć.

Zaczęłam się wahać, czy się pokazać na sejmiku, dostrzegłszy takie zajadle przeciw mnie umysły: w tem bardzo rano przed rozpoczęciem sejmiku odbierani przez przyjaciela mego bilet od JW. Raczyńskiego, w którym po najszczerszych oświadczeniach wyraził, iż nie jest w mocy ludzkiej uprzedzone przeciw dziełu Zamojskiego umiarkować umysły i że wszystkie jego starania dla utrzymania mnie posłem były nadaremne, że lęka się o moje życie i do kościoła wchodzić nawet nie radzi!

Sprawdzili to moi przyjaciele, którzy zasadzonych kilku opojów w dzwonnicy znaleźli, co na moje czyhali życie; nie pozostawało mi więcej nic, jak tylko to miejsce politycznego rozboju opuścić, abym i siebie chronił i nowego rodzaju hańby krajowi oszczędził.

Napisawszy więc bilet do Raczyńskiego, iż na sejmiku znajdować się nie będę, wyjechałem. Powiadano mi, iż Raczyński po zagajeniu sejmiku miał żale wynurzyć, iż uprzedzenie nie przypuściło mnie do kandydatów na posła i t. d.

W gronie kilku świątłych przyjaciół wyjeżdżając ze Środy rozważyliśmy tego odwiecznego ducha swawoli i anarchii w Polsce, którego do wieku XVIII. dochowawszy, zaguby swojej politycznej bliski zgotowaliśmy sobie koniec. Powiadano mi później, to jeden z kasztelanów wielkopolskich był na czele tych ustawionych na mnie siepaczy. Wymienić go? należał on do najpierwszych familij wielkopolskich, lecz go zamilczę, albowiem napomnienie jego miałoby cechę zemsty, a ja piszę: „Sine ira et odio.“

Powróciwszy wkrótce do Warszawy, już Andrzeja Zamojskiego w niej nie zastałem. Ten szanowny mąż widząc intrygami i uprzedzeniami zajęte umysły, pił spokojnie kielich goryczy i składając w ręce królowi swe dzieło, przemówił: „Skladam w ręce W K. Mości pracę moją, do której mnie wezwać racyleś. Sejm ma zupełną władzę przyjąć ją albo odrzucić; moje myśli były czyste.“ Przytem pożegnał króla i odjechał; do mnie łaskawy zostawiwszy bilet, który się zaczynał:

„Curavimus Babiloniam.“ W bilecie wyraził to, co do króla przemówił; wreszcie przekładał mi, abym w ka-

122

żdym przypadku był spokojny; na końcu dodał: że aby mu pamięć moja była zawsze przytomną, zabiera z sobą mego siostrzeńca Owidzkiego.

Powszechnie już wiadano w Warszawie, że mnie poselstwo nie doszło. Król na to zdał się być zasmuconym i po różnych ze mną rozmowach powiedział:

„To na sesjach prowincjonalnych dokażę, że waćpanu będzie dana wolność znajdowania się przy marszałku i stawania w obronie praw Zamojskiego.“

Projekt ten szczególnie popierali: książe prymas i książe Stanisław Poniatowski, ale na próżno. Tak była intryga wypracowana, że wspomnieć nawet Zamojskiego nie było wolno. Tego rodzaju niesprawiedliwość i nieczułość na swój własny interes, w żadnym kraju nie była doświadczoną, sprzeciwiało się to wszystko zdrowym zmysłom, ale spieszą do końca tej smutnej sceny.

Skoro się na sejm zjeżdżać zaczęto w roku 1780, starałem się każdemu z sejmujących przesłać drukowany projekt zbioru praw, na którego druk Zamojski wszelkie koszta poniósł. Marszałkiem tego sejmku był Antoni Małachowski, sekretarz koronny. On był osobistym przyjacielem Zamojskiego; ale skoro wyszedł do łaski projekt jego pracy, wszczęła się wrzawa, jak gdyby jak i okropny potwór zjawił się w izbie; wołano: Nie ma zgody! Wreszcie rzucono projekt, niby to w wściekłości o ziemię, do czego zdaje mi się, dał pierwszy przykład poznański poseł Sokolnicki.

Napróżno król i marszałek wzywał do porządku, napróżno król z zwykłą sobie wymową przemawiał, iż nie znając dzieła, jakoż je potępiać. Nakoniec książe Stanisław Poniatowski, otrzymawszy głos w tej wrzawie, mówił mocno i długo za projektem. Nie dano mu skończyć. Powstał głos i krzyk: „Nie ma, nie ma zgody!... uchylamy na zawsze ten projekt i t. d.“ Jakoż w tym duchu zapadła konstytucja, jak ją tu przyłączam! Na to wszystko z boku patrząc, rozczuliłem się nie nad losem Zamojskiego, ale nad losem nieszczęśliwego kraju, który z odwiecznej anarchii wyjść nie chciał.

123

Ponieważ może nie będziecie mieli pod ręką tych dwóch konstytucyj, pierwszej, co upoważniła Zamojskiego do tej pracy; drugiej, co ją uchylili; przeto wam tu obiedwie dołączam.

Sejm z roku 1776 pod konfederacją a marszałkiem Andrzejem Mokronowskim.

Zbiór praw sądowych.

Doznawając szkodliwości wynikających z wielości ciemnoty, wzajemnych przeciwności, różnych niedokładności praw, służących lub służyć mogących za prawidła procesów jurysdycznych *omnis generis* w ojczyźnie naszej; postanowiliśmy wziąć przed się sposób najpewniejszy do uchylenia takowych szkodliwości. A na ten koniec za zgodą wszech stanów wybraliśmy urodzonego Andrzeja Zamojskiego, jako mającego cnotę i przymioty, do tego dzieła sposobnym go czyniące i jemu zleciliśmy uformować *codicem juridicum*, powszechnie w całej ojczyźnie naszej za regułę służyć mający, żądają po nim, ażeby sprawiedliwość naturalną biorąc zawsze *pro primo obiecto*, nie przywiązywał się indessiter do żadnej z dawnych legislatur, ale żeby zważając naturę okoliczności, w których się naród nasz znajduje i obyczaje onego, to wszystko *in informando novo codice*, z dawnych praw zachował, cokolwiek zamierzonemu przez nas ulepszeniu sprawiedliwości nie znajdzie przeciwnem. To zaś wszystko, żeby odmienił, przez co obywatele i sędziowie w wątpliwości o powinnościach swoich zostawiać mogą. Tudzież, żeby odmienił to wszystko, co *procedera prawne in infinitum* trwa

jącem i lub bardzo długimi lub częstymi czynić może. Jako zaś nie wątpimy, że tenże urodzony Andrzej Zamojski do pomocy tej pod zarząd swoim pracy, weźmie najoświecieńszych i najnotliwszych obywatelów obojga narodów (w czym na jego wybór zupełnie się spuszczaemy): żądamy, aby ten urodzony Andrzej Zamojski to dzieło na termin ordynaryjnego, za lat dwa przypadać mającego sejmu wygotował i one do druku zebrane nami stanom rzeczypospolitej naówczas sejmującym przelożył, którą to pracę jego według upodobania swego na ówczas czyli i n t o t o akceptowawszy, czyli w nim poprawy uczyniwszy, w prawo obróćą też stany rzeczypospolitej. Ekspens zaś, którego robota tego dzieła wyciąga, dla zażywanych do niego subalternów, papier, kwerendy i inne drobne wydatki, jako też i wydrukowanie onego, za pokazaniem rachunku onego na przyszłym sejmie bonifikowane będą ze skarbów obojga narodów.

Sejm roku 1780 pod marszałkiem Antonim Małachowskim, sekretarzem w. k.
Uchylenie zbioru praw przez W. Andrzeja Zamojskiego ułożonych.

Za podjęte prace około zbioru praw i ułożenie w trzech tomach do aprobowania onych projektu, ur. Andrzejowi Zamojskiemu, ordynatowi ekskanclerzowi w. kor. powinny upewniamy wdzięczność. Że zaś w takowym zbiorze nie znajdujemy dogodzenia zamiarom naszym na sejmie roku 1776 wyrażonym, tenże zbiór praw wyżwspomniony na zawsze uchylamy i na żadnym sejmie, aby nie był wskrzeszany, mieć chcemy.

Rozdział VII.

Insurrekcya w roku 1794

Upokorzony naród drugim podziałem Polski, szukał już tylko męża, któryby mógł przewodniczyć w tak wielkiej i świętej sprawie. Na Tadeusza Kościuszkę padł wybór wszystkich. Generał ten, który pod chorągwiami nieśmiertelnego Wassyngtona walczył za obcą wolność, gdy za swoją już prawie ginąć nie mógł miał powszechnie w narodzie przywiązanie i ufność. Na niego się więc wszystkich oczy zwróciły, aby w tak ważnej sprawie naczelnikiem, a raczej dyktatorem został obrany.

Ignacy Potocki, marszałek w. lit. i książd Hugo Kołłątaj podkanclerzy koronny, którzy przed prześladowaniem za granicę się schronili i w Dreźnie pod opieką rządu nam przyjaznego osiedli, mieli powszechny w kraju szacunek przez swe obywatelstwo i obszerne światło, które szczególnie na sejmie konstytucyjnym okazali; im więc miały być poruczone interesa cywilne, pod wszechwładnem naczelnictwem Kościuszki. Jakoż od nich wychodziły pierwsze myśli i nadzieje obrony ojczyzny. Znosili się w kraju i zagranicą z dobrze myślącymi, wysyłali w różne strony cnotą i światłem znakomitych, aby wyrozumieć i zagrzewać ducha.

126

Duch znalaziono wszędzie jeden! Zaczął go nieprzyjaciel, który dawniej nim pogardzał jawniej poznawać i obawiać się. Kazał więc szczątki wojsk zwijać i już na wzięcie arsenału w Warszawie ciche wydał rozkazy. Te gwałtowne kroki i zamysły Igelströma, posła rosyjskiego, roznosiły po kraju trwogę, lękać się nawet zaczęto, czy zamysły patriotów nie są już odkryte. Lubo więc jeszcze nie były dojrzały okoliczności do rozpoczęcia dzieła rewolucyi; szlachetna atoli rozpacz, walecznością wsparta, nie dała się usnąć bojaźliwej roztropności rachubie. Powszechnie rozeszło się hasło do powstania. Kraków stał się jego stolicą. Tam wezwany stanął Kościuszko, tam to dzieło zawiązane zostało. Pióru historyka jego opis zostawiam, ja tylko wspomnę, na co patrzałem i jak zaraz na początku do obrony powszechnej wszedłem.

Jeszcze powstanie krakowskie nie było wiadome, gdy generał Madaliński nie chcąc pozwolić zwinąć wojska, którem dowodził, porwał się do oręża, hasło do boju wydał i przez liczne i pruskie zastępy do Krakowa przerznął się. Wkrótce po takim generała Madalińskiego ruchu, ciche po Warszawie zaczęły się rozchodzić szept, że już Kościuszko stanął w Krakowie, że już 24. marca akt powstania narodowego dokonany został. Dzień ten wielki do najpóźniejszych przechodzić będzie czasów i pokoleń; w nim jak niegdyś w Rzymie Kościuszko do bronięcia całości i swobód narodu powołany został.

Co do mnie już do wszystkiego przygotowany byłem i gdym się z wysłanym z Drezną generałem Zajączkowskim w Trębaczewie, u pani Kochanowskiej zobaczył, sprawą ojczyzny cały zajęty zostałem.

Przejęty bojaźnią z doświadczenia konfederacyi barskiej, mawiałem do sławnego prezydenta Warszawy, Zakrzewskiego obywatela całkiem ojczyźnie oddanego i do generała Zajączka, na naszych potajemnych obradach, iż mamy projekt do rewolucyi, ale gdzież środki do jej utrzymania? Z tem wszystkim, gdy już nic nadto cośmy tracili, do utracenia nie mamy, puśćmy się w zawody szlachetnej rozpacz, oddajmy się nieprzyjaznym losom.

Zginie — to przynajmniej nie przynajmniej nie przeży-

127

jem ojczyzny! Tak myśleliśmy wszyscy, co nas jeden duch wiązał, pod boki posła rosyjskiego, otoczonego kilku tysiącami bitnego wojska, w pośród wielu Rosyi zaprzędanych Polaków. Król przerażony przykładem Ludwika XVI., nie ufając narodowi, także miał szych szpiegów.

Pomimo tego wszystkiego, było nas sto osób do tajemnych układów, względem powstania narodowego należących. Miewaliśmy częste schadzki, a przecieź dziwnem zdarzeniem w tak liczne i tak różnego rodzaju zgromadzeniu, tajemnica nie została odkryta. Z miasta najbardziej przewodził ludowi Kiliński, szewc z profesyi i inni różnych cechów obywatele.

Szczególnie celował między ludem miejskim patron Wolfers, człek pełen talentów. Na czele przecież wszystkich działań w Warszawie był sławny prezydent miasta Zakrzewski, który po przyjęciu praw miejskich na mocy sejmu konstytucyjnego bez nadwężenia szlachectwa urząd ten piastował i ordery polskie od króla otrzymał.

Wojskowi niemal wszyscy byli za sprawą ojczyzny; ci, którym powierzony był sekret, dochowali go święcie i mężnie przy rozpoczęciu dzieła stanęli. Nie do mnie należy wyliczać ich wszystkich, wspomnę tylko szanownego pułkownika Erazma Mycielskiego, z regimentu Działyńskiego, którego szczególna przyjaźń i jeden duch ze mną łączył.

Ten młody wojownik spełnił dojrzałego patrioty i walecznego żołnierza powinności.

Na jakże wiele sprężyn dzielnie w tej chlubnej epoce działających wieczna padnie ciemność! W takim usposobieniu umysłów, jak tylko powstanie krakowskie głośnem się stało stolicy, pomięszania powszechnego na twarzach wszystkich wydały się rysy. Blednął Rosyanin i jemu zaprzędany Polak, blednął i z nas każdy z niecierpliwości dokonania zamiaru, który już nam się zdawał odkrytym, a przeto zniszczonym.

Ale szczęściem dla nas poseł cesarzowej Igelsztröm, nadęty potęgą swej pani, pojąć naprzód nie mógł, aby Polak miał dość odwagi zerwać kajdany i przeciw tak wielkiej monarchini broń podnieść; wreszcie spoczywający na zapewnieniu słabego Stanisława Augusta i topiąc swe niespokojności w obficie uży-

128

wanych trunkach lub na łonie rozwiozłości, nam w cichości układać i dopełniać świątobliwie zamiary pozwolił. Moje położenie było krytyczniejsze, jak innych.

Będąc jak wyżej wspomniałem komisarzem bankowym, miałem w mym departamencie masę Tepera, który znaczne miliony był winien Rosyi. Igelsztröm dowiedziawszy się, iż do miliona blisko miałem zebranych kapitałów z tej masy, podał notę komisji rozkazującą w tonie despoty, ażeby ta suma była mu wydana na dług cesarzowej.

Stanąłem na sesyi w opozycji przedstawiając, iż już na sejmie grodzieńskim poseł Siwers kapitałem cesarzowej winnym, zapewnił opłatę na najpewniejszych funduszach Tepera u księcia Radziwiłła będących. Moja opozycja wstrzymała żadaną rezolucję posła i przedstawienie moje na piśmie komunikowane mu zostało.

Ta Jakobina z mej strony krnąbrność (jak ją nazywał poseł), rozjątrzyła jego umysł, który nie był przyuczony znajdować odpór w podanych rządowi polskiemu żądaniach. Pan marszałek nadworny Raczyński a prezes komisji w tym stanie rzeczy zachorował, cała komisja zamilkła i mnie się osobiście tłómaczyć ambasadorowi zaleciła.

Niecierpliwy, aby mnie widzieć, przysłał do mnie pazia swego Gołuchowskiego dnia 15. kwietnia, abym się do niego stawił. Struchlała na to moja familia, będąc podówczas ze mną w Warszawie; ja z mej strony byłem prawie pewny kibitki na Syberyę; szedłem jednak do niego z spokojnym umysłem. Znalazłem dom jego cały i przedpokoje obsadzone wartami, które mnie po ścisłem zameldowaniu do oblicza Igelsztröma przypuściły. Z pierwszego rzutu oka zaraz w tonie despoty odezwał się do mnie, czy to ja jestem, który nie chciałem wydać kapitałów zebranych z masy Tepera na dług W. Katarzyny. Odpowiedziałem w tonie wolnego człowieka śmiało, iż ja byłem stróżem masy długów Teperowskich, bo mnie do tego przeznaczono i że nie jestem tak ciemny, abym dług najjaśniejszej imperatorowej zaprzeczał, który się jej z masy Tepera należy: jeżeli zaś przedstawiłem komisji, że sumy teraz zebrane wpływają do skarbu cesarzowej nie mogą, to na fundamencie ukła-

129

dów J. W. Siwersa, posła z wierzycielami Teperowskimi w Grodnie uczynionych.

Wrzasnął na to: Co to za układy? Odpowiedziałem przekazanie długów Tepera, na skarb Najjaśn. imperatorowej u księcia Radziwiłła. Nie dał mi skończyć, rzucił się jak wściekły, krzycząc: Iż wie, kto ja jestem, iż jestem pierwszy rewolucjonista, iż śmiem się opierać żądaniom imperatorowej i t. d. Zapał, w którym mówił, nie dał mi go rozumieć; rozumiałem tylko gdy kończąc powtarzał, że mnie z komisji wyrzuci i sprawiedliwość sobie ze mną wymierzy.

Wypadało mi dla dobra biednych wierzycieli Tepera i pokoju mej familii; wreszcie dla dobra kraju, któremu chciałem służyć, znieść furję i gdyby można, uwieść tego polityka. W przybranej zatem odpowiedziałem mu pokorze, aby mi dwa dni przynajmniej zostawił czasu, do rozmówienia się w tej mierze z kuratorami masy Teperowskiej, że ich może skłonię do oddania zabranych kapitałów J. W. ambasadorowi. Udobruchał się na to zapaleniec i mnie wolnego do domu puścił; bo nie wiedział, że za dwa dni, to jest 18. kwietnia wybuchnąć miała rewolucya w Warszawie.

Oswobodzony w ten sposób, z podziwieniem wszystkich, czem prędzej zwołałem kuratorów masy i niektórych wierzycieli i przełożywszy zagrożenie ambasadora, podałem projekt podzielenia kapitału pomiędzy najpotrzebniejszych wierzycieli Tepera, a którzyby sekretu nie wydali. Pracowałem noc całą nad tym rozkładem i stosownie do niego potajemnie wezwani wierzyciele zostali dnia 16. kwietnia wypłaceni tak, iż ani grosz w kasie nie został. Było jeden z najszcześniejszych momentów w mojem życiu, gdy ich widział rozczulonych z wdzięczności; ofiarowali mi kuratorowie 20.000 zł. pol. za tę opiekę, ale mnie tem obrazili. Spieszyłem się z rozdzieleniem tych pieniędzy, nie dla samego zagrożenia ambasadora, przewidywałem bowiem zamieszanie towarzyszące każdej rewolucji; czas sprawdził moje domysły, bo inne masy n. p. Szulca, Kobrego i t. d. poszły na łup i grabież gminu rewolucji.

Dnia 16. kwietnia komisarz poselstwa rosyjskiego Józefowicz, komisarz także bankowy, ze mną kolegujący, dorozumiał

130

się mego obrotu, zaczął konfidencjonalnie mnie badać i okropną zemstą ambasadora zagrażać. Odpowiedziałem, iż dnia 17. t. m. sam się z ambasadorem rozmówię. Tu poznałem, jak jeszcze niewiadome były całej ambasadzie nasze tajemne układy. Lecz taki zwykle czyniła Katarzyna wybór z swych posłów bez serca i głowy. Dał tego dowód Igielsztröm, gdy go w łóżku nowina doszła o wybuchniętej rewolucji.

O godzinie 4tej z rana dnia 17. kwietnia powstała w Warszawie insurekcya. Nie miała ona charakteru ani niesporów sycylijskich, ani rzezi Świętego Bartłomieja, gdzie uknuta napaść śpiącym i zupełnie bezbronnym odbierała życie. Wystrzał armat, dzwony i bębny budziły nieprzyjaciela, aby wstawał do otwartego boju z wolnym Polakiem, którego w kajdany okuwał. Było wojska rosyjskiego przeszło 6000, polskiego garnizonu ledwo 2000. Godzin trzydzieści i sześć trwała krwawa walka; rynki,

ulice i domy były placem boju. Wszędzie Polak był zwycięzcą, takż 18. zbierając laury, wykrzyknął swą wolność i sypał najezdniców mogiły. Wystawiać będą dzieje tę bohaterską walkę, której generał Mokronowski przewodził.

Dnia 19. ogłoszony został w Warszawie akt powstania, łącząc się z powstaniem krakowskim i uznając za naczelnika Kościuszkę. Tymczasem, żeby bez rządu kraj nie został, zebrani obywatele na ratuszu uznali potrzebę rady tymczasowej czyli rady zastępczej, do której i ja jednomyślnie jako radzca wybrany zostałem. Odtąd mieszkaniem mojem dziennem i nocnem został ratusz, gdzie wspólnie z JW. Zakrzewskim, prezesem i Michałem Wolfersem, radzcą, wszelkie organizacje układaliśmy i pisma publiczne, które okoliczności ogłaszać radziły, z pod naszego wychodziły pióra.

Wkrótce rada zastępcza podzieliła się na cztery departamenta; ja wszedłem do wojskowego, pod prezesostwem szanownego generała Mokronowskiego. Gorliwość i pracowitość zastępywały u mnie miejsce talentów wojskowych. Najważniejszą usługę, którą w tem urzędowaniu przyniosłem krajowi, było ocalenie brygadiera Dąbrowskiego, później tak sławnego generała.

Trzeba wiedzieć, iż sejm konstytucyjny, chcąc podźwignąć

131

naród, czułość talentów wojskowych w kraju, starał się ściągnąć z zagranicy rodaków, w obcej służbie zostających. Z tej liczby był Dąbrowski, który w wojsku saskim w gwardyi królewskiej wielce się dystyngował, a talenta jego wzbudziły, jak zwykle, zazdrość, a subordynacja, którą wprowadził, narobiła mu nienawiści. Madaliński, pod którego był komendą, nazywał go Niemcem, a gdy rewolucja była ułożona o niej Dąbrowskiemu nie powiedział i wymaszerowawszy na rozpoczęcie insurekcji, jak się wyżej powiedziało, Dąbrowskiego zostawił w garnizonie i w niespokojności i w złej opinii.

Ale Dąbrowski umiał sobie poradzić w tem. Uwiadomiony o powstaniu krakowskim i o rewolucyi warszawskiej, ruszył z szcążkiem żołnierza śledzić nieprzyjaciela powszechnego i 21. kwietnia zabrał Rosyanom pod Tykocinem sześć wozów z bagażami, 1 oficera i 25 żołnierzy, ale o tem nie meldował Starzyńskiemu, staroście brańskiemu, który chciał przewodzić w Podlaskiem.

Z tego powodu nie wiem, jak mu się dał zabrać Dąbrowski, którego on do rady oskarżył jako nieprzyjaznego powstaniu, a oficerów Duczyńskiego i Więckowskiego prawie nieledwo w łańcuszkach przyprowadził. Ta scena gorsząca przez jakąś nienawiść Starzyńskiego wymyślona, stała się 30. kwietnia. Dąbrowski oddany został pod sąd departamentu wojskowego. Lud uprzedzony otaczał go z nienawiścią, jak zwykle w rewolucyi, do której gmin ciemny się miesza, dość aby jeden zaślepiony krzyknął: zdrada! już tłuszcza wyrok śmierci pisze. Skoro Dąbrowski stanął w naszym departamencie, przemówiłem śmiało do tłumu, że chcąc pokonać nieprzyjaciela, trzeba nam szanować wojskowych, że na jednostronne zaskarżenie nie można oficera z talentami i charakterem potępić. Niech pan Starzyński złoży skargi dowody, a jutro wyda departament wyrok sprawiedliwy.

Spoglądał na mnie z podziwieniem Dąbrowski, bośmy się jeszcze nie znali; a iż Mokronowski zalecił mu, aby się na dzień jutrzejszy w departamencie stawił; całą noc zaprzątnąłem się szczerze tą sprawą i zalazłszy ją jak najlepszą na stronę Dąbrowskiego, wygotowałem rezolucyą, która go niewin-

132

nym i wiele użytecznym do służby krajowej ogłosiła. Stanęli do słuchania wyroku Starzyński i Dąbrowski i gmin, co go otaczał.

Z powagą i godnością ogłosiłem zdanie departamentu wojskowego ocalając honor i obywatelstwo Dąbrowskiemu. Zamilkł Starzyński i gmin uwiedziony, o niewinności przekonał się oskarżonego. Tak szczęśliwym zdarzeniem przyłożyłem się do uratowania męża, który tyłu pomyślności dla sławy i dobra kraju stał się z czasem początkiem i któremu już w tej rewolucyi chlubne dzieła przyzna historia.

Tu wracając do rzeczy wyznać muszę, iż dni pierwsze naszego powstania były dniami chluby i sławy. Ale dni tak świetne wkrótce czarny miał okryć pomrok. W każdym dziele, do którego tłuszcza ciemna wchodzi, zawiązuje się zaraz w jego poczęciu burzliwych zamieszkań, łupieztw i okrucieństw brzemień. Pierwszy śmiały intrygant uwiódszy ciemne pospólstwo, przeistacza dzieło narodowe w dzieło swych namiętności i prywatnych korzyści, a postępuje do swoich zamiarów drogą zaburzeń i śmierci! Kto u nas był naczelnikiem tych dzieł sromotnych i krwawych, sumiennie powiedzieć nie mogę; ale to pewna, że pierwszym ohydny utajonego tego herszta narzędziem był niejaki Konopka, człek młody, podobno rodem z Poznania, wreszcie bez znaczenia, kopista w kancelaryi ks. Kołłątaja, podkanclerza koronnego.

Ten, skoro się zawiązała rewolucja w Warszawie, z natchnienia zapewne jakiego Robespiera, stanął na czele pijanego gminu, zachęcał, podburzał do mordów, łupieztw i anarchii. Dzień 9. maja był dniem dla nas skazy. Dzień 8. już był czarną jego wróżbą, rzucono bowiem w nim fałszywą trwogę o zbliżeniu napowrót Rosyan i Prusaków pod Warszawę, którym na rzeź miał rząd przeznaczyć pospólstwo. Do tego przyczyniło się jeszcze, że król wyjechał przypadkiem na spacer za Pragę. Konopka ze swymi sprzymierzeńcami rozpajał lud po szynkowniach i krzyczał na gwałt: że król ucieka z Warszawy. Zaczęto się kupić i uzbrajać, a raczej wściekać i krwi łaknąć; ja się przytem znalazłem w największem niebezpieczeństwie życia. Właśnie byłem tego dnia na Pradze uzbrając to przedmieście,

133

będąc, jak wspomniałem w departamencie wojskowym. Przestrzeżony poruszeniem Warszawy, że król Jego Mość wyjechała za Pragę, posłałem za nim mego kolegę Ciemnowskiego z prośbą aby się wrócił do uspokojenia ludu.

Kolega mój zastał już wracającego króla do zamku. Myślałem, że się tem wzburzone pospólstwo uśmierzy; i ukończywszy moją pracę, wracam do miasta; ale zastałem zapchaną całą ulicę od mostu tłumem opilców w różną broń opatrzonych. Ten z karabinem, ów z pistoletem, inny z dobytym pałaszem otaczają mnie spienieni, krzyząc, iż rada lud zdradza, iż Rosyanie i Prusacy są już pod rogatkami wolskimi...

Stanąłem śmiało, zacząłem im wyrzucać, jak są łatwowierni, że ich do rogatek poprowadzę i dowiodę, iż rzeczony postrach jest dziełem ducha, starającego się ich burzyć i wojnę domową sprowadzić. Trafiła do ich przekonania ta moja przemowa i nawet niektórzy z nich zaczęli wołać: Wierzmy mu, on nas nie zdradzi! Ale gdy w takiej eskorcie stanąłem na Krakowskim przedmieściu niedaleko Zygmunta, wrzasnął ktoś mi nieprzyjazny: Wybicki chciał króla wyprowadzić! Wszczął się tumł i mnóstwo co nawet i nazwiska mego nie znało, rozniosło echo: Wybicki jest zdrajca!

Ten moment dał mi już gwałtownie poznać, co to jest gmin, w którego masie ów głęboko myślący Rousseau złożył moc najwyższą rządową. Z pogardą patrzyłem na moich panów, a nie chcąc być ich pastwą, jak wściekłego zwierza, zsiadłem z konia i zdjawszy z lewej ręki krepę paśową, którą radcy dla dystynkcji nosili, starałem się przedrzeć do pałacu pani Krakowskiej, gdzie generał Mokronowski mieszkał. Lecz słyszę szum nowej na mnie burzy. Wrzeszczą: Wybicki był dziś z powinszowaniem u króla!

W rzeczy samej, Kościuszko chcąc zabezpieczyć osobę króla, aby jak Ludwik XVI nie padł ofiarą, zalecił radzie zastępczej wszelkie dla niego uszanowanie; ztąd wypadło, aby w dzień św. Stanisława, jako w dzień jego imienin, zwyczajnie mu złożyć powinszowanie.

Gdy mnie więc rada do jego komplementu wybrała, wystawiałem jej, że mnie w oczach ludu już rozhu-

134

nego na kryminalistę wystawia. Nie mogąc się przecież wymówić żądałem, aby mi kolegę dano ze stanu miejskiego. Przydano mi Wolfersa.

Król dowiedziawszy się, iż jakaś delegacja od rady do niego została wysłana, począł się trwożyć tak, że całą rodzinę zastałem przy nim zgromadzoną w gabinecie. Powiedziałem do niego między innymi oświadczeniami następujące słowa: Odbierałeś królu! w dzień twego święta zwykle od Polaków powinszowania, ale pozwól powiedzieć, iż dziś po raz pierwszy idą te życzenia z ust wolnego Polaka i t. d.

Taka była historia bytności mojej u króla, ale gmin, co ani myśli, ani rozumie, tylko za pierwszym popędem swych namiętności idzie, gmin, co Arystyda i Sokratesa na śmierć osądził; gmin, co od wszystkich wieków i we wszystkich krajach jest sobie podobien; mnieby był może najniewinniejszego na haniebną śmierć skazał i sam by był moim katem, gdybym się przecie do domu generała Mokronowskiego nie był przedarł. Mąż ten szanowny cały w rozpacz na mój widok westchnął i wyrzekł: Oto pierwsza scena krwawej rewolucji francuskiej. W pierwszym zapale chciał kupy rozpędzić. Kazał szukać do rady prezydenta Zakrzewskiego, ale go nie znaleziono. Tymczasem oficerowie najlepiej myślący przekładać zaczęli prezydentowi, że w tym razie za subordynacją żołnierza ręczyć nie mogą, którego konspiracyści starali się nakłonić do swej sprawy przekupstwem, pijaństwem i fałszywymi widokami wolności. Zostawiłem generała z oficerami naradzającego się, a sam pokryjomu dostałem się do prezydenta Zakrzewskiego. Był to jeden z najcnotliwszych ludzi i najgorliwszych obywateli; ale nie był do steru łodzi w gwałtownej burzy.

Skoro mnie spostrzegł, zawołał: Nic mi nie powiadaj, wiem wszystko, lękam się, żeby nie było gorzej. Zaradzić więc temu trzeba, odpowiadam. Prezydent załamywał tylko ręce. Odszedłem go nieukontentowany i ledwo zaszedłem na rynek starego miasta, naprzeciw ratusza do mojej stancyi, bo tam się z pałacu Zamojskiego przeniosłem, a żona z dziećmi była w zamku u pani generałowej Gorzeńskiej. Zastałem u siebie niektórych kolegów troskliwych o mnie, z którymi zarówno bolałem na tak

135

zły początek naszego dzieła. Nikt z nas przecie nie przewidywał okropnej sceny, którą nam dzień dziewiąty maja miał objawić. Aż tu przy wschodzie słońca zobaczyliśmy na rynku trzy wystawione szubienice, z których jedna w samych drzwiach ratusza, gdzieśmy na obrady wchodzili, wystawioną była; czwartą wkopano przed kościołem Bernardynów na Krakowskim przedmieściu. Ledwom to spostrzegł, odebrałem list od prezydenta, aby się nagle zgromadzić na radę. Wielu nie przybyło; przytomni uradziliśmy, aby wezwać pomocy wojskowej i szubienice obalić, jako bez woli a raczej z pogardą rządu wystawione. Lecz gdy na tem spieramy się, już kilka tysięcy gminu uzbrojonego cały zamek zaległo, już przychodzą raporta, że całe miasto w poruszeniu krótko, że aresztowanych hetmana Ożarowskiego, Ankwicza, prezesa rady nieustającej i ks. Kosakowskiego, biskupa inflantskiego, gmin na ratusz prowadzi. Konopka trybunę sobie zrobiwszy z okseftu naprzeciw ratusza, do odurzonego ludu ziewa mordy i pożogi. Ojczyzna, krzyczy zapieniony, chce kary na swych zdrajców i t. d.; w tem i on druga poczwara niejaki ks. Majer, z podobnymi sobie z gołymi pałaszami, nabitemi pistolety szturmują drzwi do naszej izby, którą gdy przymuszeni byliśmy otworzyć, jak wylew jaki spieniony nas zatopił. Powiem bez chluby, iż ja i szanowny Wolfers (co mu później śmierć przyniosło) stanęliśmy z odwagą naprzeciw tłokowi. Wystawiliśmy wzdrgzoną powagę rządu, który sam lud wybrał; powiedzieliśmy: że my chyba pierwsi padniemy ofiarą, niż na bezprawne zabójstwo kogożkolwiek pozwolimy. Powstała nareszcie cała rada, iż przyprowadzeni aresztanci mogą być śmierci godni, ale należy, aby ich sąd kryminalny sądził i na nią, jeżeli zasłużyli, skazał.

Niepojęta wzniosła się wrzawa: Ożarowski, Ankwicz, Kosakowski są zdrajcami, trzeba ich wieszać i t. d. Rząd nie odpowiada ufności ludu! My na to: A więc składamy urząd, ale dopóki na nim będziemy, nie dopuścimy tego krwiożerczego barbarzyństwa i t. d. Któż tę scenę opisze! Zadziwione herszty naszą rezolucją, pozwolili na sąd. W momencie naprzeciw naszej izby sąd kryminalny się zgromadził i aresztowanych na śmierć skazał.

136

Tak utrzymaliśmy przynajmniej powagę naszą. Byli oni, jako przekonani o zdradzie ojczyzny, śmierci godni; ale chodziło o to, aby sąd ten wyrok wydał. Zakończyła się ta pierwsza krwawa scena z ocaloną nieco powagą rządu; przeglądaliśmy przecie, że nie ukończyła się wściekłość partii, gmin burzyć w zamiarze mającej i że wkrótce najpiękniej zaczęta rewolucja nasza, w zamiarze najświętszym zawiązana weźmie postać barbarzyńskiej rzezi i nadludzkiej zgrozy, jaką siebie zhańbiła rewolucja francuska, gdy z rąk czysto obywatelskich do drapieżnych przeszła demagogów.

Generał Mokronowski wybierał się do obozu, powiedziawszy w radzie, że woli raczej ginąć z orężem w ręku od nieprzyjaciela,

niż czekać haniebnej śmierci w Warszawie. Żądał bez tego Kościuszko, aby Mokronowski wyruszył w pole; a gdy i ja toż samo oświadczyłem co Mokronowski, odezwał się tenże, aby mu rada raczyła mnie przydać za pełnomocnika rządowego w obozie. Po wielu trudnościach, szczególnie ze strony prezesa odebrałem pełnomocnictwo żądane i już odtąd aż do końca rewolucji znany byłem pod nazwiskiem pełnomocnika rządowego, ukończywszy uporządkowanie cyrkulów i t. d., wyjechałem z generałem Mokronowskim.

Rozdział VIII.

Autor do obozu się przenosi.

Z takich wypadków nową zacząłem kolej życia. Urzędnik cywilno-wojskowy, wybrałem się z największą ochotą do obozu z Mokronowskim, w którego talentach zupełne miałem zaufanie, a w sercu jego, jako prawdziwy przyjaciel umieszczony byłem. Wspólne nas łączyło zdanie, wspólny sposób myślenia. Należałem do wszelkiej wojskowej rady, bom o wszystkim z urzędu musiał donosić radzie i o wypadkach wojennych czynić raporta szczególnym było pełnomocnika obowiązkiem. Najtrudniejszą częścią mego urzędu było opatrywanie wwszelkie potrzeby, a szczególnie w żywność wojska, przy którym byłem. Wymaszerował generał Mokronowski pod Błonie i zostawiwszy komendę brygadierowi Dąbrowskiemu, którego do siebie był przybrał, pojechał ze mną do Warki, dla odebrania tam dalszych rozkazów naczelnika.

Tu mi wspomnieć wypada, jak nas względem Kościuszki dzieliła opinia. Ja cały zajęty jego wielkością aż do zapału, nie widziałem w nim jak tylko Cyncynata, Fabiusza. Nigdy, mówiłem, nie pokładał Rzym większej ufności w swych zbawcach, jak cała Polska w Kościuszcze. Każdy, co Polak, pój-

138

dzie na jego hasło; każdy składać będzie ofiary na jego zawołanie. Wsławiony w kraju i w Ameryce żołnierz, będzie umiał siłą zbrojną władać; znany z skromności obyczajów, cnót obywatelskich, dary na ołtarzu ojczyzny złożone, ku jej tylko powstaniu poświęci. Częstokroć aż do niecierpliwości przerywał mi Mokronowski. Nie zaprzeczał Kościuszcze gorliwości, patriotyzmu, odwagi, nawet biegłości w sztuce wojennej, ale nie spostrzegął w nim dość tęgości charakteru, tego obszernego światła, jakim tak wysoki urząd jaśnieć powinien. Przytaczał mi przykłady długiej nieczynności po bitwie Raclawskiej, po której był moment zapalić wszelkie umysły, zgromadzić siły, roznieść trwogę powszechną na hufiec nieprzyjaciela; a ten moment został opuszczony. Niewiedomość polityki i sił nieprzyjaciela aż do tego stopnia posunięte były, że naczelnik dopiero na placu bitwy pod Szczekocinami się dowiedział, że wojsko pruskie, połączone z rosyjskiem przeciw nam działało! Zasmucały mnie te spory, które zwykle do doświadczenia odroczone bywały.

List od naczelnika doszedł w Warszawie generała Mokronowskiego, ruszyliśmy więc zaraz do niego do obozu, gdzie go po raz pierwszy z bliska poznałem i z nim mówiłem. Przyznam się, iż przystępowałem do niego z pełnym uszanowaniem uczuciem. Skromność jego i małowówność nie zachwiały go w mojej opinii. Wystawiłem sobie w jednym momencie tę prawdę, że te własności zwykle wielkim ludziom towarzyszą. Widziałem, że bardzo czule przyjmował moje oświadczenia i w krótkich wyrazach potwierdził mój wybór na plenipotentą, do czego przydał słów kilka, iż potyczka pod Szczekocinami 6. czerwca nie mogła wypaść dla nas szczęśliwie, gdyż Rosyan w niej było 12.000, a Prusaków 15.000, pod dowództwem samego króla pruskiego. Dalej zatrudnił się organizowaniem kawaleryi aż do wieczery, na którą zaproszony, znalazłem ją prawdziwie spartańską z różnicą, że co tam czarna breja, Kościuszki hołodec litewski pierwsze miał miejsce; zresztą odzież jego Krakowiaka i materac z jedną poduszką w stodole oznaczył tylko prawdziwego żołnierza, bez zbytku i okazałości dyktatora.

139

W obozie panował duch powolności i uszanowania dla naczelnika, lubo niektórzy krytykując jego po cichu urzędzenia wojenne, powiadali mi, że gdyby król pruski był osadził Pilicę, nigdyby Kościuszek z Warszawą złączyć się nie mógł i bylibyśmy wszyscy od stolicy odcięci. Ale to należy do historii. Ja po odebranych rozkazach, wróciłem z generałem Mokronowskim pod Byszów, ztamtąd pod Błonie. Generał Mokronowski był ciekawy, czym nie odmienił opinii o naczelniku. Odpowiedziałem: iż zawsze go szanuję, dopóki mu naród nie odmówi swego zaufania. Ze on o losie ojczyzny nie rozpacza i szczerze się do jej obrony bierze. Wypada z naszej strony wspierać jego słabość radą i męstwem.

W tym czasie Dąbrowski śledząc nieprzyjaciela aż ku Łowiczowi, dał się coraz bardziej poznać. Pozwolono mu rekrutować lekką kawaleryę, którą on mazurami nazywał. Prusacy wpadli w okolicę Warszawy, przeciw którym wysłany był generał Sierakowski. Dnia 23. czerwca poseł pruski Buchholtz, opuścił Warszawę. Widział się z nim pod Błoniem Dąbrowski, z którym dnia 26. czerwca złączył się Mokronowski.

W tym stanie rzeczy książę Józef Poniatowski, mąż pełen charakteru i honoru, dobry Polak, który jako wódz naczelny wojsk naszych roku 1792 przeciw Rosyi przez matkobójcze plemię konfederatów targowickich prowadzonej, walczył z męstwem i sławą i gdy król do konfederacyi targowieckiej przystąpił, służbę i wszystko porzucił; przecież, że był Poniatowski i synowiec króla, miał na sobie grzech pierworodny urodzenia i ztąd nieufność ludu. Cierpiał na tem ten mąż bez skazy i podał żądania swoje Kościuszcze, który w roku 1792 był pod jego dowództwem, iż w tak chlubnej dla Polaka epoce, chce przynajmniej wstąpić jako wolontaryusz w szeregi ojczyste. Długo nad tem rozmyślano, aż naczelnik za radą roztropnych pozwolił mu znajdować się przy dywizyi Mokronowskiego. Przybył więc do nas pod Błonie dnia 26. czerwca i lubo jako wolontariusz odbierał szacunek, jaki się jego talentom, szlachetności i randze dawnej należał.

W tym czasie widzieliśmy, że nieprzyjaciel, wszystkie swe siły ku Warszawie zgromadzał i tam zwolna swe kroki kiero-

140

wał. Naczelnik zawsze się nad Pilicą trzymał, Mokronowski w Błoniu stolicę zaślaniał. Lecz kiedy Polak, żołnierz z nieustraszonem

męstwem pierś swą z granitu przeciw wrogom nadstawiał, krwawa tłuszczka warszawska, haniebnych mordów na swych braci, knuła spisek. Długo z niecierpliwością oczekiwana rada główna czyli najwyższa, ciągniona przez obywateli, jak gdyby w zwyciężkach rydwanach weszła do Warszawy. Ona z planu powstania krakowskiego, miała być mocą wykonawczą i najpierwszą podporą rządu rewolucyjnego, stojącego pod władzą naczelnika. Czyli ona odpowiedziała nadziejom i potrzebie narodu....

Zaczęto spostrzegać słabość naczelnika i nadto zbytnią ufność jego w podkanclerzym Kofłataju, którego powszechnie Robespierem nazywała. Ale wiadomość dziejów świata zdawna mnie nauczyła, że opinia ludu nie zawsze jest dowodem prawdy. Jakkolwiek bądź co tylko wspomnę, iż dzień 28. czerwca rzucił płamę na odwieczną czystość naszego narodowego charakteru.

Wieszalo pospólstwo w tym dniu, bodajby na zawsze z biegu czasów wymazanym, bez procesu i dowodów. Cnotliwy prezydent Zakrzewski, rzucił się na ciało referendarza Moszyńskiego, już na ofiarę mordu skazanego. Byłbym to sam uczynił, będąc przytomnym w Warszawie, aby ocalić mego szanownego kolegę Wolfersa, którego wspomnienie zawsze mnie rozczula i stratę dla kraju w jego osobie wystawia. Ta zgroza doszła nas w obozie i wszystkich dobrze myślących, grubą okryła żalobą.

Tymczasem Prusacy atakowali nas 7. lipca pod Błoniem i 10. bez wszelkiego planu rejterowaliśmy pod Marymont, dokąd z pod Ciastkowa zbliżył się generał Zajączek, a za nim naczelnik. Ja byłem ciągle przy wojsku w obozie pod Marymontem, ale nie zaprzeczam, iż z tego com widział, nadzieje me gasły. Kościuszko założył swą główną kwaterę w Mokotowie i Dąbrowskiego, który już był został generałem majorem, do siebie 28. lipca pod Czarników wezwał. Odpowiedział on zaufaniu naczelnika i Rosyan od Siekierki i Augustowa odparł. Generał Mokronowski w Marymoncie pozostał i ja przy nim,

141

jako pełnomocnik, nie widząc Warszawy po ostatniej rzezi. Książę, Józef Poniatowski już był wszedł w służbę i razem z Mokronowskim działał.

Byliśmy w oblężeniu przez liczne wojska pruskie i rosyjskie, a że w Litwie niepomyślnie nam szło, umyślił naczelnik wysłać tam Mokronowskiego; jakoż 6. sierpnia wyjechał tam dla objęcia komendy najwyższej, a książę Józef na jego miejsce odebrał komendę nad dywizją stojącą pod Marymontem, przy którym równie jak pełnomocnik zostałem.

Przekładałem obóz nad miasto, w którym coraz większe mnożyły się intrygi, nieporozumienia, nieufności. Naczelnik był coraz bardziej oskarżany o słabość, książę Kołłątaj o dumę i chęć panowania.

Zaczęło nam brakować na żywności; dalecy przecieży byliśmy od głodu, bo Rosyanie i Prusacy, którzy Warszawę oblęgli, niepojętym jakimś wypadkiem zostawili nam wolny otwór od Pragi, tak iż zza Wisły podsycani byliśmy żywnością. Prezydent Zakrzewski dawał w tym stanie rzeczy dowody najgorliwszej czynności i obywatelstwa, niósł ciągle ofiary z dóbr swoich zawiślańskich.

Tymczasem Prusacy od Woli, Rosyanie ze strony Mokotowa nie przestawali czynić przygotowali do zdobycia Warszawy. Ustawiczne następowały wycieczki, aż też 26. sierpnia o północy król pruski z wielką amunicją zbliżał się od Woli do rogatki. Stanął na swoim miejscu książę Poniatowski, przy którym byłem nieodstępny.

Sypały się naówczas kule i bomby, każdy się szturmowi spodziewał. Przecieży wkrótce przekonaliśmy się, iż z tej strony fałszywy była tak; prawdziwego swego zamiaru dopiął nieprzyjaciel, gdy nadedniem opanował góry zwane szwedzkie, po lewej stronie Woli naprzeciw Marymontu. Na pierwszy w tamtej stronie wystrzał pobiegł książę Józef, ale nim do tych gór dojechalismy, już z nich spędzone były poczyty nasze. Napróżno chciał książę je odzyskać, nasze wojska wycierpiały wiele, postępując naprzód, aż też wreszcie rejterada powszechna ku okopom warszawskim nastąpiła. Książę Poniatowski

142

lekką otrzymawszy kontuzję, pełen rozpaczycy wrócił do miasta. Oburzyły się na niego umysły wszystkich. Jedni wołali: zdrada! drudzy posądzali go o nieprzytomność w obozie. Tu z obowiązku mego urzędu obszerne na piśmie złożyłem w najwyższej radzie dowody, iż książę, na pierwszy wystrzał spod Woli znalazł się na czele wojska i że obok niego w ciągłym stałem ogniu. Raport mój nie mógł być podejrzanym, ale niechęci przeciw księciu nie przytłumił. Zarzucano mu niepilność i nieczystość... Naczelnik w takim zamieszaniu lękając się, aby Prusacy nie wpadli do Marymontu, zdał czem prędzej 27. sierpnia zaraz na tym punkcie komendę generałowi Dąbrowskiemu.

Ile w tym dniu książę Poniatowski stracił na opinii publicznej, tyle generał Dąbrowski zyskał. Taka jest nagła zmiana w losach ludzkich! Generał Dąbrowski objąwszy komendę zaraz nazajutrz założył kamień węgielny swej przyszłej sławy, gdy się mężnie stawił Prusakom pod Powązkami i z podziwieniem wszystkich do rejterady ich zmusił. Naczelnik, który był w nagrodę cnoty i męztwa ustanowił złote obrączki z napisem: „Ojczyzna swemu obrońcy,” taką z numerem pierwszym Dąbrowskiemu przysłał.

Pamiętka chlubniejsza nad inne ordery, które często intryga bez zasług odbiera. Co do mnie, ten los Dąbrowskiego zbliżył mnie, jako pełnomocnika do jego osoby i serca... Zachowaliśmy dla siebie na zawsze uczucia prawdziwej przyjaźni. Z tem wszystkim Rosyanie i prusacy nie przestawali w swych zamiarach zdobycia Warszawy. Kilkakrotnie wzywali nas do poddania się, kilkakrotnie zagrażali szturmem, gdy naczelnik, oddajemy mu sprawiedliwość, z pogardą odrzucał propozycje nieprzyjaciela.

Tu Kościuszko wolnego Polaka okazał serce i postawił się w równi z wszystkimi obrońcami sławnego niegdyś narodu. Ale mimo nasze męztwo dobyć było można stolicę z wielu powodów, gdyby na szczęście między Prusakiem i Rosyanami nie była się zawiązała zazdrość, po tej niezgodzie. Chciał król pruski, gdyby można, bez pomocy rosyjskiej opanować Warszawę, chciał ją podobno ocalić od mordów i pożogi. Spostrzegli to Rosyanie i zapewne nie chcieli być narzędziem ambicyj

143

obcej, nastąpiły ztąd nieporozumienia wzajemne, zwolniały związki w działaniach i w ten sposób ocalała na teraz Warszawa.

W tej politycznej niezgodzie tlił się jeszcze w województwach wielkopolskich ogień miłości ojczyzny. Ten zapal, im mniej był spodziewanym, tem dotkliwiej przeraził. Na hasło powstania w Polsce opuścił król pruski granice Francji, a pod Warszawą, gdy się o powstaniu wielkopolskim dowiedział, czem prędzej zapęd dalszego jej oblężenia porzucił.

Niechby ten czyn do najpóźniejszych wnuków przeszedł, którzy go pewno więcej jak współczesni wielbić będą! Nie była to zgraja, co się na hasło zdobycy lub mordów gromadzi i uzbraja; byli to obywatele wielkopolscy wychowaniem i majątkiem obdarzeni, którzy w nadziei podźwignienia swej matki ojczyzny, z której łona wydartymi zostali, opuściwszy swe żony i dzieci i dostatki, rzucili się w zapale do broni i na najsrozsze poświęcili się losy! Niewyćwiczeni w sztuce wojennej, uzbrajali się wśród licznych nieprzyjacielskich zastępów. Otaczała ich na okół zdrada i przemoc; nadzieja pomocy była niepewna i daleka.

Jeden nieszczęśliwy wypadek mógł im odebrać majątek, okuć ich w kajdany i groby otworzyć. Ale taka jest niewyrachowana siła patryotyzmu nad umysłem człowieka, iż się wyzuwa z miłości własnej, zrzeka się wszelkich własnych widoków i nie widzi, jak tylko niebezpieczeństwo i potrzeby swej matki! Tak w wiekach cnoty myśleli prawdziwi republikanie; tak wyszanowni współrodacy w wieku zepsutych obyczajów.

W Poznańskim i Kaliskim zaczęły się walki zwyczajne; w Kujawskim topiono amunicję, prowadzone na Wiśle dla zdobycia

Warszawy. Wszędzie płeć piękna urodzeniem i wychowaniem zaszczycona, dzieliła twarde trudy i groźbę niebezpieczeństwa z walczącymi i do męztwa ich zapalała.

Taki niespodziewany zapał rozniósł powszechną trwozę, słabość stała się w oczach nieprzyjaciela olbrzymią potęgą. Naczelnik umiał cenić ten związek: przysłani do niego delegowani generał Niemojewski i pułkownik Moskorzewski, przyjęci byli na łono braci z rozczuleniem, każdy przeglądał w tem obywatelskiem powstaniu skuteczną dywersją i naczelnik już był

144

wczesne w tym zamiarze uczynił kroki; teraz podwoił starania; tymczasem król pruski zatrwożony w pierwszych dniach września opuścił Warszawę.

W takowych zamieszaniach, nim jeszcze do smutnych przyszło ostateczności, starałem się moją żonę z małemi podówczas dziećmi do Zamościa przesłać, gdzie pan Owidzki, mój siostrzeniec, zarządzający ordynacją Zamojską, był zamieszkały.

Po tak nagłem i niespodzianem odstąpieniu króla pruskiego, mnie nowe czekało przeznaczenie. Naczelnik postanowił wysłać generała Dąbrowskiego na pomoc Wielkopolanom. Bądź z przekonania, bądź z natchnienia prezydenta Zakrzewskiego, bądź wreszcie na żądanie samego Dąbrowskiego (nie wchodzę); naczelnik nominował mnie pełnomocnikiem rządowym przy korpusie do Wielkopolski przeznaczonym. Pomimo szczerzej mojej niechęci, uległem nakoniec, jako dobremu Polakowi wypadało, woli naczelnika i instrument pełnomocnika z obszerną mocą i bardzo dla mnie pochlebną przyjąłem. Oddał mi Kościuszko do mego szafunku wielką ilość obrączek: „Ojczyzna swemu obrońcy!” zobowiązał szczególnie do rozszerzenia ducha obywatelskiego i utrzymania ducha jedności między Madalińskim i Dąbrowskim. Umrę z tem przekonaniem, że w niczem ufności jego nie zdradził.

Dnia 9. września otrzymał Dąbrowski ordynans, a 10. ruszył z Warszawy pod Kamionnę, gdzie miał przejść Bzurę, siła jego cała (jak przykro wspomnieć!) przeciw potędze pruskiej była: jazdy 900, piechoty 1.500, armat sześciofuntowych 8 i trzyfuntowych 8. Z taką siłą wymaszerował Dąbrowski z Warszawy i do niego przyłączył się generał Madaliński w Kamionnie z 600 konnicy.

Niech tu oddam hołd ceniom generała Rymkiewicza winny, człowieka zimno rzeczy rozbierającego, pełnego wiadomości, a szczególnie zdrowego rozsądku, nieustraszonej odwagi. Przeszedł on był z zakonu Jezuitów po ich reformie do wojska polskiego. Gdyby go zawczasu śmierć we Włoszech nie była zaszła, może byłby jeden z największych generałów.

Generał Dąbrowski zataiwszy swe imię był wydał roku 1796 dziełko pod tytułem: „Beitrag zu Geschichte

145

der polnischen Revolution im Jahre 1794.“ Tam wszelkie swe operacye w tej kampanii opisał, nie będę ich więc powtarzał. Wspomnieć jednak muszę, co on w tem dziele przepomniał, iż ja, pełniąc w całym zapale powinność Polaka i pełnomocnika, wymogłem na generale Madalińskim, iż mu dał pocałowanie braterskie i pod jego poszedł komendę.

Zajątrzyła się była rana Madalińskiego, generała; gdy przybywszy z Sochaczewa do Kamionny, zobaczył naczelnego dowództwo w ręku Dąbrowskiego, który niedawno temu był jego podkomendnym i źle widzianym. Przeglądałem w tej niezgodzie smutne dla sprawy publicznej wypadki; przy pierwszym się zatem widzeniu Madalińskiego z Dąbrowskim tak wystawiłem potrzebę ich jedności dla dobra wspólnej naszej matki, iż rozczulony Madaliński ucałował Dąbrowskiego i rzekł: Choć starszy generał idę pod twoje rozkazy! Niech ten krok Madalińskiego przejdzie przez me pióro do późnych potomków! Wszakże u Greków i Rzymian ten czyn byłby go unieśmiertnił. Zrobić ofiarę z miłości własnej dla miłości ojczyzny, jest to cnota prawdziwie republikańska! do której się unieść pod rządem samowładnym żadna dusza nadęta nie potrafi. Wie niebo tylko, z jaką pracą utrzymywałem aż do końca zgodę między tymi generałami!

Madaliński (to mu krzywdy nie czyni) w niedostatku edukacyi wojskowej u nas, był tylko żołnierz fortuny, nie mógł mieć tych wiadomości, których Dąbrowski nabył w wojsku saskiem. Kochał swą ojczyznę i był pełen odwagi, zgola partyzant śmiały, gdyby go wódz naczelnny prowadzić był umiał. On zwykle mawiał: ja, gdzie chcecie żołnierza wprowadzę, ale nie rękę, czy go wyprowadzić potrafię!

Dąbrowski w młodości w szkole wojskowej saskiej wychowany, gdzie się wszystko pod pewnymi prawami żołnierskiej karności działo, nie miał dość wyobrażenia o tej popularności, którą trzeba uzyskać i której niekiedy uleść w republikanizmie wypada.

Wkroczyliśmy szczęśliwie w województwo poznańskie; szanowny obywatel Gajewski z Wolsztyna był pierwszy, który drogę nam zabiegł i w imieniu powstania z uczuciem witał.

146

Ale już w Kole i innych miejscach zabiegli nam drogę insurgenci kujawscy pod komendą kasztelana Mniewskiego. Czyli Dąbrowski dość umiał cenić ten zapał republikański, niewiem.

Może że mu był obcy, a może też jako żołnierz od dzieciństwa regularny nie mógł się oswoić z tą zbieraniną, którą zapał miłości ojczyzny uzbroił w różną broń i kosa. Tak przecie wielki Wasyngton rozpoczął wojnę i Amerykę oswoi. Co do mnie, towarzysząc ciągle Dąbrowskiemu, zawsze mu szacunek dla obywateli wpajałem. Generał uorganizował przeszło 4000 ludzi z powstania i do wojska regularnego przyłączył, tak iż cała siła nasza już do 7000 się wzmogła. Z tej wykomenderował część pod Poznań i inne strony dla wstrzymania nieprzyjaciela, z resztą zaś korpusu odparł pod Łabiszynom pułkownika Sekuli, ścigał go pod Bydgoszcz i do tego miasta dnia 2. października wszedł. Sekuli był ranny od kuli armatniej i od swoich opuszczony, leżał na ulicy. Dąbrowski obszedł się z nim, jak ludzkość i wiek cywilizowany wymagał.

Był on rodem z Węgier, prawdziwe plemię Hunnów, okrutny barbarzyńca, który bez wszelkiej litości obchodził się z obywatelami i nawet płeć żeńską, posądzoną o znowę rewolucyjną, pod szubienicą z powrozem na szyi stawał. Gdyby śmierć nie była nas uwolniła od tego barbarzyńcy, wściekłość jego rozjuszona nie byłaby była znała granic. Był to partyzant bardzo śmiały, umocowany od króla ścigać podejrzanych obywateli.

W Bydgoszczy był trybunał sprawiedliwości i kasa administracyjna pruska; tu do mnie należało znieść tę władzę cywilną i wrócić miastu urzędy narodowe. Tem się więc zaraz zająłem zwoławszy na zwykłe posiedzenia członków rządu pruskiego, zapowiedziałem wszystkim urzędnikom pruskim, że się ich urzędowanie skończyło.

Dwóch prezydentów pruskich z kilku członkami, tak jakem miał w instrukcyi w zakład naszego bezpieczeństwa wzięwszy; do Warszawy odesłałem. W takiej zmianie, jak można było, na prędcę wybrałem rodaków do sprawiedliwości i administracyi. Wydaleni proklamacyą do ludu, iż przyszłiśmy braci naszych

147

uwolnić od obcej władzy i wrócić ich na łono powszechnej matki i t. d.

Zaręczyłem każdemu bezpieczeństwo i całość własności. Jakoż ku chwale naszego żołnierza i generałów miło mi jest wyznać, że lubo jak szturmem weszliśmy do miasta, wszelka przecież własność mieszkańców jak w pokoju szanowaną była. Nikt gwałtu, nikt przykrości nie doznał. Ja, który kilka dni stałem u jednego obywatela, zapłaciłem mu za stancją, albo raczej zadziwionemu pieniądze na stole zostawiłem. Co się tyczy składów publicznych, tych ile możności kazałem spisać inwentarz. Największa część poszła na potrzeby wojskowe; mało co zapewne ubocznie ręka prywatna zagabiła. Coś tam ze składu porcelany miano sobie podobno zabrać, ale to do mnie nie doszło aż bardzo późno.

Przecież Bydgoszcz we wszystko obfita zaczęła być, poniekąd Kapuą dla wojska. Zaczęto szemrać na moję spartańską skromność; wymagano, abym nałożył kontrybucye na miasto dla nagrody wojska. Przyszedł do mnie z tą propozycyą w tonie dość nieprzyzwoitym, Piotr Z..... przyjaciel Dąbrowskiego od Saksonii; ale dawszy mu poznać moję władzę, wystawiłem zgrozę, którejbyśmy się dopuścili, uciemniając naszych współbraci, którym mieliśmy przynieść pokój, wolność i wszelkie narodowe swobody.

Zabezpieczyłem w ten sposób własność obywateli i uchroniłem może ducha żołnierskiego od ponęty grabieży i skłonności do zbytku. Jedna chlubna dla Polaka nagroda była obrączka złota: „Ojczyzna swemu obrońcy.“ Te powierzone mi od naczelnika, z wielką przecież skromnością rozdawałem zasłużonym przez patryotyzm i waleczność. Tak mówiłem: w świetnych wiekach wolności, wieńczył Rzymianin swe skronie zielonym liściem za największą nagrodę.

Gdy taki był stan rzeczy w Bydgoszczy, myślałem jakby dalej rozszerzać powstanie, podług danej mi instrukcyi i własnego uczucia. Będąc rodem z Prus polskich, miałem me związki z familią w województwie dawniej pomorskiem. Przez różne stosunki czyniono mi nadzieję opanowania nawet samego Gdań-

148

ska. Komunikowałem tę myśl Dąbrowskiemu i żądałem, aby dodał konnicy do tętowania zamiaru. Jego zamysłem było dobyć Toruń, dał mi jednak sto kawalerii pod komendą słabego oficera Łaszczyńskiego. Hazardowałem się przecież i do miasta Świecia doszedłem, gdzie na drugim brzegu Wisły stanął regiment huzarów żółtych pruskich, nie odważył się przecież przeciwko mnie przeprowadzić. Tu doświadczyłem, co to jest twoga. Wszystkie przedmioty, drzewa i t. d. wystawiały nieprzyjacielowi, jak się później dowiedziałem ogromną siłę, z którą myślał że wkracza powstanie. Dano mi czas opanowania Świecia; tam uorganizowałem urzędy krajowe, ale wkrótce moje i generała Dąbrowskiego nadzieje znikły, gdy wiadomość przegranej pod Maciejowicami i wzięcia w niewolę naczelnika Kościuszkę do naszych doszła uszu.

W tem niby bezkrólewiu powstały intrygi, a niepewność dalszych obrotów radzić nie mogły Dąbrowskiemu, jak tylko spieszny powrót do Warszawy. Różne różnych były zdania, nakoniec generała przedsięwzięcie było śmiało wracać się na Wrocławek, brzegiem Wisły ku Bzurze. Trzeba było tyle mieć szczęścia, ileśmy mieli i trzeba było aby generał Szweryn, mający blisko 20.000 wojska, tak był zatruwiony, że ciągle około nas krążąc, nie śmiał na naszą znużoną garstkę uderzyć i przejść nam Bzurę pod Grochowem do Warszawy pozwolił.

Już od Bydgoszczy w rejteradzie zmniejszyły się nasze siły, zbieranina kosynierów do domów wracała a w obywatelach, którzy domy i familie z gorliwości porzucili, trzeba było zanadto tęgości charakteru i poświęcenia, aby się na łódź już prawie rozbitą puścili. Było ich przecież wielu. Po nieszczęśliwym zdarzeniu Kościuszki, który jak sam mniemam: przez złe wyrachowane operacye wojenne, poniósł tę klęskę, rada najwyższa wojenna obrała naczelnikiem JW. Wawrzeckiego.

Mąż ten szanowny był się wslawił na sejmie konstytucyjnym przez swój charakter i przywiązanie rozropne do rzeczy publicznej; ale nie posiadał najmniejszej wiadomości wojskowej i z płaczem jak niegdyś Wiśniowiecki ten ciężar przyjął.

149

Przybywszy do Warszawy przed generałem Dąbrowskim, który wojsko prowadził, zastałem naczelnika z całą radą w największym pomieszaniu. Marszałek litewski, Ignacy Potocki, podkanclerzy koronny, ksiądz Hugo Kołłątaj, którzy byli przy sterze rządu, opuścili w tej burzy ręce. W tym stanie rzeczy trzeba nam było człowieka z tym nadzwyczajnym geniuszem, jakich rzadko natura wydaje, a którzy tylko sami naród z przepaści wyrwać mogą. Takiego człowieka, powiedzmy prawdę, nie mieliśmy; w tym niedostatku rewolucya nasza upadała. Uczyniłem nowemu naczelnikowi raport z mych czynności, zwróciłem mu obrączki złote, które mi się zostały i o blizkim powrocie generała Dąbrowskiego zapewniłem. Ale to wszystko było przyjętem, jako w owym pożarze, gdzie się każdy krzątał bez zmysłów, pewnych do ocalenia siebie nie przedsiębiorąc środków.

Przybył nakoniec Dąbrowski z ocalonem swem wojskiem pod Warszawę. Naczelnik, nie wiem jakim wrogiem przeciwnym, zamiast go złączyć z całą swą siłą przeciwko Suwarowi, który pod Pragę postępował, dał mu rozkaz maszerowania z przydanymi Litwinami ku Rawie dla obserwowania Prusaków. W takim urządzeniu oddany mi był znowu urząd pełnomocnika przy korpusie Dąbrowskiego. Nim dokończę smutną historiją naszego powstania, muszę co do historii życia mego nadzwyczajny przytoczyć przypadek. Gdy generał Dąbrowski, jak się powiedziało, wracał na Wrocławek, spokrewniony ze mną ksiądz kanonik Jezierski zwierzył mi o czem nie wiedziałem, że śp. kanonik Lniński, wuj mój rodzony, złożył kilka tysięcy i niektóre precyzoza u kapitułarza w Wrocławku i te mnie legował. Oddała mi ten depozyt kapituła, który w tej okropnej dla mnie chwili stał mi się funduszem wyjechania z kraju aż do Paryża. Dzieło to szczególnej nademną opatrności! Doznawałem zawsze z najżywszem uczuciem nieustannej jej opieki we wszystkich przeciwnościach, ktoremi od młodości byłem miotany.

Podług woli naczelnika wymaszerowaliśmy ku Rawie. — Dąbrowski w dobrach wojewody Walickiego, Małowies zwanych stanął obozem dla urządzenia swoich dalszych obrotów. Było

150

to w blizkości dóbr moich pod Warszawą, Krobów, które zupełnie zniszczone przez Rosyan znalazłem.

Tak całe życie fortunę swoją zjadały rewolucja albo usługi publiczne! Tu miło wspomnieć, iż JW. wojewoda rawski, Walicki, dóbr gdzieś stali dziedzic i mój sąsiad, oskarżony został na początku rewolucji przez niechętnego sobie imiennika o porozumienie się z Rosyanami. Tę nowinę głosił po całym mieście. Wojewoda Walicki był pan majątny, a zatem chciwa na zdobycze hałastra w wielkiej asystencji przyprowadziła na radę potwarce i dekretu na zdrajcę Walickiego żądała. Stałem niezachwiany w obronie oskarżonego i oskarżyciela do wysłuchania skargi, kazałem na ratuszu zamknąć. Ale już na drugi dzień kazałem go do innego więzienia poprowadzić, gdy się z własnego jego zeznania i t. d. przekonał o niewinności wojewody.

Tłumaczyłem się w mowie głośniejszej na ratuszu, iż gdyby się jeden taki połów udał, jużby nikt nie był pewny swej osoby i własności. O pozory nie trudno. Mruczała na mnie długo tłuszcza, zdobywcy chciwa, a tymczasem potwarca z rozpaczą i zgryzoty sumienia w więzieniu umarł.

Generał Dąbrowski, wykomenderowany, jak wspomniałem, na obserwację siły pruskiej pod komendą generała Favrat i Kleist będącej, stanął był w Starejwi pod Grójcem blisko mych wiosek; stamtąd czynił dalsze układy dalszego ruchu, któremu, jako pełnomocnik starałem się być pomocą. Ale wtem śmierci godzina dla naszego powstania wybiła! Suworow podstąpił pod Pragę i dnia 4 listopada zniósł nasze koło niej stojące wojska..... W krwawej walce zginęło na Pradze do 12.000 osób.

Wojskiem około Pragi dowodził generał Zajączek, który ranny do Warszawy się szczęściem dostał. Naczelnik Wawrzecki równie szczęśliwie się przedarł. Wszystkich ogarnęła rozpacz; król dopiero wtenczas znowu stanął na czele rządu i z Suworowem negocjował.

151

Ja od rana, zostawiwszy generała Dąbrowskiego pod Starąwsią, pojechałem do siebie do Krobowa. Wracając w wieczór przez Grójec do Warszawy, spotykam pełno uciekających z Warszawy. Wtenczas wszystkie nieszczęścia ojczyzny i moje osobiste stanęły mi przed oczami! W obłąkaniu spotykam p. Łyszkiewicza, bankiera, który równie Warszawę porzucił i do Galicji przez Pilicę się przebierał. Był to dobrze życzący mi obywatel; radził mi, abym bez stracenia czasu i z nim jechał zaręczając, iż mnie przez swe znajomości przeprowadzi do Zamościa, gdzie była moja żona i dzieci i gdzie mój siostrzeniec p. Owidzki zarządzał ordynacją Zamojską. Skłoniłem się do tej propozycji. Przeprawiliśmy się przez Pilicę pod Białobrzegiem i już mi p. Łyszkiewicz aż do Zamościa towarzyszył.

Jeszcze dotąd zanadto mam bólem ściśnione serce, abym tej pielgrzymki malował obraz. Dla siebie sto razy wzywałem śmierci. Przepędzałem dzień i noc w milczeniu. Napróżno wystawiałem sobie upadek tylu wielkich walecznych narodów! Niema znaku Troi, Kartaginy! Ojczyzna Leonidasa, Ateny, stały się łupem barbarzyńców! Rzym, ów pan świata, ugiąwszy tyle razy kark pod ostrzem żelazca barbarzyńskiego, stał się nakoniec własnością mnichów!

To wszystko nie goiło mej rany. Wszystkie te narody upadły w swej już zgrybiałości. Polska przez konstytucję 1791 roku była w kwiecie swej młodości i jak w tej wiosennej porze, miała się w całej swej wielkości rozwinąć.

Gdy mnie tak okropne trawiły myśli, mój anioł pocieszyciel, Łyszkiewicz, ucierał się z Kroatami nad Wisłą, którzy nas wpuścić do Galicji nie chcieli; wzywał pomocy Żydów z Ka-

152

zimierza, którzy go znali i już o milę od Zamościa mnie w bezpieczeństwie zostawiwszy, sam do Lwowa pojechał.

W pierwszym folwarku do ordynacji należącym, zwierzyłem się urzędnikowi, kto jestem; ten natychmiast wysłał z mym listem do pana Owidzkiego do Zamościa. Odebrałem odpowiedź, że generał Zajączek, ksiądz Kołłątaj aresztowani byli w Galicji i do fortec zawiezieni; że ja nie mogę się dać poznać w Zamościu bez niebezpieczeństwa, dopóki od generała, tam stojącego, nie było zezwolenia. Przy tym liście przysłał mi ukochany siostrzeniec człowieka, który mnie tymczasem na ustronny miał zaprowadzić folwark. Droga przypadła przez Zamościa przedmieście.

Gdy się tam zbliżyłem — Boże! co za widok dla ojca! dwaj moi synkowie wracali z kucharzem ze spaceru do matki. Zakrywałem oczy łzami zalane; przecież jakiejś natury natchnienie, dorozumiewały się moje dziatki, jak się później dowiedziałem, że to ich ojciec!

Generał nastawał na mój wyjazd, uprosiłem więc żonę, aby z dziećmi wróciła do kraju, gdy siebie nieprzyjaznym losom oddać wypadało. Skłoniła się do tego. Nadzieja, ta szczególna pociecha dla żyjących, wystawiła mi zmianę okoliczności; łudziliśmy się nawzajem z żoną pomyślnymi widokami na naszym ostatnim tklivem pożegnaniu!

Zima była okropna, pobyt mój w Zamościu był w styczniu 1795. Jeździłem po przyjaciółach moich po Galicji, aż ku Dniestrowi, gdzie się bawił mój zbawca Łyszkiewicz. Błaganie to moje chciałybym zapomnieć. Po jakimś czasie znalazł mnie list mego siostrzeńca, w którym mi donosi w wielkiej tajemnicy, iż pani ordynatowa Zamojska, żona owego sławnego Andrzeja Zamojskiego, który mnie do układu praw z sobą był wezwał, umyślnego z Wiednia przysłała, że na podaną rotę przez posła pruskiego Luchesiniego, dozwolono mnie śledzić jako złoczyńcę, którego sobie narody nawzajem wydawać powinny. Tu pani Zamojska, ta cnotliwa Polka, dodała: aby mi pan Owidzki wszystkiego dostarczył na drogę; przestrzegła mnie również, żebym się koniecznie na Wołoszczyznę udał,

153

gdyż przez Niemcy w żaden sposób się nie uratuję. Roniłem łzy wdzięczności za ten czyn wspianiały Zamojskiej, która wszystkich dobrych Polaków była matką. Ale ani pieniędzy, ani rady nie przyjąłem.

Pieniądze, jak wspomniałem wyżej, miałem z daru Opatrzności.

Na Wołoszczyznę udać się pomiędzy Greków nie chciałem bo mi stało w oczach ich prześladowanie, jakiego od nich doznałem

w czasie konfederacji barskiej. Nadzwyczajną przeto myśl w pierwszym zapale powziąłem, udania się prosto do Wiednia. Tam chciałem notę podać dworowi, usiłując dowieść, iż nie jestem ten zbrodniarz ohydny, którego sobie nawzajem narody wydawać powinny, lecz tylko Polak broniący swej ojczyzny, jeżeli przeto patriotyzm jest zbrodnią, więc czekam kary, dodając: *dulce et decorum est pro patria mori*. W takim szale pojechałem do Lwowa i pomimo biegającego na mnie cyrkularza z opisem mej figury, sam nie pojmując, w jaki sposób otrzymałem paszport do Wiednia. Ten otrzymawszy na wszystkie przedstawienia mych przyjaciół złodowaciałem i drogę moją na Tarnów obróciłem do Wiednia.

W Tarnowie odwiedziłem mego szanownego generała Mokrowskiego, który, jak mnie tylko spostrzegł, rzekł: „czy nie wiesz, jaki cyrkularz za tobą ściga?” odpowiedziałem: „że wiem i oto mój paszport, jadę do Wiednia.”

Szanowna generałowa, z domu księżąt Sanguszków, niech by ją wszystkie pomyślności okryły, odezwała się: ach, na jakież niebezpieczeństwa chcesz się pan narażać; czy będziesz przyjęty i wysłuchany? ukój ten twój zapach. Ja zaproszę dziś na kolację kreiskapitana i panu jako memu kamerdynerowi, pod nazwiskiem Sokół, paszport do Pragi do księżnej Poniatowskiej, matki księcia Józefa wyrobię, a ta pani dalej cię wyprawi do Francji.

To był głos opatrności, która mnie znowu wybawić chciała! Upokorzyłem się przed wolą nieba. Pani Mokronowskiej najczulszą wyraziłem wdzięczność z oświadczeniem, iż za jej radą pójdę. Po kolacyi z kreiskapitanem, otrzymałem z rąk najpię-

154

niejszych mój paszport i zaraz wzięwszy pocztę udałem się do Pragi, jako Sokół, oświadczywszy na pożegnaniu pani mojej tysiączne podziękowanie i nieśmiertelną wdzięczność, którą pewno w mem sercu zachowam.

Rozdział IX.

Wyjazd autora za granicę.

Przyjechawszy do Ołomuńca dowiedziałem się, iż Kołłątaj i Zajączek do twierdzy Jozefstadt do kazematów przywiezieni zostali. Wzdychałem nad ten przeznaczeniem ludzi, gdy już na wyjeździe w Tarnowie dowiedziałem się, że wszyscy nasi dobrze myślący, pomimo przeznaczenia Suwarowa, poszli napełniać ciemnice rosyjskie, coby i mnie było spotkało, gdybym był za radą poszedł mego szanownego generała Gorzeńskiego, który mi powrót do Warszawy zabezpieczał, umyślnie do Tarnowa przysłanym listem.

Przyjechałem do Pragi szczęśliwie, gdzie w bramie śmiało jako kamerdyner Sokół do księżnej Poniatowskiej zameldowany, bez wszelkich indagacji dalszych do miasta wpuszczony byłem. Wszakże oficerowie w bramie mieli rozkaz odbierać paszporta podróżnych, czego względem mnie że nie uczynili, szczególne wynikły wypadki. Stałem zdaje mi się pod „Białym Barankiem“ i dowiaduję się, że księżna Poniatowska, wraz z madame Sali, dawną króla Poniatowskiego kochanką, była na wsi.

W rozmyślach dalszych obrotów, kazałem sobie dać obiad, który po wyjeździe z kraju, prawdziwie pierwszy raz spokojnie

156

jadłem; gdy w tem sługa policyi z złotym kołnierzem wchodzi i pyta się, czym jest Sokół? Odpowiadam śmiało, że tak jest! Masz się więc waćpan stawić, rzekł do ministra policyi Trautmensdorf.

Tysiąc myśli zgromadziło się w momencie w mej głowie. Jednak że pytam się zimną krwią pana policyjanta, dawszy mu kieliszek wina, czybym mógł dokończyć obiadu? O ja, odpowiedział dobry Niemiec i odszedł. O losy ludzkie! gdy w tym momencie wszystkie mi smutne snuły się myśli, samą pomyślność w tem zdarzeniu gotowały mi nieba. Wziąłem z sobą paszport i uzbrojony na wszystko miną zdecydowaną, poszedłem do pana ministra. Skoro mnie do niego wprowadzono, w oka mgnieniu osiadła mnie spokojność. Była to figurka mała, żywa, blada, wcale nie ministrowska.

Odezwał się do mnie: Waćpan Sokół? odpowiadam: tak jest! A jak się wpan odważyłeś jechać bez paszportu? Ja składam mój paszport w ręce ministra. On: A czemuż go wpan w bramie nie oddał? ja: bo go oficer nie żądał! Ta lakoniczna i żwawa rozmowa wprowadziła nas w dyskurs prawdziwie przyjacielski.

Minister przekonany o moim paszporcie powiada mi, że nie zastał księżnej, że jest na wsi i pyta mi się, co za cel mojej podróży? Opowiadam mu obszernie wypadki naszej rewolucyi, dodając, iż król i cała familia chciałaby w tych okolicznościach widzieć księcia Stanisława Poniatowskiego w kraju i t. d.; że w tym celu wysłany zostałem do księżnej Poniatowskiej do Pragi, aby mi na dalszą podróż wyrobiła paszport. Szczęście chciało, iż dobry minister wszystkiemu uwierzył i chętnie się skłonił do wizowania paszportu na wyjazd z Pragi i dalszą podróż.

Prosił oświadczyć księżnej jego uszanowanie i księciu Stanisławowi, który w tym czasie, dodał, ma się znajdować we Włoszech. Tam więc, rzekłem, muszę jechać! pożegnaliśmy się, kamerdyner z ministrem, w rzadkiej uprzejmości. Wyszędłszy za próg cały radosny i wesół, zapowiedziałem natychmiast konie na poczcie a tymczasem smaczną zjadłem kolacją, bom obiadu nie mógł dokończyć.

157

Przedsięwziąłem jednakowoż nocować jeszcze w Pradze i nie widząc księżnej, prosto przez Bawaryą ruszać do Szwajcaryi. Tak też zrobiłem. W bramie okazawszy wizę ministra, byłem zaraz wypuszczony, a gdy ten myślał, że się od niego księżnej kłaniam, jam szczęśliwie przez Bawaryą aż do Bregenz zajechał, z czułością zawsze patrząc na dar kochanego kanonika, za którego pomocą odprawiłem podróż.

W Bregenz znowu mi los zagroził. Prestroga jak mało trzeba fortunie i swej szczęśliwej gwieździe wierzyć! Tam była aż ku Renowi ostatnia straż austriacka z Kroatów, ludu najnieprzyjaźniejszego Francji. Pułkownik komenderujący był równie Kroat. Posterunki na mój paszport nie zważając, zaprowadziły mnie do niego. Półkownik Kroat wydawał się w mych oczach, co do postaci, jakby szczątek owych olbrzymich ludów; co do obyczaju, jak prawdziwy pierwotny Sarmata. Przyjął mnie po grubiańsku; ledwo odebrał paszport i nie czytając wizy ministra, krzyknął: że tylko do Pragi mogłem jechać, a teraz do Fracuzów przez Szwajcaryą się przedzieram. Wtenczas przybrałem z nim ton śmiały, który mnie zbawił, mówiąc: Wpan nie czytasz wizy ministra na dalszą podróż! Rozdrażniony Kroat i nieco pijany zawołał: Wpan pójdziesz do arestzu! Ja na to, nie spuściwszy z tonu: Możesz wpan czynić ze mną, co chcesz, ale mi pozwolisz wysłać kuryera do Pragi do ministra.

Tu mój Sarmata jeszcze nie zwolnił, ale na szczęście młody jego adjutant, wzięwszy go na bok, czytał mu wizę ministra: „Sokół może wyjechać z Pragi i dalej, gdzie jego missya wymagać będzie.“ Nieutulony w gniewie brutal pułkownik wrzasnął: Niechże idzie do diabła, ale ja przekonany jestem, że to jest szpieg francuzki! i odszedł. Grzeczniejszy adjutant prosił mnie, abym porywcość staremu pułkownikowi wybaczył i dodał mi żołnierza, który mnie aż do ostatnich kroackich posterunków ku Renowi przeprowadził.

Tak się przecie zakończyła ta ostatnia scena komedii, która łatwo mogła się zamienić w Bregenz w nader smutną trajedię. Przejechałem mocne poczty Kroatów, braci naszych Słowaków. Rozmawiałem nawet z nimi, którzy mnie po większej

158

części rozumiejąc, nadzwyczajną unosili się radością, że ich językiem mówię. „Wsio braty Polaki i Rusy!“ powtarzali. Ale też to pokolenie prawdziwie wielkoludów. Niewiem, jak się z Niemcami, ludem wcale odmiennym połączyć mogli!

Spieszyłem na brzeg Renu. Ta wspaniała rzeka, która w takim majestacie płynie pod Strasburgiem, Moguncją i t. d. tu blisko swego źródła w szczupłym zamyka się korycie. Przebyłem ją na małym statku i na ziemi szwajcarskiej w kantonie St. Gall stanąłem.

Nie wstyd mnie wyznać, iż padłem na kolana i zalany łzami dziękowałem niebu, iż się już na wolnej znajduję ziemi. Zadziwionym Szwajcarom powiedziałem, iż jestem nieszczęśliwy Polak, który utracił ojczyznę i z nią swobody, zagrożony utratą wolności a może i życia, ocalonym się być widzę na świętej ziemi Tella.

Przebywszy brzeg Renu zdawało mi się, że się w ogrodzie znajduję; wszędzie drzewa rodzajne i murawy zielone. Godny to lud! Pracowitość, ochędóstwo, obyczajów prawdziwie patryarchalna jeszcze skromność! Wolność swoją wyżej nad życie każdy Szwajcar ceni, ale ją od rozpusty, swawoli i anarchii rozróżnić umie.

Dowiedziałem się wkrótce, iż poseł francuski od konwencji znajdował się w Basel i że za jego paszportem można było wjechać do Francji.

Do niego się więc udałem. Słyszałem jeszcze w kraju pomiędzy naszymi demagogami, iż ten poseł Barthelemy wziął imię Bartłomieja, iż na swych drzwiach napisał: „Wnijdź kto chce“ i t. p. głupstwa. Opisałem to obszernie w dziele mojem o legionach, jeżeli nie zaginęło; (w istocie zaginęło).

Barthelemy był to dawny dyplomata bardzo przystępny i grzeczny. Przyjął mnie z uprzejmością, okazywał czułość na los Polski; ale mi tego nie powiedział, o czym się później dowiedziałem w mieście, że już był zawarty traktat z królem pruskim, a nasza Polska swej nieszczęśliwej gwiazdzie oddaną została.

Poszedłem do niego po paszport do Paryża z oświadczeniem, iż tam się chcę widzieć z panem Barssem, który chociaż

159

bez charakteru dyplomatycznego miał niekiedy potajemnie interesa Polski konwencji przekładać. Dał mi paszport i nawet Barsa, jako utrzymującego interesa Polski w Paryżu, wyraził co mi się wcale podobało.

Powiadał mi o p. Potockim, staroście szczyrzyckim i o innych bawiących w Wenecji; dodał: iż z panem Potockim był w korespondencji. Zgoła język dyplomaty był jeszcze językiem pociechy dla Polaka. A że we wszystkim zdawało nam się widzieć promyk niejakiej nadziei i w tej rozmowie, która w gruncie nic nie znaczyła, mamiałem się pociechą.

Przyszedł moment wyjazdu do Paryża, złączyłem się z panem Maruszewskim i razem jechać mieliśmy. Wszyscy nam radzili, aby złoto zamienić na asygnaty, owę sławną monetę republikańską. Nie pojmowałem się z radości, gdy mi w Bazylei dawano za jednego ludwika 700 franków w asygnatach. Maruszewski wszystek swój zapas złota z chciwością zmienił; ja ostrożniejszy bardzo mało zmieniałem. Stałem w oberży pod „Trzema królami,” gospodarz zwinny, który niezmierne zgromadził pieniądze na granicy, wszystko mnie nękał, abym więcej złota u niego zmienił. Im on więcej nalegał, tem ja w większe wpadałem podejrzenie. Skutek wkrótce pokazał, jak i szczęśliwy instynkt mną rządził.

W pierwszym miasteczku francuskim, Bourglibre, gdy nasze asygnaty na komorze zweryfikowane i za dobre uznane zostały, spieszymy na pocztę; ale jakież przejście z radości do smutku, pocztmistrz rzucił nam pod nogi asygnaty, któremi płacić chcieliśmy i konie wyprządz kazał.

Napróżno szukaliśmy wsparcia i sprawiedliwości u rządu, wszędzie się podnosiły głosy przeciw konwencji i rewolucji. Jednogłośnie mówiono: „koni i ludzi asygnatami żywić nie można a zboża za nie dawać nie chcą.“

Ten język rozciągnął się aż blisko Paryża, i ja mojem zachowaniem złotem wiozłem i żywiłem mego towarzysza podróży; inaczej musielibyśmy wrócić do Bazylei i może za jednego ludwika dać 1000 franków. Niekiedy przecież Maruszewski tentował wydać swoje asygnaty lecz szczególnie w Lunevillu,

160

ledwo nam poczytliony w skórę nie dali i asygnatów nie podarli. Odtąd ukrywaliśmy tę nieszczęśliwą monetę.

Wieleby wypadało pisać, do jak rozlicznych uwag podróz ta była nam osnową. Widzieliśmy oryginał tego obrazu wolności, którego nam tak fałszywą wystawiono kopią. Nie słyszeliśmy głosu, niech „żyje wolność”, wszędzie jęki, przekleństwa na rewolucją do naszych uszu dochodziły. Mój kolega zwolnił z demokracji; był to obywatel z Piotrkowa. Ja, co zwykle powątpiewałem, tu wcale wierzyć przestałem, aby kiedy w narodzie obszernym, zepsutym, mógł być rząd gminowładny.

W takich uwagach zbliżyliśmy się pod Paryż, ten Rzym w nowym świecie, który zlany krwią swych Syllów i Maryuszów, zamyślał równie o panowaniu nad światem.

W Paryżu najpierwsze nasze odwiedziny były u pana Barsa; odtąd szło się drogą policyi: aż zaświadczenie bezpieczeństwa (la carte de sureté) otrzymaliśmy. Co przecież nam wróciło ducha, że nasza papierowa moneta wszędzie kurs miała; byliśmy zatem bogaci.

Nim do opisów niektórych szczegółów mego pobytu w Paryżu przystąpię, muszę tę ważną okoliczność wspomnieć, iż oddaliwszy się szczęśliwie z kraju, pisał do mnie przez umyślnego do Galicyi generał Gorzeński, mój szczególny przyjaciel, abym wrócił do kraju, iż się niczego obawiać nie potrzebuję; nakoniec doniósł mi, że generał Dąbrowski w wielkich był łaskach u Suwarowa, że gdyby chciał, byłby w tym samym stopniu przyjętym w wojsku rosyjskim, ale że go dochodzi wieść, jakoby generał Dąbrowski przekładał służbę niemiecką i t. d.

Na ten list, jak wspomniałem, mocno podziękowałem, iż już na ziemię ujarzmioną nie wrócę. Czas dowiódł, iż przecucia moje były sprawiedliwe, iż obietnice Suwarowa nie były dotrzymane, bo wszyscy, od Kościuszki zacząwszy, do Petersburga jako niewolnicy wywiezieni zostali; a wkrótce nawet sam król z tronu strącony został i do Petersburga wywieziony. O losy ludzkie! ta ręka, która mu koronę na głowę włożyła, ta sama mu ją zdjęła!

Przez tego umyślnie przysłanego do Gorzeńskiego pisałem

161

do Dąbrowskiego, zaklinając go, aby w żadną służbę obcą nie wchodził, że rozpaczając jeszcze nie wypada, że nakoniec patrzeć nam trzeba na wypadki rewolucji francuskiej i t. d. Dąbrowski odebrawszy ten list, umyślnego do mnie przez Szwajcaryą do Paryża wysłał z zasiłkiem kilku set czerwonych złotych, dla ułożenia korespondencji. Ten wysłaniec był oficer wielki demagog (nie wspomnę jego imienia), zawiódł generała Dąbrowskiego, pieniądze w Szwajcaryi stracił i wróciwszy do Warszawy, ledwo że generała Dąbrowskiego na największe nie naraził niebezpieczeństwo. Znalazł przecież inny sposób Dąbrowski pisania do mnie zaręczając, iż w żadną obcą służbę nie pójdzie i mej rady czekać będzie. Ta okoliczność jest ważna, gdyż początkiem się stała legionów i późniejszej Dąbrowskiego sławy.

Od przyjazdu mego do Paryża skutki rewolucyjne takie wrażenie na moim umyśle zdziałały, że mi ich obrazy ciągle przed oczyma stoją. Opiszę historia tę okropną epokę w dziejach świata. Zastałem jeszcze w konwencji i na urzędach szczątki tych krwawych, brudnych i ciemnych demagogów, niesłychane w rodzie ludzkim potwory! Przyjeżdżający do Paryża, stanąwszy w jakim hotelu, powinien się być niezwłocznie stawić w biurze policji swego cyrkułu, dla złożenia swych papierów i otrzymania karty wolnego pobytu w Paryżu, którą zawsze przy sobie nosić wypadało. Zaprowadził mnie więc gospodarz do tej magistratury; lecz jakże przerażony zostałem, dostrzegłszy na całej postaci tych urzędników ponurość i dzikość. A że zwyczajem było, iż tylko ty! sobie mówiono, tak się więc do mnie tonem twardym prezydent odezwał:

Jak się nazywasz? Zmarszczył się, gdy mu powiedziałem Wybicki! Dalej zapytał się: z kąd jestem? na to, gdy mu odpowiedziałem: z Warszawy! odezwał się z zadziwieniem, słowo Warszawa powtarzając: ale my takiego departamentu nie mamy! Ja na to: zapewne, obywatelu! zapewne obywatelu! Bo Warszawa jest stolicą królestwa polskiego. Na co ten nędzny prezydent krzyknął: A twoje papiery?! Złożyłem paszport w Basel od p. Barthelemy otrzymany i dostałem kartę bezpieczeństwa. Ale co jeszcze uwagi godnem, że gdy mój paszport oddałem,

162

prezydent czytać nie umiając, albo udając, oddał go drugiemu mówiąc: Brutus, czytaj! Te wszystkie obrzydłe demagogi poprzybierali sobie imiona największych Rzymian. Ten był Kato, ów Fabiusz i t. d., a chociaż który i umiał czytać, udawał, że nie umie, bo ta, niby gruba ciemnota, należała tak że do charakteru demokracji. To się zdaje do prawdy niepodobnem, jest przeciw prawdą najczystsza!

Zgromadziłem się zwykle w domu pana Bars, jako znanego Polaka u osób rządowych i gorliwego. Tam zgromadzeni opowiadaliśmy sobie takie i tym podobne anegdoty, zdrowe nasze zmysły przechodzące. Zaczęliśmy poznawać w doświadczeniu różnicę od wyobrażeń naszych początkowych o rewolucji francuskiej; lecz to rozwiązywało się łatwo, zważając że ów początkowy związek rewolucji francuskiej miał zamiar najświętszy: przywrócenie wolności cywilnej i politycznej człowiekowi przy istniejącej władzy panującego, konstytucją ograniczonej: ale ten święty zamiar zniknął, gdy chucie, namiętności wzięły górę, gdy ludzie zbrodniami okryci, odsunęli obywateli cnotliwych i światłych od steru rządu, gdy intrygi, chciwość grabieży, a przy tem chciwość krwi niewinnej zarażone i zdemoralizowane opanowała serca. Wtenczas rozniosło się hasło: „Śmierć dla majątnych, spadek po niej tłuszczy łaknącej! Śmierć światłymi cnotliwym! a władza rządowa po nich w spadku dla ciemnego zabójczego motłochu!

Moment mego przybycia do Paryża, tej okropnej zmiany stawał obraz; owo czyste początkowe źródło zamulone było błotem. — W konwencji, na tem posiedzeniu obrad tak wielkiego narodu, zastałem jeszcze niektórych brudnych demagogów, siedzących na swych ławkach w szlafmycach, wełniano-czerwonych... Z nich to płynęły łez i krwi dla puliczności potoki!

Utyskiwaliśmy na ten widok, my wygnańcy Polacy i nie raz ja sam trzymałem z Bolinbruk: „Że wolność jest stworzona dla człowieka, ale człowiek nie jest stworzony dla wolności. Na pierwszy rzut oka, zdaje się to być sofizma, ale w gruncie tak się to zdanie wyjaśnia: że namiętności, miotające zwykle człowiekiem, nie pozwalają mu dojść do tej doskonałości, która

163

koniecznie prawdziwej wolności towarzyszyć powinna. Dla tego powiedział filozof: *Neminem liberum nisi sapientem.*

Coraz czarniejsze zbierały się rewolucyjne chmury, coraz nowe wypadały zaburzenia; zakrwawieni rewolucyoniści, Jakobinami

zwani, wszelkiego porządku nieprzyjaciele, chcieli znieść całą postać jakiegokolwiek bądź rządu, bo tylko zamieszanie i anarchia stawały im do nowego połowu nadzieję.

Przyszło nieraz do otwartej wojny między rządem a rozhukaną zgrają. Zabijali w samej świątyni obrad, szły tłumy nawet kobiet pijanych, zapienionych rozpędzać konwencyą. Lecz zanadto się zapuszczam w opis tych scen ohydnych, wracam do mojej osoby. Stałem w hotelu duńskim; już od dni kilku gotowało się zabójcze szermierstwo; siedliśmy więc sobie cicho w naszych domach my Polacy. Wszystkie ulice zapchane były pijanym motłochem i bez narażenia życia ukazać się nie było można.

Nadszedł moment, gdzie pospólstwo atakować dom posiedzeń reprezentantów i onych rozpędzić chciało. Rząd w tem niebezpieczeństwie wezwał wojsko ku swej obronie; przyszło do bitwy po wszystkich ulicach między żołnierzem i ludem: a gdy ten napływ zgrai zbliżył się ku mojej ulicy, gospodarz wściekły Jakobin, wpada do mojej stancyi i krzyczy: abym szedł na dół, bruk na dziedzińcu rozbierać pomógł i dobyte kamienie na maszerujące wojsko rzucił. Odpowiedziałem słów kilka, że cudzoziemiec, że się mieszać do ich sprawy nie powinien; lecz rozjuszony gospodarz tak mi zagrażał, że mi roztropność kazała zejść dół. Jąłem się więc do rozbrukowania i wzięwszy kilku małych kamieni, zręcznie z bramy wyszedłem.

Sto razy śmierć stanęła mi w oczach, ale ja zawsze Opatrzność mnie strzegła, tak i w tym wypadku. Wpadam na oficera komenderującego: ognia! i pomięszany wołam, iż jestem niewinny cudzoziemiec, Polak. Zawołano na żołnierzy: puszczajcie go.

Tak jakoś w poboczną dostałem się ulicę, ku mieszkaniu Barsa dążąc: lecz znowu spostrzegłem zbijający się motłoch, kobiety, dzieci mężczyźni z kamieniami i różną bronią przeciw żołnierzom.

164

Jak się z tej powodzi do domu Barsa dostałem, ani opiszę, ani pamiętam, ręka mnie jakaś opiekuńcza wyprowadziła. Zgromadzeni u Barsa, zaczęliśmy na los utyskiwać; ale z ojczyzny wygnani, w Poznaniu, jako kryminalista na śmierć osądzony, z całego majątku konfiskatą wyzuty, nie mogłem jak tylko pójść za potokiem przeznaczenia.

Najpierwszy z Polaków Turski, wzięwszy podług ducha czasu nazwisko „Alber Sarmat,“ miał mowę; przy kratkach w konwencji, wystawiając obraz nieszczęśliwej Polski. Został wysłuchany i otrzymał od prezydenta pocałowanie braterskie. „Zaszczyt w owych czasach największy.“ Wreszcie wszyscy z oświecenijszych, którzy się w rewolucji pozostali, czynili nadzieję i do cierpliwości zachęcali. Jakoż gdy nowy porządek w rzeczach nastał i dyrektoryat, jako władza wykonawcza był ustawiony, nadzieje nasze na pewniejszych zasadach grunтоваć się zaczęły.

Ja się szczególnie oddałem bibliotece narodowej, zapewne z swego zbioru, najslawniejszej w Europie. Cały poranek w niej czytałem, ile że szanowny mój przyjaciel bibliotekarz generalny, pan Vanprat, mąż nadzwyczajnych wiadomości, do mnie się przywiązał i wszelkich książek, nawet i do domu mi udzielał. On mnie poznał z dawnym profesorem akademii panem Selis, który pewne mi do konwersacji wyznaczył godziny. Te dwie czynności pozwoliły mi wiele innych i mojej reputacji w Paryżu założyć fundament. Moje imię doszło do niektórych członków dyrektoryatu. Vanprat i Selis zachęcali mnie podawać noty, względem egzystencji Polski. Pisałem więc wiele w tej mierze; a że pomiędzy Polakami bawiącymi w Paryżu za najświetlejszego uważałem JW. Józefa Wielohorskiego, generała, z tym więc najmocniej się złączyłem. Wielohorski tak łatwo i tak pięknie pisał po francuzku, iż rzadki był Francuz mogący mu w tem wyrównać. On więc moje pisma polityczne albo poprawiał, albo całkiem przekładał.

Czasu jednego wezwany zostałem do prezydenta (dyrektoryatu); w sekrecie powiedział mi, iż dyrektoryat powierza mi w zupełnym zaufaniu wszelkie korespondencje polskie i rosyjskie pocztą przychodzące, do przejrzenia, abym o nich wierny

165

zdawał raport. Nie trafiła ta propozycja do mego serca; przyjęc przeciw z wielu względów musiałem i uleść władzy, pod którą stałem; ile że na przypadek jakiej korespondencji podejrzaney miałbym przeciw sposób (gdyby nie szło o zdradę kraju) osobę przestrzedeć.

Takie zaufanie rządu ośmieliło mnie do częstszego przedstawienia interesów mojej ojczyzny, już z karty politycznej wymazanej. Mówiłem o niebezpiecznej polityce rosyjskiej na ruinach Polski wzrosłej. Takie moje uwagi przyjmowano ciekawie i różne pytania czyniono. Zachęcano do pism i ich drukowania.

Między innymi dziełkami wydałem w tym czasie list: „niby to Kościuszki z więzienia do dyrektoryatu pisany.“ Znalazł powszechną aprobację; żałuję mocno, że go dotąd w mych papierach znaleźć nie mogę. Tak wiele ciekawych rzeczy w tej ustawicznej włóczędze utraciłem. Wkrótce dostrzegłem, będąc w takiej zażyłości z osobami rządzącymi, iż każdy z nich czuł potrzebę egzystencji Polski; lecz tej przywrócić nie było jeszcze w mocy Francji. Wynikły, mówiono, nowe stosunki polityczne z obcymi dworami, których Francja dla własnego interesu obrażać nie może.

Wreszcie powiedział mi jeden z nich poufale: wszystkie interesa wewnętrzne i cały kierunek wojen, jest na teraz w rękę generała komenderującego we Włoszech, Napoleona Bonapartego.

Tymczasem przybywało do Paryża coraz więcej wygnańców. Wszystkich zamiary były patryotyczne, ale wszystkich pojęcia nie były równe. Byli tacy, którzy w tym błędnym zostawali przesądzie, iż Francja ruszy zaraz z swoją całą siłą przeciw Rosji, Austrii i Prusom na dźwignienie Polski. Był to rodzaj zawrotu głowy, przy najlepszym sercu.

Zaciągnę zasłonę na wiele scen gorszących; to tylko wspomnę, iż dwie zaczęły się partje formować. Wspomnienie to, jeszcze dotąd rozdziera me serce.

Przybył Karol Prozor, były oboźny litewski, który nadzwyczajnie wiele dla ojczyzny ucierpiał, a który do prawdziwego patryotyzmu wiele światła i zimnej rozważki łączył. Z tym

166

szanownym mężem jak najściślejsza łączyła nas przyjaźń, jemu więc, jako i generałowi Wielohorskiemu i Barsowi, związki moje z dyrektoryatem szczególnie udzielałem. Z żalem patrzaliśmy na tych demagogów polskich zapędy, na których czele stał kasztelan Mniewski, przeciw którego patryotyzmowi nie mówić nie mogę. Był on marszałkiem powstania kujawskiego, wiele się do sprawy publicznej przyłożył i wiele dla niej ucierpiał; ale od momentu wkroczenia generała Dąbrowskiego do Wielkiej Polski, powziął niechęć ku niemu i ztąd do Paryża przyjechał.

Generał Dąbrowski był prawda łatwy do obrażenia Mniewskiego, jako marszałka powstania kujawskiego, gdyż wychowany w szkole żołnierskiej w Saksonii, nie umiał dość obywatelskiego ducha ocenić; ale Mniewski powinien mu to być darować dla miłości ojczyzny.

Mniewski nie ukojony na Dąbrowskiego i na mnie jako jego przyjaciela, całą żółć swoją wylewał. Przyszło do tego, iż cała partja Mniewskiego nazywała w posiedzeniach swoich Dąbrowskiego Niemcem a mnie Dąbrowskim.

Przecież Mniewski nie byłby się do takich nieprzyzwoitości unosił, bo w gruncie był dobry Polak, gdyby go ci, których on żywił, bo miał pieniądze, na te bezdroża nie byli wprowadzili. Pierwszy z takich jego konsyliarzy był ksiądz D... ekspijar, w szkole księdza Kołłątaja wychowany, który nieszczęściem do obszernych swoich wiadomości, pewnego nie przyłączył charakteru. Ksiądz D... wszystkie moje pisma z wielkim zgorzeniem Francuzów drukiem krytykował, a doszedłszy intrygą przez mego przyjaciela, profesora Selis (o którym wspomniałem), w jakim zostaje związku z osobami rządzącymi i jakie im podaje projekta, zwołał jakoby na gwałt całą swoją radę pod prezesostwem Mniewskiego i na niej głos zabrawszy dowodził, że im się trzeba wszystkim udać do dyrektoryatu i tam u krtek mieć mowę. Powszechny okłask zatwierdził płód dowcipu księdza D..., szło tylko o to, przez jaki kanał dójść do krtek i wolność głosu otrzymać. Mniewski ofiarował się dać w tym celu huczny obiad dla niektórych pasibrzuchów deputowanych.

Jakoż ci przyrzekli, że ksiądz D... tego a tego dnia może stanąć u kratak a głos mu dozwolonym będzie.

Doniósł mi o tych ważnych układach Mniewskiego Prozor, którego i tam ta strona do siebie wabiła. Zakląłem go, aby na tej scenie nie był bo się smutnie zakończy, o ile się dorozumiewam. Usłuchał mnie Prozor, ale ksiądz D.... otoczony licznym orszakiem, jak nazywał patryotów prawdziwych, skoro u kratak stanął, powszechny powstał krzyk, aby milczał i od kratak odszedł. Nastąpiła więc nieprzyjemna rejterada Polaków. Bolałem nad tem bardzo i nawet nie bez narażenia się wyrzucałem tym ichmościom, iż skompromitowali naszą sprawę, iż ks. D ..... tak uczony człowiek, powinien był wyrachować, że to inne czasy, aby kiedy Albert Sarmata do konwencji z Jakobinów złożonej, mówił i pocałowanie braterskie otrzymał. Mowę tę księdza D... mam w swych papierach; jest w niej rzecz źle i opacznie wystawioną.

Co do mnie, idąc zawsze drogą roztropności, nie pytałem się o partye, bo nie byłem, tylko z moją ojczyzną; a mając zawsze w pamięci, com słyszał od osób rządowych, że wszystkie interesa wojenne są w ręku Bonapartego, przedstawiałem ciągle generałowi Wielohorskiemu i innym równie myślącym, abyśmy jaką drogą do niego trafić mogli. A gdy różni oficerowie polscy z wszystkich stron do Paryża przybywający opowiadali mi, jak wiele znajduje się żołnierzy Polaków, szczególnie z Galicyi po fortcach pruskich jeńcami, wpadłem na tę myśl szczęśliwą, czyby nie można otrzymawszy dla nich wolność zrobić z nich jak i korpus żołnierza polskiego, któryby pod komendą generała rodaka, mógł być do armii Bonapartego przyłączony. Tę myśl wyrobiłem zaraz w sposób noty do dyrektoryatu i komunikowałem ją Wielohorskiemu i Prozorowi.

Przyjęto projekt z jak największem uniesieniem i Wielohorski przełożył go natychmiast na język francuski. Ja i Bars wzięliśmy obowiązek jak najbardziej popierać projekt ten w dyrektoryacie, który skoro go doszedł, bardzo dobrze przyjętym został.

Ale wkrótce ja sam zapytany zostałem, którego generała z Polaków możnaby postawić na czele tego formować się ma-

jącego korpusu. Odpowiedziałem że generała Wielohorskiego, bo sobie od początku tego życzył i był zdalny. Dyrektoryat przecież zamilczał i tego mego podania nie zatwierdził, z jakich powodów, nie wiem.

W tem przybył do Paryża generał Zajączek, którego szanowna żona z więzienia wydobyła austriackiego. Skoro się ze mną zobaczył, udzieliłem mu zaraz mój projekt; pochwalił go a ja go natychmiast podałem dyrektoryatowi, jako wielce zdanego do prowadzenia tego korpusu. Ale dyrektoryat i tu jeszcze swej woli nie objawił.

W tym stanie rzeczy przyjeżdża do Paryża generał Dąbrowski, którego się nigdy nie spodziewałem, gdyż wszelka komunikacja między nami była przecięta. Był on wyjechałszy z Warszawy, w Berlinie i jak mi powiadał, ofiarował mu król pruski rangę generała-lieutenanta; on zaś odpowiedział: iż tylko wtenczas przyjmie tę rangę, jeżeli się król pruski królem polskim deklaruje; czego uczynić z widoków politycznych król okazał niepodobność, a tymczasem Dąbrowski dostrzegłszy iż go policja śledzi, wyniósł się potajemnie z Berlina ku Renowi; tam gdy trafił na komendę generała Kleber, owego sławnego wojownika, który potem w Egipcie został zabitym, znając się z nim dawniej opowiedział mu swoje zamiary, iż szukać chce we Francji służby dla ratowania swej ojczyzny. Generał Kleber jak najgrzeczniej go przyjął i z nim się rozłączył; dał mu wielce zalecające listy do dyrektoryatu i wiele innych pochlebnych listów do rozmaitych osób w Paryżu.

Przybywszy Dąbrowski do Paryża, najpierwej się starał ze mną zobaczyć i powiedział, że idąc za moją radą, w żadną obcą służbę nie wszedł i że tu chce doświadczyć, czyby czego dla kraju nie można zrobić.

Wystawiłem mu cały stan rzeczy, szczególnie że projekt mój względem uformowania korpusu polskiego dyrektoryat dobrze przyjął; pozostało jeszcze tylko do decyzji, któryby generał Polak miał nim dowodzić, gdyż ci, których dotąd proponowałem, nie zostali przyjęci. Przypadł do serca Dąbrowskiemu ten projekt i odpowiedział: iż na rekomendacją Klebera ufa, że jemu dyrektoryat wykonanie tego powierzy.

Jakoż, gdy sam odniósł listy od Klebera do dyrektoryatu i my ponowiliśmy za nim prośby i przedstawienia, odpowiedział dyrektoryat Dąbrowskiemu, iż mu da w tej mierze listy do generała Bonaparte, aby on, jeżeli mu się to zdaje, pozwolił Dąbrowskiemu formować korpus polski z jeńców Polaków złożony. Nigdy nie byłem szczęśliwszy, jak gdy tę odpowiedź dyrektoryatu Dąbrowski mi komunikował. Prócz może jakiej tajnej pojedynczej zazdrości, radość między nami była powszechna; smuciło nas tylko to, że ani Dąbrowski, ani my, nie mieliśmy na tę podróż pieniędzy; ubóstwo było powszechne.

Lecz w tym szczęśliwa gwiazda generała Dąbrowskiego chciała, iż przybył do Paryża kapitan Zabłocki (w rewolucyi 1794 już był majorem i adjutantem Dąbrowskiego,) później jego adjutant i przywiózł dla mnie od generała Dziewanowskiego tysiąc czerwonych złotych. Szanowny ten obywatel zaszczycał mnie od dawna swoją szczególną przyjaźnią; cały zaś był gotów oddać majątek na dobro kraju: jakoż po większej części złożył go na ołtarzu ojczyzny, okryty ranami w szeregach ojczystych; nie wiem, czy mu się kraj przyzwoicie wywiązał. Te słów kilka w hołdzie tak szanownemu mężowi złożywszy, wracając do rzeczy, zwołuję obrady i jak owym łaknącym chleba pokazuję dukaty. Zapłaciwszy z nich dług poczciwemu restauratorowi, który mnie na borg żywił, resztę między Dąbrowskiego, Wielohorskiego i Barsa podzieliłem. Przybył także generał Wojczyński, z swego czystego patriotyzmu i obszernego światła znakomity; ten się sam ofiarował towarzyszyć generałowi Dąbrowskiemu.

Szczególnie przecież do tej tak ważnej wyprawy starałem się nakłonić generała Wielohorskiego, jako nadewszystko do wszelkich mów w obcym języku zdanego. Tak więc, gdy już wszystko było gotowe do wyjazdu Dąbrowskiego, generał Zajączek wyzwał go na pojedynek, a to za obrazę honoru, której się Dąbrowski w dziełku swoim niemieckim miał dopuścić przeciw niemu (zobacz wyżej.)

Nowy smutek. — Przełożyło się przecież Dąbrowskiemu, że gdy już jest w misyi do Włoch od rządu przeznaczonym, pojedynek ten do ukończenia tej misyi odłożyć musi.

Zajączek przestał na tej eksplikacji, bo i tak zapewne tylko poduszczony, ten krok pomimowolnie zrobił. Gdy się już ta zawada usunęła, generał Dąbrowski szczęśliwie do Włoch do Bonapartego pojechał. Umówiliśmy między sobą korespondencyą listowną, gdyż ja w Paryżu pozostałem.

Otóż tu zaród tych sławnych legij, o których pewno dzieje świata nie zapomną! Wyłożyłem szczerą ich historią, że ja do ich związków najwięcej się przyłożyłem. Mało mi w tem współcześni oddali sprawiedliwości, ale moje hasło jest tylko: *ut sit bene patria!*

Tu się kończą pamiętniki Józefa Wybickiego o tyle, o ile się wieku XVIII. tyczą. Czcigodny przecież ten mąż napisał drugą onych część, dotyczącą wypadków z roku 1806 — 9., którą lubo ona wychodzi z zakresu, jak i sobie w wydaniu zbioru niniejszego zamierzyłem, w dodatku przecież i jakoby przypisek do tego dzieła umieszczam.

Ed. Raczyński.

DODATEK

do Pamiętników Józefa Wybickiego.

Od dnia 5. maja r. 1802, jak wspomniałem wyżej, bawiąc z mymi ukochanymi synami lat dwa w Wrocławiu, czułem potrzebę wyprowadzenia ich dalej na świat i otwarcia im obszerniejszego pola do poznania ludzi i nabycia wiadomości, gdy te, które im to miasto nastroczać mogło, zdały mi się być, przy ich nadzwyczajnej pilności, wyczerpane.

Ale do uzupełnienia takowych zamiarów przez serce ojca wrażonych, wypadało mi uzyskać wolność wyjścia z Wrocławia od JWgo ministra Hojm, pod którego policyjny dozór przez króla reskrypt oddany byłem. Roztropność wreszcie kazała chronić się wszelkiego podejrzenia, w które mógłbym wpaść na nowo u rządu i los mej rodziny pogorszyć, gdybym samowolnie w obce był się przeniósł kraje. Względem ujścia obrazy monarchy, a osobliwie w czasach rewolucyjnych, niedość można być ostrożnym!

Przełożyłem więc moje prawdziwe zamysły ministrowi Hojm i o wolność zwiedzenia Szląska i udania się ztamtąd do Drezną prosiłem, który miło mi powtarzać, na urządzie ministra, rządzącego Szląskiem, zachował serce człowieka czułego i jak żądałem, paszport do wyjazdu 18. sierpnia roku 1804 nam wydał.

174

Nie zostawało mi, jak tylko o tych nowego podróżowania zamiarach uwiadomić szanowną i cnotliwą żonę i matkę, zapewniwszy sobie z sławnym księgarzem Kornem korespondencyą; ruszyłem z moimi synami zupełnie w postaci wędrowników literackich, pieszo! Każdy był opatrzony małym mantelzakiem, w którym materiały piśmienne, niektóre książki, tudzież krzesiwko i kwasy saletrzane do doświadczeń mineralogicznych potrzebne, znajdowały się. Rzeczy naszych resztę bardzo skromnych przysłałem furmanem do Drezną. Sami pod górę Kalemberg pojechawszy, odtańd wzięwszy wiadomego drogi przez góry zwane Olbrzymie (Riesengebirge), od Szląska do Saksonii pieszo się puściliśmy z powodu wyboczeń, jakie się robiły sto mil blisko. Przewodnik ten ugodzony niósł razem na sobie nasze bielizny. Podróż sama była szkołą bardzo użyteczną! Niemasz mem zdaniem dla młodego szkoły, jak podróż piesza, w której pod oczy podpadające mu wystawiają się kraje i elementarne, iż powiem, dają się lekcje jeografii, w której zwolna postępując wskazuje się różność obyczajów, różność kultury i t. d. Że zaś szczególne powziąłem przywiązanie do mineralogii, będąc w szkole sławnych dwóch twórców tej umiejętności, w Paryżu pana Hauy, w Frejbergu pana Werner, udzielać im tej wiadomości, ile mogłem w tej podróży mineralogicznej, starałem się. Ta nauka wzbudziła w nich chęć poznania każdego kamienia; szli z sobą w zawody i t. d.; wreszcie w ogóle dawałem im początki historii naturalnej. O czem później obszerniej, teraz spieszę do zamiaru podróży; powiem, iż Drezną zdawna mi znane, osądziłem za miejsce bardzo przyzwoite dla początkowej edukacji młodzieży.

Zdało się, powiedziałbym w mych czasach, że to miasto w tej powodzi powszechnej zepsutych obyczajów, bądź przez skłonność wrodzoną mieszkańca do moralności, bądź przez przykład religijny króla i jego rodziny, zasłonięte było od powszechnej zarazy wieku, od zarazy ateizmu, rozpusty i swawoli. Miasto lubo handlowe, było bez zgiełku; mieszkańcy w nim, mimo dobrą swą mienność, bez zbytku i okazałości! Przedmioty rozkoszy, jeżeli jakie znaleźć się mogły, pod strażą obyczajów bezwstydnego czoła śmiało podnieść nie mogły.

175

Jeżeli w takiej zaciszy prawie co do obyczajów, osadzić pod mem okiem synów mych umyśliłem; równie co do nabycia różnych wiadomości, miejsce to dla nich wielce dogodnie znalazłem. Co bowiem Paryż w mym czasie, co do sztuk pięknych i nabycia różnych umiejętności, był, powiem do całego świata; to Drezną w tym względzie do reszty Europy, prócz Paryża było. Znalazłem tam instytut rządowy, bezpłatny, dla doskonalenia się krajowców w różnych wyzwolonych sztukach; udałem się zatem do JW. Marcolini, jako prezesa tego zakładu i przez szczególne jego dozwoleństwo, synowie moi, choć cudzoziemcy, do tej szkoły przypuszczeni zostali. Był to zysk wielki dla mnie nieszczęśliwego ojca, który będąc bez sposobów czynienia wielkich nakładów, znalazłem bez opłaty nauczycieli, których znalazłem powszechnie czułych na losy moje; zresztą mych synów powolność, pilność i moralność ujęły sobie wszystkich umysły. Ciągłe kosztowałem rozkoszy z pochwał im dawanych; w wystawianych rysunkach corocznie przed oblicze króla, które zwiedzał, miały swój szacunek rysunki Wybickich.

Cały przejęty tą prawdą, że języki są kluczem do wszystkich wiadomości; że przez te tłómaczymy nasze myśli, że przez te odkrywamy i zyskujemy wszystkie skarby pisarzy; szczególniejsze zatem zwróciłem już od Wrocławia starunki, żeby synowie moi w językach różnych postępować mogli i na to żadnych nie oszczędzałem wydatków i o potrzebie tej nauki nieustannie od Wrocławia czyniłem im przełożenia. Wziąłem im zatem nauczycieli do języka francuskiego, niemieckiego i łacińskiego.

Wyszukałem co było najdoskonalszego dla kończenia nauk matematyki i prośbą raczej jak nagrodą, zobowiązałem sobie sławnego inżyniera, kapitana Leman, iż ten głęboko uczony, jak własne dzieci pokochał mych synów i chciałby w nich wlać wszystkie swe wiadomości. Wybrałem im godziny fechtowania, tańca, jeżdżenia na koniu i muzyki. Godziny ich wolne od wychodzenia z domu, szczególnie wieczory, tak jak w Wrocławiu, poświęcone były częściami jeografii, dziejom obcym i narodowym, historii naturalnej i nauce moralnej; w tem byłem ja sam nauczycielem, nie żyjąc tylko dla nich, pracowałem całodziennie na zebranie i ułatwienie im nauki, mieszkając

176

i żyjąc zawsze z nimi, żaden moment nie był stracony. Pisaliśmy listy do nabycia stylu i sposobu tłumaczenia swych myśli, rozumowaliśmy o różnych umiejętnościach i sztukach, przebiegaliśmy życie sławnych ludzi, którzy się cnotą w prywatnym i politycznym życiu nad innych wynieśli, spostrzegłem z najczulszą rozkoszą duszy, że te przykłady lube na ich umyśle czyniły wrażenie.

Tak karmiąc duszę, ciało nasze na post prawdziwie ścisły skazane zostało. Zgodziwszy pomieszkanie u jednego z przekupniów legumin, ugodziłem zaraz i stół dla nas trzech u niego, odmawiając sobie wszystkiego, aby mieć fundusz na nauczycieli i potrzeby mych synów; przystałem na mizerne jadlo, aby tylko nie drogie. Za trzy złote polskie zgodziłem obiad na trzy osoby bez chleba i napoju, którym była woda. Dostyc sobie wystawić, co mógł być za obiad za te pieniądze w Dreźnie i jeszcze w czasie drogości! Dokarmałem synów owocami, które bardzo lubili a sam zalawszy się nieraz łzami, nasycam się rozkoszą z dopełnienia obowiązków ojca i oddaniem się zupełnie woli przeznaczenia mego opatrności!

Zapomnieć nie mogę, iż raz będąc u księżnej Czartoryskiej z domu księżnej Jabłonowskiej z mymi synami, zastałem u niej hrabinę Moszeńską. Wszczął się między nami dyskurs o drogości i niedostatku, z uśmiechem przerwałem pań tych żale, iż księżna widzi mnie z synami czerstwego i bez oznaki głodu i niedostatku, a przecież jemy obiad za groszy 12 saskich.... Jak to, jak to, wrzała, obiad na trzech !?... Pomyślałem sobie, zbytek nie pojmuje skromności życia, ani czuć może rozkoszy, jaką uzyskuje dusza, co nad zmysłami panuje!

Mimo ten niedostatek upływały godziny moje w tej spokojności duszy, jakiej tylko ten doświadczać może, kto mężnie pokonywa przeciwność i stałością dopełnia swoich obowiązków. Ukochanych synów w tym wieku rozwiązłości, nadzwyczajna moralność, niezmordowana chęć do nabycia światła i powolność w dopełnianiu woli ojcowskiej, stanowiły zupełną moją szczęśliwość; a jeżeli kiedy w pożyciu z nimi zasępiło się me czoło, to z żalu na naturę, że im łatwość pojęcia i pamięci do tego, co pojęli, odmówiła.

177

Syn mój szczególnie starszy, niezmordowaną pracą szedł z naturą w zapasy, chciał sobie samemu być winien, co mu ona odmówiła. Jeżeli w Wrocławiu, bardziej jeszcze w Dreźnie musiałem czuwać, aby spać poszedł. W tem tylko nieposłuszeństwa dawał mi często znaki, że na kilkakrotne moje wołanie, już w noc nieraz późną pracować nie przestawał; a że od mej izby do ich pokoiku sypialnego było w drzwiach okno, syn mój ukochany brał się do podstępu: czem tylko zdołał, zasłaniał to okno, żebym ja światła od świecy nie dojrzał jego pracy nie przerwał, t. j. do spoczynku nie przymusił.

O szczęśliwy ojciec, nieraz po myślałem rozrzewniony, przed którym syn nie zbrodni jakiej, ale chwalebnej cnoty szuka zataić namiętność.

Z takiego względu przedłużałem mu często jego godziny szczęśliwe, własną bezsennością, bom zawsze czuwał, żeby nie zapadł na zdrowiu lub z gorejącą świecą uspiiony, papierów i książek około siebie leżących nie zapalił. Nakoniec nieraz czuwaniem strudzony, niby szturmem dobywszy jego komnaty, albo pracującego gwałtem do spoczynku przymusiłem musiałem, albo zdrzyma-nego przy dogorywającej świecy znalazłszy, na łóżko położywszy, światło uniosłem.

Nauczyciele wszyscy zastanawiali się nad postępami nagle i w naukach ukochanych mych synów. Bardziej jeszcze zadziwiała wszystkich taka w młodych moralność. Ja ojciec szczęśliwy przeglądałem dla nich w każdym stanie rzeczy politycznych pomyślność, która jedynie całą moją zajmowała istotność.

Syn mój starszy, który był szczególnie niemiecki język polubił, tak w nim postępował, iż go już za rodowitego brano Sasa. Ja ich zawsze do języka francuskiego nękałem i w nim znacznie postąpili. Miałem dwóch nauczycieli francuskich, z których jednego godziny drogo opłacałem.

Leman i Sazler co do matematyki nauczyciele chępli się z swoich uczni, rysunki ich wystawione corocznie, jak był zwyczaj na widok publiczny, powszechną otrzymały pochwałę. Do muzyki brakło obydwom na geniuszu.

178

Drezno prócz łatwości mienia dobrych nauczycieli, zawiera w sobie wiele sposobności materyalnych dla nauki młodego, galerya obrazów jest zapewne dziś po paryzkiej najpierwsza w Europie. Z szkoły włoskiej, francuskiej, z najdują się oryginały przedziwne, lubo mniej dobrze, jak w Włoszech i Paryżu utrzymywane. Cierpiała wiele ta galerya, wspaniałości i zbytku Augustów dzieło, przez częste wywożenie sławnych obrazów do fortecy Königstein, na najpierwsze pozory wojny; wreszcie dozorca tej galeryi miał mieć jakiś pokost, którym podobno chcąc odświeżać niekiedy malarstwa, kaził rysy i kolory pędzla.

Nadzwyczajne uczucia i poruszenia spostrzegłem w mych synach, gdy ich raz pierwszy do tej sztuk świątyni wprowadziłem. Mając już wyobrażenia rysunków, do których mieli dostyc geniuszu, wpadli prawdziwie w zachwycenie, na widok niby ożywionych pędzlem osób. Ja, że w Paryżu nabyłem nieco w tej mierze wiadomości, udzieliłem ją im z zapałem, ile zdołać mogłem.

Zaszczepiło to w nich smak do rysunku i znaczne w nim pokazali z czasem postępy, na co żadnych nic szczeniłem wydatków.

Sala starożytnych posągów lubo ledwie cieniem nazwać się mogła w tym przedmiocie do sali paryzkiej, wielką była przecie ciekawością i nauką dla człowieka, który nic podobnego w tym rodzaju sztuki nie widział, najmocniej przecie ucześnieczali moi synowie do zbioru ulanych z gipsu posągów, z wizerunku starożytnych.

Tam widziałem, jak nabywali smaku i nie chcieli się dać wyprzedzić w pracy współuczniom, gdzie z przepisu instytutu pod dozorem pewnego nauczyciela brać wzory z starożytności musieli.

Umiejętność mineralogii i zoologii, że była jedna z mych najulubieńszych umiejętności, której pod tak sławnym, jak mówiłem nauczycielem Hauy w Paryżu, powziąłem początki, przeto zbiór drogi w tej części historii naturalnej w Dreźnie, pod dozorem pana Tuciusz, był moim najulubieńszym przedmiotem i tam często mych synów wprowadzałem. Usposabiałem ich

179

domowymi lekcjami, do tej tak drogiej ciekawości, do której wielką okazali wiadomość i przyjemne sercu memu w niej czynili postępy.

Jeżeli nieśmiertelny Hauy, łączący z najgłębszą wiadomością fizyki i mineralogii najśłodszą przyjemność w nauce i obcowaniu, był nowej metody w mineralogii twórcą we Francji; miała i Saksonia pana Wernera, który tej umiejętności nowe i pewne dał zasady. Poszedłem z synami poznać tak sławnego w świecie uczonym męża, znalazłem go nadszpodziewanie uprzejmym i łatwym.

Wielce mu się podobały moja troskliwość i staranie ojcowskie; uprzedzał wszystkie moje pytania i w czasie mego tam pobytu cały swój zbiór kosztowny drogich kamieni i kruszców pokazał. Zwykle rzucają potwarz na niemieckich uczonych, że do swej nauki głębokiej posępny łączą pedantyzm; nie miał go wcale otwarty, przyjemny Werner; mówił ze mną o swym rywalu Hauy z wielkim szacunkiem, lubo w systematach swoich byli różni.

Nowy miałem dowód w tej mierze, że z prawdziwie głęboką naturą i filozofią łączy się skromność. Później, ile razy był Werner w Dreźnie, ze mną starał się widzieć. Zasięgałem zawsze od niego światła w umiejętności, do której się coraz bardziej przywiązywałem.

Nic mnie atoli nie zadziwiała bardziej, jak skromność w jego odpowiedziach, mówiłby kto, że nie był pewnym swego zdania, tak je na każde zapytania ten wielki człowiek dawał z zająkaniem, powiem z niepewnością; przecież ile słów, tyle prawd niezaprzeczonych.

Prócz poznania pana Wernera, podróży mej celem jeszcze było zwiedzić wszystkieminy z synami i nawet dla ich nauki spuścić się w głąb kopalń. Dreszcz mnie dotąd przechodzi, gdy sobie na tę podziemną podróż wspomnę. Ale mnie powszechnie nic wstrzymać nie mogło, gdy szło o rozprzestrzenienie światła mych synów. Postanowiłem spuścić się w najgłębszą minę srebra w Frejbergu i przebrani w ubiór górniczy, razem trzej, przy pomocy śmierdzącej lampki na piersiach zawieszanej, schodziliśmy po drabkach w głąb prawdziwie prze-

180

paści! Drabeczki te wążki do skal przyczepione ślizgie od wilgoci i zawsze z góry sączącej się wody ustawicznego niebezpieczeństwa stawiały mi obraz, czułem, co to jest serce ojca!

Spokojnie jednak napominałem synów, żeby postępowali ostrożnie; starszy prawdziwie na niebezpieczeństwa stworzony, silny, nie tyle co młodszy czynił mi niespokojności. Obaczyliśmy wszystko, dobywania miny, idąc zawsze za żyłą, którą się kruszec ciągnie przejrząwszy niezmierne maszyny wypędzające wody i kruszce w górę.

(Jedno koło wodne, 20 łokci dyamentu, obok tego po drabeczce wychodzić nam z miny przypadało). Musiałem zebrać wszystkie siły duszy na ten widok. Woda od koła zalewała nam oczy i lała się strumieniem po drabinie. Posłałem starszego naprzód, za nim młodszego, ja na końcu drapałem się w górę z umyśloną spokojnością, zapewniając ich, aby się nie lękali i z ostrożnością trzymali się szczeblów.

Z tych antypodów mefitycznych ujrawszy się wydobytym niepojęte czułem wrażenie, które na mnie sprawiło światło. Poprzysiągłem więcej nie wchodzić w to prawdziwie Plutona mieszkanie. Dyrektor min, najśłodszy człowiek, widział mnie tak bladego i zmieszanego, jak kiedy się kto z rąk śmierci wykradnie! Powiedziałem mu, odetchnąwszy, iż zapomniałem o sobie, ale serce ojca wystawiało mi niebezpieczeństwo synów! Przyjąłem z wdzięcznością od niego dobrą porcyą araku, który stał mi się kordyalem.

Przyszedłszy do siebie, kończyliśmy podróż, ale po powierzchni ziemi, oglądając różne maszyny tłukące, czyszczące kruszce i t. d. Zatopiony w myślach rozważałem, jak głęboko w wnętrzościach ziemi ukryła przed człowiekiem natura te zmyślone bogactwa! Trzeba było całej jego pasji chciwości, aby poszedł w zapasy z twardym granitem, a szukając w jego łonie zdobyczy, wszystkimi trudnościami i nawet śmiercią pogardził. Taż sama namiętność, mówiłem do synów, rzuciła na otchłań morza pierwszego żeglarz!

W czasie naszej podróży, po okolicach min saskich, które jak wszystkie, pieszo odbywaliśmy, synowie moi z chciwością

181

zabierali różnych kruszców reszty, a szczególnie agatów i inne krzemiennej natury kamienie, aż wreszcie obładowali temi mineralogii łupami, musieli je znowu nie bez żalu porzucać, do czego miałem trudność ich skłonić. Porzuciwszy te okolice, przebiegaliśmy nie bez ukontentowania i korzyści położenia różne kraju szczególnie tak nazwaną Szwajcaryą saską. Tam natura w różnych odmienia się obrazach! oko bezprzestannie na inny do zachwycenia pada przedmiot.

Podróż ta, żeby nie była bez korzyści dla mych synów, przybierałem do towarzystwa często biegłego w rysunkach, z którym najciekawsze widoki przenosili na papier — o! wiele to momentów sprawiło nam miłych! spotykaliśmy w tej podróży wiele biegłych rysowników i malarzy, za których wyborem i smakiem idąc, nabierali moi synowie doświadczenia, jaki gdzie o szczególnej piękności sądzić mieli.

Nasyćeni to rozbiorem różnych ciał mineralogicznych, to rozumowaniem przez zoologią nad początkowym utworem tych olbrzymich mas granitowych, na których zdaje się ziemia spoczywać; to zapuszczaniem się w głąb wieków zawiązku i zarody tych

górnictw; przechodziliśmy do wiadomości jeograficznych i dziejów państw różnych. Starałem się w tem wszystkim ukarmić dusze mych synów prawdami moralnymi, prawdami religii, o potrzebie najwyższego początkowego jestestwa, którego niepojęta mądrość nadała tym martwym bryłom, tak jak całej posadzie ziemi i zwierzechni niebios, niemyłne prawa, z których ścisłego dopełnienia zjawiał się ten porządek; ta harmonia w całym związku świata, jako najmniej, oświeconego człeka oko spostrzega! Z przekonania starałem się ten obraz wielkiej prawdy mym synom wystawiać, aby ją w młodych sercach zaszczepić, a

ztałd do religii i uwielbienia stwórcy na całe życie przysposobić. Człowiek z dzieciństwa nałogiem i przyzwyczajeniem tylko prowadzony, obojętnym okiem patrzy na utwory, ani się wznosi myślą do stwórcy!

Takimi podrózkami literackimi ukrzepiwszy duszę i ciało wracaliśmy do Drezna na rozpoczęcie zwyczajnych nauk. Nie mogę opuścić, jaką dla mnie i mych synów pomocą była, w celu rozszerzenia wiadomości, biblioteka publiczna w japońskim pa-

182

łacu założona. Biblioteka ta zawiera w sobie zbiory wielkie i szczególne, między innymi ma psalterz pierwszego druku 1457, o czym w mych czasach pobytu w Paryżu, nieoszacowany pan Vamprat już mnie był uwiadomił.

Sekretarz tej biblioteki, pan Hempel, był nauczycielem języka niemieckiego mych synów, przez niego otrzymywałem wolność brania wszelkich ksiązek do stancyi moim synom, w nauce potrzebnych.

Przy takich wszelkich do rozszerzenia światła sposobnościach, upływały już dwa lata, upływały nie bez korzyści, ale żadnej nie stawały perspektywy dalszych naszych losów. Trzeba było już myśleć o wyprowadzeniu synów z szkolności i osadzić ich w stanie pewnym sławy i fortuny na przyszłość, w stanie, któryby odpowiadał ich wartości i szczęściu. Ale pogrążony w takich zamysłach, nie znajdowałem przedmiotu, na którymby troskliwość moja spocząć mogła.

Przekonany, iż tylko jedna kolej wojskowa dla mych synów z wielu względów przypadała, szczególnie w wszystkich częściach matematyki doskonalic ich starałem się. Ale któreż wojsko wypadało wybrać? ojczystego nie było, w sercach ojca i synów trudnym był wybór; skłoniłem się jednak bardziej ku służbie rosyjskiej.

Poczyliłem nawet już ku temu kroki, ale osoby, co zamilczę, którym me zamysły i żądania odkryłem, zostawiły mnie nawet bez odpowiedzi. Nie zadziwiła mnie ta twardość, bo już w szkole nieszczęść wychowany, znałem ludzi, znałem losy przez fortunę opuszczonych!...

Składałem me nadzieje w ręce Opatrzności i ani dałem poznać synom cierpien moich. Kończyłem zawsze ich nauki, a sposobiąc ich do przyjęcia nieprzyjaznych losów, wystawiałem im częściej, jak zwykle okropne położenie człowieka bez ojczyzny, bez majątku.

Czas, który w swym biegu wszystkie nieprawości zagładza, co gwałtom nawet sprawiedliwości nadaje piętno, zdał się i naszej ojczyzny napad i rozbiór prawności okryć cechą.

Takie rozumowanie rozkwilały serca ojca i synów, tem

183

czulej, że zdał się wszelkiej nadziei promyk ginąć na zawsze. Lecz jakże są mylne domysły i mniemania człowieka!

Rok 1806 zjawił dla całego świata nadspodziewaną epoką, w którym nim opiszę, jaka i dla mnie w tym czasie nieprzyjazna wypadła kolej, pierwej choć w szczupłych ramach tego nadzwyczajnego zjawiska zamknę obraz.

Już w roku 1805 Napoleon Bonaparte, obruszony przeciw Anglii, iż traktatu w Amiens zawartego nie dotrzymywała, zagroził jej wylądowaniem ... A lubo i duch narodowy i przeszkody fizyczne zasłaniać zdały się zupełnie Anglią od tej napaści; wszelako roztropność w tak ważnej radząc się sprawie, znalazła sposoby decydować Anglią i Rosyą do wydania wojny Francji. W takowym związku starały się wszystkie strony skłonić Fryderyka Wilhelma III., króla pruskiego, aby się do nich przyłączył. Król ten przecie nieporuszony w swej polityce, oświadczył, iż w zupełnej neutralności zostawać będzie;... ale równie gdy Napoleon o tej skrytej dowiedziawszy się koalicji, wysłał generała Durok do króla pruskiego z propozycją, aby się z nim wiązał, tę odebrał odpowiedź: iż gdyby Austria i Rosyanie miały jego poważać neutralności, wtenczas zwiąże się z Francją.

Tę rezolucją króla przypisywano powszechnie w swym czasie ministrowi Hardenberg, bez którego, mówiono, król byłby do koalicji przeciw Francji przystąpił.

Napoleon odebrawszy tę wiadomość a razem wiedząc, że ów sławny nieszczęściami generał austriacki, Mak, już był na papierze wyrachował jego zagładę, tak nagle wojska swe zebrał i tak szybko postępował, iż we dni 14 stanął w Niemczech; prawda, że neutralność króla pruskiego zgwałcił, bo samowolnie przez kraj Anszpach przeszedł, ale to mu skróciło drogę i nagłym czyli niespodziewanym napadem tak generała Mak zmieszał, iż ten się z całą swą siłą w Ulmie zamknął. Czego później Napoleon w tej kampanii dokazał, jak całą armią austriacką poraził; jak wreszcie wszedł jako zwycięzca do Wiednia, to dzieje obszernie piszą.

„Ja tylko po krótko postępując do mego zamiaru wspomnę, iż to gwałtowne przejście przez Anszpach wojska francuskiego

184

obrazilo całą monarchią i jej spokojnego króla; ale że nie wziął prędkiej jak w tym razie wypadalo rezolucji, do nowych zwycięstw posłużył Napoleonowi.

Dwór, ministrowie i generałowie, na dwie podzielili się strony: Hardenberg był za Anglią, marszałek Möllendorff w poniżeniu Austrii widząc wzrost królestwa pruskiego, był za pokojem; książę brunświcki, książę Hohenlohe, Kalkraiter, Rūchel, Blücher, generałowie, byli za wojną; generał Zastrów był przeciw wojnie.

Na czele będących za wojną, był książę Ludwik Ferdynand.

W tem chwianiu się gabinetu berlińskiego, cesarz wszech Rosyi Aleksander, spiesząc na pomoc Franciszkowi cesarzowi, zboczył do Berlina, gdzie króla znalazł w namysłach. Widział on z jednej strony nadzwyczajny geniusz Napoleona. Widział z drugiej strony perspektywę kosztownej wojny.

W tym stanie rzeczy znalazł przecie szczególną pomoc Aleksander w determinacji królowej, która przerażona myślą, iż Napoleon dynastją brandeburską zagładzi, skłoniła króla iść za głosem publiczności i przystąpić do związku z Aleksandrem przeciw Francji.

Ta namowa zrzędziła owę sławną konwencyą poczdamską gdy ci obadwaj monarchowie wstąpiwszy w sklepienia ciemne, gdzie Fryderyka wielkiego spoczywały popioły, poprzysięgli sobie na nich wzajemną przyjaźń i połączenie sił na zwalczenie Napoleona potęgi.

Lecz po wyjeździe Aleksandra z Berlina, gdy się dowiedział król, że wojsko rosyjskie zapóźno armii austriackiej w pomoc przyszło tak, iż zwycięzca Napoleon szcążki wojska austriackiego ku Morawii ściagał, nowa w gabinecie berlińskim urodziła się do narady przyczyna.

W tem gwałtownem rzeczy nadspodziewanie położeniu, gdy się różne różnych rozwijają zdania, radcy gabinetowi Lombard i Bejm skłonili króla, aby wysłał kogo do Napoleona, w zamiarze negocjowania o pokój. Przychylił się do tego król i dysgracyowany minister Haugwitz, jako francuskiemu gabinetowi przyjazny, z swego ustronia do dworu wezwany został.

185

Podjął się Haugwitz negocjacyi i jeszcze Napoleonowi przed batalią austerlicką zabiegł drogę. Lecz zwycięztwa negocjować nie chciał, mówiąc, że batalią decydującą wydać gotów. Jakoż wydał ją pod Austerlitz, i jak wiadomo, wygrał ją 2-grudnia. Mówią, że jak Haugwitz Napoleonowi list od króla oddał, Napoleon z uśmiechem miał mówić: „nie myliszże się waćpan, bo podobno dwojakie masz listy, jeden ofiarujący pokój, drugi wojnę?”

Wygrana pod Austerlitz, zanosła trwogę do Berlina. Haugwitz w 8 dni dopiero po batalii, audyencyą w pokojach Maryi Teresy u Napoleona pozyskał. Gdy zaczął mówić o neutralności swego monarchy, Napoleon dobył konwencyą poczdamską i rzekł: „znasz waćpan ten dowód, który jawnie tłómaczy zamysły pruskie?”

Napoleon domagał się od rządu pruskiego:

1. aby był czynnym przeciw wspólnym nieprzyjaciołom,
2. ab wziął w posesyą Hanower,
3. aby Francyi odstąpił Anszpach, Kliwią i księstwo Neuschatel.

Haugwitz wspomniał Napoleonowi, jak bolesno będzie królowi odstąpić Anszpach, gdzie pierwszy szczepek domu Hohenzollern powstał. Napoleon na to z uśmiechem: „Ej, gdy człek do lat większych przychodzi, wyrzuca kolebkę.”

Wkrótce wojsko pruskie na stopę pokoju poszło. Cała publiczność nieukontentowana, mniemała widzieć sławę narodu zhańbioną. Haugwitz miał okna wytluczone. Paszkwile zewsząd się sypały.

Tymczasem Napoleon, zwycięzca, zawarł pokój z Franciszkiem, cesarzem, zawojowane prowincye rozrządził. To olbrzymie dzieło w dwa miesiące ukończywszy, wjechał z tryumfem do Paryża.

Król pruski zawartym tym traktatem obraził Anglią, Rosyą i Szwecyą. Anglia się obruszyła za Hanower odebrany i t. d. W Berlinie burzliwe snuły się zamieszania. Ze wszystkich stron dawał się głos słyszeć: wojna! wojna! Partya angielsko-rosyjska co dzień wzrastała; upadała francuzka.

Królowę przekonano, że Napoleon wszystkie dawne dyna-

186

stye chce obalić, że ztąd jej mąż i dzieci na zawsze tron utracą.

Luchesini, poseł pruski, miał podobno największą dać wagę tej opinii gdy donosił dworowi, że na przyrzeczenia Napoleona spuszczać się nie można; Francya chce zniszczyć dom Hohenzollernów i wkrótce maskę przyjaźni zdejmie. Wszystkie młodzież cywilna i wojskowa, wiązała się z chcącymi gwałtem wojny; z tem wszystkim zimną krwią rozbierający rzeczy obywatele, nazwali zawrotem głowy takowe życzenia. Każdy rozsądny mniemał, iż jeżeli król pruski miał być wydać wojnę Francyi, to przed batalią austerlicką, a raczej zaraz po złamaniu neutralności i przejściu Napoleona gwałtownym sposobem przez Anszpach; ale ta pora, gdy minęła, wydanie teraz wojny, może być tylko w głowach niedojrzałych, tylko wróżbą zguby państwa pruskiego.

Do tych zdania przywiązał się Fryderyk, ale wkrótce potem zmieniły się rzeczy.

Pewnego poranku król sam zlecił adjutantom, żeby wysłani kuryerowie powieźli rozkazy do powszechnego poruszenia armii. Każdy rozważny na to westchnął i nieszczęśliwe wypadki rachował. Każdy mówił: czemuż to nie stało się 1805? Dodał drugi, jakże się Austria natrzasać będzie z naszej nieuwagi gdy zostawiwszy samę w zapasach z Francyą, dzis sami znowu walczyć chcemy? Wszyscy oświeceni Prusacy oskarżali Lucchesiniego, iż on króla na tę wojnę naprowadził, ponieważ on, jako poseł w Paryżu, zapewniał króla, że Napoleon o jego koszcie chce zrobić pokój z Anglią, oddając jej Hanower, odebrawszy go Prusakowi. Tak się przysłużył ten człowiek nieraz monarchii pruskiej, gdy całe wyniesienie swoje winien był Fryderykowi II., który go swym przyjacielem nazywał. Prusacy jedni posądzili go o zdradę, drudzy o płochość.

Jak się nagle zawiązała wojna, tak nic miała pewnego rysu, ale co najgorszego, nie było kogo na jej czele postawić. Król, z najlepszym sercem, jednomyślnie powiedzieli Prusacy, wybrał sobie za zastępcę księcia brunświckiego, który w swej młodości niezaprzeczone miał talenta; ale już prawie zgrzybiały, chorowity, mógł być jeszcze o rzeczach wojskowych ro-

187

zumować; ale do ich wykonania żadnej już zręczności nie miał; szczególnie, gdy nowe szybkie zwroty wojenne wcale nie były mu znane...

Wojsko całe nie było kontente z tego wyboru i dla swego dowódcy prawie żadnego nie miało szacunku! Brakło na czynnym generalnym intendencie do opatrywania potrzeb wojennych! brakło na szpiegach!... brakło na dokładnej wiadomości miejsc, brakło na postanowieniu przyzwoitem rezerwy ... Między generałami nie było zgody! — Księżę brunświcki szczególnie nie cierpiał księcia Hohenlohe!

Wszystko to smutne wróżyło wypadki, aż gdy nareszcie skupione wojsko pod Jeną i Auerstädt nie miało postaci armii, ale raczej wielu dywizyj, między któremi nie było związku ... bo wreszcie, jeżeli jaki plan królowi podano, księżę brunświcki go odrzucił.

Na ten cały początkowy ruch patrzałem w Dreźnie i zdało mi się, że Francuzi pobici będą, ile że cesarz Aleksander przywiązał się chętnie do tej wojny, ale się nie mógł tak prędko wybrać!

Ruska armia dopiero na końcu października Niemen przeszła; przednie straże nie doszły jak do Łowicza! — Wkrótce się rejterowali ku Narwi; elektor naówczas saski, poniewolnie musiał się deklarować za wojną i wielkie dać posiłki! — Przy tak spóźnionym marszu Rosyana pojąć nie można było, jak się Fryderyk III. sam chciał rzucić na potęgę francuską!

Tymczasem armia pruska nagle pod bronią stanęła! — każdy się zdziwił nagłemu marszowi, gdy wojsko na 10. października miało już opanować lewy brzeg Sali. Wielka część tego wojska przechodziła przez Drezno, z swej postawy i wywiczenia wiele obiecującego!

Tak, gdy już armia w wielkiej swej masie w okolicach Turynii znajdowała się i zaczętnie działać zacząć mogła, król wielką radę wojenną złożył 6. października w Erfurcie ... Wszyscy generałowie, doradcze zdania mający, byli za wojną. Möllendorff, Hohenlohe i Rüchel mający zdania stanowcze, do nich się skłonili. Tu Lucchesini, jako wróg nieszczęścia, głos zabrał:

188

„Napoleon zaczętnie działać nie będzie, gdyż przed listopadem wojska swego nie zgromadzi!”

Sprzeciwiali się temu mniemaniu wojskowi, ale król się odezwał: że Lucchesini lepiej zna Napoleona niż wszyscy przytomni! To zdanie Lucchesiniego podchlebiało wielce niedołężności księcia brunświckiego i wyrok zapadł, iż wojsko postawi się w pozycji obrończej na lewym brzegu Sali przy Hochdorff, ale to do skutku nie przyszło.

Już 7. października w nocy hrabia Tauzien zaraportował, iż przez nieprzyjaciela z stanowiska swego wypartym został. . .

Wnet 10. października wypadła nieszczęśliwa utarczka księcia Ludwika, w której trupem poległ pod Saalfeld. Nieumiarkowany w swym zapale, mając 6000 ludzi, chciał walczyć z Francuzami, którzy w sile 30.000 ludzi przeciw niemu stali!

Ta mała potyczka wielkie miała skutki! Francuzi przeszli Salę .... Wnet książę brunświcki spostrzegł, że mu już Francuzi tył wzięli.

Kiedy w czasie nawałnicy okrętem burza miota, jeżeli nie ma pewnego sternika, napróżno lży się leją i modły się wnoszą, — okręt tonie.

Napoleon przez nadzwyczajne obroty wojenne w nocy z 13. na 14. października okolice Sali zaległ i z rana dnia 14. w oczach nieprzyjaciela chorągwie rozwinął; batalię wydał i — zwyciężył! . . .

Jeden niemiecki pisarz wojskowy uważa, że batalia pod Jeną i Auerstädt dla tego musiały być przegrane, że dwie były! Przecież co pewniej, że armia pruska możeby się była ku Elbie przez Naumburg dostała, gdyby na początku zaraz batalii książę brunświcki nie był ranny, gdyby nie utracił jeszcze zmysłów, był komendę Möllendorfowi oddał; ale gdy tego nie uczynił, wojsko zostało bez dowódcy i król dopiero późno, bo 15. października o tem zdarzeniu uwiadomiony został i nad rozprochem swego wojska naczelne dowództwo księciu Hohenlohe powierzył. . .

Ale to już było za późno! I ta dzielna, piękna armia pruska, której część widziałem w Dreźnie, w dni siedm zupeł-

189

nie zniszczona została; rozprószone jej reszty widziałem znowu w Dreźnie!

Królowa i król pruski udali się po takiej kłęsce do Kiestrzynia, gdzie nie widząc się bezpiecznymi, wyjechali 26. października do Królewca, zkąd później do Memla, a w tym czasie już też Napoleon 27. października o godzinie 4 po obiedzie wjechał do Berlina, stolicy niegdyś Wielkiego Fryderyka.

Lud zapomniał się lękać żołnierza, a zwracał z chciwością oczy na widzenie nadzwyczajnego człowieka. Szulemburg opuściwszy Berlin jako gubernator, oddał po sobie rządy księciu Hatzfeld, który nieostrożnie pisał do księcia Hohenlohe o wszelkich

obrotach armii francuskiej; listy te gdy przeczytano, Napoleon kazał księcia zaaresztować; załkniona jego żona rzuciła się do nóg cesarza; na to cesarz oddał jej zdradliwą korespondencją męża i od kary uwolnił. Ta wspaniałość zwycięzcy godna pamięci!

Od przybycia Napoleona, do Berlina co moment przybiegały nowiny o kapitulacji różnych korpusów pruskich, o poddaniu się fortec szlązkich . . . Tak dalece, że sam zwycięzca powiedział: „Zaledwo oczom moim wierzę, co widzę, tyle kapitulacyj, tyle trofeów i t. d.“

Nad ten wypadek nic w dziejach ludzkich mocniej nie może dowodzić, jaka jest moc opinii i postrachu panicznego, do którego przywiązuje się trwoga lękliwa i bezuważna, co człowieka mocy rozumowania pozbawia!

Do takiej trwogi przywiązała się tak nazwana zdrada różnych fortec komendantów, która przecie w gruncie nie była tylko skutkiem tej trwogi powszechnej, co wszystkich umysły omamiła. Tak dalece, że szczątki wujusku pruskiego aż do Lubeki pierzchały i książę Hohenlohe pod Prenzlau z swym się korpusem poddał!

Już 27. października wojska francuskie Frankfurt nad Odrą zajęły. — Drugiego listopada Kiestrzyn, forteca, mająca 4000 garnizonu, na przybycie 260 konnicy francuskiej poddała się i garnizon cały jako jeńcy do Francji odprowadzeni byli. Wreszcie Magdeburg, ta forteca prawie niedobyta, mająca 22.000

190

garnizonu, nie będąc nawet bombardowaną, poddała się 11. listopada.

Ta nowina wielce, ważną była dla Napoleona. Król pruski z całym narodem uważał oczywistą zdradę starego generała Klejst, który był gubernatorem Mageburga. Rozlały się po całym kraju paszkwile, krytyki na całą tę kompanię. Król przez wydany dekret wielu generałów i oficerów pokasował, a powszechnie mawiał: nie byłem zwyciężony, tylko zdradzony!

Mnóstwo pism o tem czytać można, ale co nie jest tak głośnem, przytoczę szczególne zdarzenie pana Lombard, radcy gabinetowego i wielkiego faworyta króla.

Był on synem perukarza z Berlina, ale przez wrodzony dowcip i odebraną edukacją był duszą gabinetu i najmocniejszy z całego dworu w języku francuskim. Jego pióro pisało manifest wydanej wojny Napoleonowi, dla tego przed jego przybyciem do Berlina schronił się do Szczecina. Królowa tam przybywszy, kazała Lombarda aresztować. Zaprowadzono jako zdrajcę radcę gabinetowego do więzienia w asystencyi rozjadłego pospólstwa.

Zadawano mu, iż ekspedycję wną, którą miał Krusenmark do Petersburga zawieść, dni 12 u siebie zatrzymał, tak iż przez tę zwłokę tyle dni później Aleksander o wydanej wojnie odebrał wiadomość.

Taka zbrodnia, gdyby dowiedziona Lombardowi została, powinienby być jako zdrajca państwa sądzony, ale zdaje się, iż tak nie było, gdy król wkrótce z więzienia go uwolnił!

Ale wkrótce Szczecin był zagrożony, zaczęli król i królowa udali się do Grudziądza 2. listopada, gdzie króla dopiero te wszystkie doszły okropne wiadomości! Wkrótce, bo 13. listopada, gdy się już i pod Grudziądem Francuzi pokazali, królowa do Osterrode się udała. Gdy te zamieszkania i rozpacz całą zajmowały monarchię, Napoleon spoczywając na laurach, dalszych obrotów układał rysy w Berlinie; odwiedzał całe miasto, lecz szczególnie w Poczdamie zwłoki Wielkiego Fryderyka odwiedzał.

W dzień ten tak uroczystego obchodu, Napoleon, cały dwór jego, a nawet i liberya w wielkim galowym była ubiorze.

191

Gdy Napoleon wszedł do grobu Wielkiego Fryderyka, te pamiętne wyrzekł słowa: „gdybyś ty żył, ja bym tu nie był!” Szpadę, którą Napoleon Fryderyka w Poczdamie znalazł, coprędzej jak największe trofeum do Paryża odesłał.

Zdało mi się, że aż dotąd historyi powszechnej o tej wojnie dotkną, żeby czytelnik widział, jaki los do Napoleona mnie w tej wojnie zbliżył!

Gdy już Napoleon wojsko pruskie był rozproszył i ku Berlinowi zmierzał, jak wspominałem, bawiłem z moimi synami w Dreźnie i na te zwycięstwa skutki patrzałem ... Co zdać się może do wiary trudnem, a przecie jest samą prawdą, iż ja z marszu Napoleona ku Berlinowi wniosłem, iż on przez Polskę scigać swych nieprzyjaciół będzie i królowi pruskiemu zabrane kraje polskie odbierze. Ze w Polsce siły swe koncetrować, Polaków uzbrajać i magazyny zakładać będzie .... To sobie wnosząc, spostrzegałem w mojem rozumowaniu prawdę drugą, i cała Polska zrewolucjonowaną na nowo zostanie; a w takim stanie rzeczy mnie w spokojności nie zostawia, ale znowu do działań rewolucyjnych, jako prawdziwego patriotę, wezwą!

Te przechodzące myśli, ile mi z jednej strony pochlebne względem odrodzenia się Polski stawiały widoki; tyle ze strony drugiej nieukojojonej, aż dotąd trwogi obudzały we mnie uczucia... Upadek rewolucyi francuzkiej i zgrozy, której jak towarzyszyły... upadek w haniebny sposób rewolucyi naszej, tyle mi odrazy na samo wspomnienie rewolucyi wszelkiej czyniły, iż słowo „rewolucya“ okropnych wypadków na umyśle moim rysowało mi obraz... Przystępowały do tych czarnych myśli własne moje przez lat tyle cierpienia... Żona i dzieci w wypadkach rewolucyjnych wszystkiego pozbawione na nowo mi się wystawiały, gdybym w nowe zamieszki polityczne wciągnięty został...

Temi uwagami dni wiele dręczony, przedsięwziąłem nakomiec, cały będąc w rozpaczny usunąć się z Drezna i gdzie w okolicach Luzacyi, na pograniczu Szlązka; czekać rozwinięcia się tej sceny... Po takiej determinacyi, ukrywszy synom me zamiary i ich przyczynę, ulokowałem ich na pensyi u profesora matematyki pana Zatlera, a sam nająwszy furmana, pu-

192

ściłem się w podróż... Lecz przeznaczenie inaczej mieć chciało! Wysłany po mnie adjutant z Berlina generała Dąbrowskiego, Kobyliński, gdy mnie w Dreźnie nie zastał, ścigał mnie pocztą ku Luzacyi i granicy szląskiej. Jakoż już byłem o mil kilkanaście za Dreznem, gdy tenże adjutant w kokardzie trancuzkiej zatrzymuje mego furmana i pyta się: „wszak waćpan jesteś Wybicki?”

Pomieszany tym widokiem, odpowiadam: jestem! Na co on: a więc wracaj się waćpan ze mną do Berlina, do Napoleona, taka bowiem jest jego wola! — Na takie wezwanie poruszeń we mnie nagłych i uczuć opisać trudno! Kiedy się jednak wzbraniał, oddał mi list własnoręczny generała Dąbrowskiego z wezwaniem, żebym bez stracenia momentu do Berlina do cesarza Napoleona przybywał. Na to nie pozostało mi jak tylko w największem pomięszaniu pożegnać się z furmanem i wsieść na pocztę z adjutantem, z którym tę najpierwszą robię umowę, abym na moment wstąpił do moich synów w Dreźnie dla ich dalszego urzędzenia.

Przeszło czasu wiele, iż zanurzony w odmęcie rodzących się myśli, słowa do mego towarzysza podróży nie przemówiłem ani mu na jego zapytania nie odpowiadałem. Zamilkłem zupełnie... taka jest moc nadzwyczajnych zdarzeń, które zwykły bieg działań umysłowych paraliżować a nawet siły fizyczne wprawiając w jakąś niemoc, między życiem i śmiercią stawiają w niepewności człowieka!

Budził mnie przecież z mego letargu towarzysz podróży, powtarzając: Napoleon wróci nam Polskę... wróci ojczyznę. Taki są jego zamiary, na co w nową niespokojność rzucony, odpowiadałem: ale czy ja odpowiem jego celom? czy potrafię usłużyć mojej ojczyźnie w przekładaniu jej sprawy chcącemu ją zbawić? Jakże przed takim bohaterem stanąć i mówić?... może nie znalazłszy we mnie ani tych darów ani tych wiadomości, jak ich się może spodziewał, oddalić się od siebie znak mnie wyda... i t. d.

Wpadaliśmy ztąd w różne uwagi i rozumowania. Przyglądałem, iż jeżeli Napoleon użyje mnie do jakich czynności w kraju zostanę w przypadku niepomysłnym obrotów rzeczy

193

wystawiony na gniew rządu pruskiego: ale ta obawa o los osobisty ustępować musiała przedmiotowi większej wagi, jakim była usługa publiczna! — W takich namysłach i rozmowach przybywszy z rana do Drezna, odwiedziłem najsamprzód rzadkiego z cnot człowieka Waleryana Bielińskiego, któremu pod wielkim sekretem musiałem całą wyjawić tajemnicę, bo jego najlepszemu sercu i wsparciu musiałem oddać mych synów, których odwiedzając zastałem właśnie po skromnem śniadaniu wybierających się na lekcye.

Przywitania się i pożegnania naszego nie będę opisywał... czuły to był widok ojca, jak ja, z synami tak dobrymi!... Nie mogłem im objawić celu mej podróży, wspominałem tylko, iż wkrótce dam im o sobie wiadomość, zachęcając aby zwyczajne kończyli nauki. Żegnając się nie bez rozrzewnienia, pomyślałem: siadam na łódź, która jeżeli się rozbije, już dla was, ukochane dzieci, szczęśliwego portu nie będzie!...

Drezno całe o niczem nie mówiło, jak tylko o olbrzymich krokach Napoleona, widziano że generał Dąbrowski jest w Berlinie, a nawet jeden z znajomych spotkawszy mnie na ulicy zawołał: wiemy, żeś wezwany od Napoleona i żeś oczekiwany w Berlinie.

O tem się dowiedziawszy, sam nękałem Kobylińskiego, abyśmy dla zachowania sekretu jak najprędzej wyjeżdżali do Berlina.

Tu, im się bardziej do tej stolicy owych sławnych elektorów brandeburskich, później królów pruskich zbliżałem, tem więcej nowych niespokojności rodziły się we mnie podniety. Lecz nakoniec stanęliśmy w Berlinie i wprost do generała Dąbrowskiego zajechałem.

Znalazłem go niespokojnym, iż mój przyjazd tak spóźniłem. Odpowiedziałem: iż mój wyjazd z Drezna był tego przyczyną; a tu gdy mnie zaraz do cesarza chce prowadzić, wy-

194

prosiłem sobie, ile już był wieczór, aby do jutra te, prezentacją odłożyć.

Tymczasem zaklinam generała, aby mi chciał objawić, z kąd Napoleonowi przyszło wezwać mnie do siebie i w jakim celu? Na co generał, ile wiedzieć mogę, Napoleon wychodzący na tą wojnę z królem pruskim, wróżył sobie niemyślne zwycięstwo i na tej rachubie swoje dalsze wkroczenie do Polski założył, gdzie na powstaniu Polaków wiele sobie do dalszych zamiarów nadziei zakładał. Z takowych widoków znajdował potrzebą, aby Polaków wygnać z znaczeniem i z patriotyzmu u swych współrodaków wsławionych, jako za ojczyznę cierpiących, do swego wkroczenia w granice Polski przybrał. Ja (kończył generał) do wojskowych zamiarów przeznaczony zostałem, a jako zostający na ów czas w służbie włoskiej, przez kurjera odebrałem nagły rozkaz od cesarza, abym do niego, gdzie się znajdować będzie, przybywał do Niemiec. Ale, że mu wiele zależało mieć równie osobę cywilną, do swoich zamiarów szukał w Paryżu dowiedzieć się o Polakach tam bawiących; a gdy wypadło, iż żadnego tam z nich nie wybrał, zda się kończył generał, że ciebie (Wybickiego) mu podano i jako znajomego w Paryżu zalecono.

Skoro zaś do cesarza przybyłem, pytał się zaraz, czy znam Wybickiego, czy ma opinię w kraju i t. d.? Na to gdy odpowiedziałem, jak się rzecz ma, zlecił mi, abym cię do niego sprowadził, jeżeli los wojny mu posłuży wnieść do Berlina a ztamtąd do Polski.

Tak co do pierwszego zapytania, zaspokoiwszy mą ciekawość generał, dodał, iż do czego użyje mnie cesarz, dokładnie nie wie, domyślać się przecie można.

Opuśczałem obszerne nasze ztąd wypadłe rozmowy, lecz gdy godzina spoczynku nadeszła, mimo nocy kilka bezsennych zasnąć nie mogłem. Myśl jedna drugą rodziła. W tem adiutant od cesarza do Dąbrowskiego nadszedł wzywający go wraz ze mną do zamku. Przyszedszy generał, pierwiej został wpuszczony, ja później.

Tymczasem będąc z generałami służbowymi w przedpokoju, wiedząc kto jestem, różne mi czynili zapytania; ja odpo-

195

wiadając szczególnie ich ciekawość wzbudzałem, mówiąc o mojemu wygnaniu. Tu nadszedł moment, gdzie szambelan zawołał: „pan Wybicki Polak, do cesarza!“ Otworzono mi pokój, zastałem go przy kominku, zacząłem do niego mówić, przerwał mi i z jakąś ciekawością zaraz mnie się zapytał, czy jestem Wybicki (tak mnie zwykle nazywał), czy ten jestem, co mi dobra skonfiskowane? Na co gdy odpowiedziałem, zwrócił znowu zaraz zapytanie: jakie były wartości te dobra moje? Tą dobrocią jego ośmielony, odpowiedziałem: że to nadto przedmiot mały, abym miał nim trudnić cesarza, raczej czekam jego rozkazów, w czym być mogę użytecznym. Przytomni byli sławny Berthier i Dąbrowski. Z zadziwieniem patrzyli na mnie, a w tem cesarz ruszył się od kominka, zaczął chodzić po pokoju i mnie także obok siebie chodzić kazał.

Zaczął mówić, że mu wypada ścigać nieprzyjaciela przez Polskę. Że on ten kraj rozszarpany i zatracony chce wskrzesić; ale mu trzeba wiedzieć, czy wojsko w nim znajdzie wygody i żywność? odpowiedziałem z wielką przytomnością, iż jeżeli wnijdzie do kraju jako zwycięzca wszystko nakazać może; ale jeżeli wchodząc oświadczy się być naszym wskrzesicielem, wszystko mu sami poniesieniem w ofierze! Na to cesarz, czy mi to waćpan zaręczasz?

Zaręczam śmiało, odpowiedziałem, bo Polak krew i byt swój cały odda, dla odzyskania swej niepodległości i ojczyzny. To mówiąc w zapale, miałem uchwycić cesarza za rękę. On zaś, czytając z mej twarzy te szczerze wyznania, odezwał się: wiem, że posiadasz wielkie zaufanie u swoich współrodaków, napisz tu więc zaraz proklamacyą do nich, iż wchodzę do Polski w trzykroć sto tysięcy wojska, iż gdy obaczę, że są godni być narodem, będą nim i t. d.

Ja na to cały rozczulony odpowiadam, iż w moment tę proklamacyą napiszę i jeżeli wolno, cesarzowi przyniosę. On na to: i owszem. Wyszedłem więc z Dąbrowskim, a nie posiadając się znowu z radości napisałem najprzód tę proklamacyą po polsku, a potem wraz z adiutantem Dąbrowskiego, panem Hauke, przełożyliśmy ją na język francuzki. Pozostawało wie-

196

dzieć, jak ją przyjmie cesarz, ile był bardzo trudny w aprobacyi pisma, gdzie była o nim wzmianka.

Nadspodziewanie atoli przyjął dobrze napisaną proklamacyą, nic nie dodawszy, ani ująwszy, mocne zaraz wydał rozkazy aby co prędzej ją drukowano i skoro wyjdzie z druku, abyśmy na całą noc ruszali do Poznania, gdzie wkrótce, powiedział, przybędzie, moc mi nadał w imieniu jego organizowania władze sądownicze i administracyjne, generałowi Dąbrowskiemu poruczył formowanie nowych korpusów w uniformach polskich...

Proklamacya ta wydrukowaną była w Berlinie 3. Listopada roku 1806 w języku francuzkim i polskim; rozeszła się po całej Europie a każdy Polak czytał ją z ciekawością, nie każdy przecie równe zaufanie w niej składał... Takie jest rozwinięcie tej wielkiej tajemnicy, zbliżenia się mego do osoby Napoleona i uzyskania z czasem nadzwyczajnych jego względów.

To zdarzenie w historii mego życia zawracało w swym czasie wielom głowy: zazdrość i podejrzenie, różne naznaczało mi powody!

Wyłożyłem je atoli z szczerą otwartością, tak, iż to szczęście goniło mnie, powiem, uciekającego! Mający religią, uzna ze mną: „tak chciała Opatrzność! Filozof niech powie: „tak chciało ślepe zdarzenie!...“

Co do mnie, to pewna, iż nigdy z tego nadspodziewanego wypadku nie byłem nadęty, ani interesowany; czułem zawsze w sobie wielką niższość względem wielkiego zdarzonego dla mnie szczęścia, nie szukałem w nim majątku, mając tysiączne sposobności; szukałem tylko dobra publicznego i mej bezskazitelnej sławy.

Około dziesiątej w wieczór 3. listopada 1806 odesłał nam cesarz egzemplarze drukowanej proklamacyi, z zaleceniem przez adjutanta, abyśmy natychmiast wyjeżdżali do Poznania. Jakoż dopełniliśmy jego wolę w momencie; odtąd wydarzonych szczegółów ani chcę opisywać; ograniczam się w opisanu ważniejszych, abym tylko pamięć zostawił, jak się ta ważna scena w biegu życia mego rozwija i kończyła!

197

Jadąc do Poznania, otaczały nas wszędzie tłumy ludu z okrzykami, pod Poznaniem czekano na nas z pochodniami bośmy umyślnie nocą chcieli wjechać, ale wielu dystyngowanych obywateli wyprzągłszy konie ciągnęło powóz z nami aż do domu Mielżyńskich, gdzie stać mieliśmy...

To przyjęcie zwykle w wielkich szczęśliwych zdarzeniach niedziwiło mnie prawda, ale do wielu uwag dało powód — stanął mi na myśli pobyt mój początkowy w palestrze poznańskiej, odtąd różne epoki życia mego aż do roku 1795, gdzie jak

kryminalista przez sąd ówczesny w Poznaniu na śmierć, na konfiskatę dóbr osądzony byłem, a gdzie w roku 1806 miałem rządowe osoby pruskie z urzędów oddać. O losy ludzkie!

Cieszył mnie zapał powszechny, lecz po krótkich chwilach, gdy się po uściskaniach braterskich wdałem z mnóstwem zgromadzonych obywateli w rozmowy, spostrzegłem w niektórych powątpiewanie i bojaźń — w drugich przebijało się przez patryotyczną powierzchowność przywiązanie do rządu pruskiego. — Gdy postępując do mego zamiaru oświadczyłem, że zaraz jutro urzędników pruskich znosić zacznę, stawiając na ich miejsce rodaków: z zadziwieniem małą liczbę ochoczych wreszcie niesposobnością się wymawiających znalazłem. Nie raz nad tem uwagę moją rozciągałem, czego mógł dokazać w czasie krótkim rząd obcy nad duchem Polaków.

Po różnych zmianach, które opuszczam, pan Breza postawiony został przezemnie na czele administracyi, a to do trybunału uprosiłem na prezesa kasztelana Krzyżanowskiego.

Wśród tych działań szczególnie trudniłem się wyborem deputacyi do cesarza w Berlinie jeszcze bawiącego. — Wiele do tego mianowałem członków, na których czele podjął się być JW. Działyński z Konarzewa i mowę bardzo dobrze napisaną mi komunikował.

Tak gdy się rzeczy administracyjne i sprawiedliwości urzędały, generał Dąbrowski z zwykłą sobie troskliwością, i zręcznością organizował wojsko, do którego ochoczo tłumem stawała młodzież i weterany... Ten widok napawał rozkoszą mą duszę i dobrych nadziei stawiał rękojmią! — Mówiłem

198

sobie: Napoleon pozna, żeśmy godni być narodem, bo w nas Sobieskiego krew nie ostyga i oręż nasz rdzą nie zaszedł!

W tym samym czasie posłałem nowe urzędniki moje do Kalisza, stanowiąc JW. pisarza koronnego Bielińskiego prezesem administracyi, a pana Kielczewskiego chorąż. kalisk. Prezesem trybunału sprawiedliwości. — Ta nominacya nabawiła mnie wielu zatrudnień. Pan Skórzewski sądził mieć prawo być prezesem trybunału, ale to wszystko się zaspokoilo, gdy JW. Skórzewski, generałem nowego popisu został nominowanym.

Z proporcji ludności wziętej, miał generał Dąbrowski wystawić nowo zaciężnego wojska 9000, dla ubioru którego jako równie odbierania ofiar, JW. Celestyn Sokolnicki wybrany został.

Wreszcie, żeby na przybycie cesarza dom pojezuicki w Poznaniu był jako dom jego pomieszkania we wszystko opatrzone, co by się z godnością tak wielkiego gościa zgadzało; wybrałem pp. pp. Piotra Zarembę, Kołaczkowskiego i Brońca, aby jako dozorczy cesarskiego pałacu o wszystkim mieli staranie.

Lecz teraz szerzej mi się rozwiesić należy, co się w tym czasie robiło w Poznaniu.

Pobył Francuzów w Poznaniu w miesiącu listopadzie roku 1806.

Dnia 7. listopada, generał Dąbrowski następującą w Poznaniu wydał odezwę: Obywatele poznańscy! Miło mi jest doświadczać,

że technicie duchem prawdziwych Polaków, wnoszę z tego jak najlepsze skutki dla naszej ojczyzny.

Wzywam was więc, żebyście się w jak najlepszej zachowali spokojności, żeby z was każdy pełnił obowiązki stanu

199

swojego, rzemieślnicy niech pilnują swoich warsztatów, kupcy sklepów, niech się, nikt nie waży prześladować w jakikolwiek sposób dawnego rządu, niech każdy posłusznym będzie komisji wojewódzkiej, która się ustanowiła. Zaręczam wam, że przez ten duch pokoju, połączony z gorliwością obywatelską, zasłużymy nanajwyższe względy najjaśniejszego cesarza Francuzów.

Dan w Poznaniu dnia 7 listopada 1806.

Dąbrowski.

Tegoż dnia ustanowił generał Dąbrowski imieniem najjaśniejszego Napoleona, cesarza Francuzów i króla włoskiego komisją obywatelską w Poznańskim, której powaga rozciągać się ma tak daleko, jak się rozciągała aż dotąd powaga kamery poznańskiej.

Wojsko francuzkie wchodzi do kraju. Najpierwszą potrzebą jest dostawić mu furazów i żywności, aby i armia nie skarżyła się na niedostatek i obywatel na ucisk. Porządek pewny i urzędowanie ma temu zapobiedz. Ustanawia się zatem tymczasowo na miejscu kamery, komisja wojewódzka, której zamiarem będzie:

1. Rozkład i zapewnienie potrzebnej żywności i furazów dla wojska.
2. Co do żywności będzie komisja żądać, osobliwie przystawienia mąk, kasz i grochu, tudzież chleba; co do furazów: owsa, siana i słomy.
3. Składy takich magazynów będą komisji przez generała Dąbrowskiego wskazane.
4. Komisja wyda obwieszczenie bez stracenia momentu czasu do obywatelów, aby zwykłe raty podatkowe do tej kasy wypłacali.
5. Komisja wyda obwieszczenie do dzierżawców, t. j. amtmanów, aby intrat zwykłych raty wnosili do jej skarbu.

200

6. Aby komisja do egzekucji swoich rozkazów wybrała nieodwłocznie rajców ziemiańskich, na miejsce landratów i wszelkich innych ofycjalistów.

7. Aby komisja podała sposoby rekrutowania wojska generałowi Dąbrowskiemu; tudzież dostarczenia wszystkich potrzeb, które do umundurowania wojska należą. Nad czem wszystkim porucza się przez tegoż generała czynność, JW. Celestynowi Sokolnickiemu, który dyrekcie z generałem w tem się znosić będzie.

8. Komisja przedsięwzięcie zaraz uregulowanie i zabezpieczenie sobie poczt listowych i wozowych.

Żeby zaś komisya nie miała żadnej przeszkody w czynnościach swoich, owszem wszelką pomoc w nagłych tych działaniach znalazła, zostawiamy jej światłu i gorliwości, aby z kamery pruskiej i wszelkich administracyj zatrzymała osoby, które do informacji swojej i dobra interesu uzna za potrzebne.

Do takowej komisji oświadczyli się dobrowolnie przez gorliwość następujący obywatele:

Józef Jaraczewski, jako prezes; a konsyliarzami Chłapowski, Celestyn Biernacki, Węgorzewski, Kołaskowski, Józef Szczaniecki, Paweł Wygnanowski, Antoni Garczyński, Klemens Kwilecki, Eustachy Kowalski, Faustyn Zakrzewski, Adam Gajewski, Franciszek Kaczorowski, Wiktor Szółdrski, ksiądz Wolicki, Antoni Umiński, doktor Kuter, z miasta Poznania, których to obywateli do sprawowania urzędowań wzywz wzmiankowanych, tymczasowo zatwierdzamy aż do dalszych najwyższych urzędzeń najjaśniejszego Napoleona, wielkiego cesarza Francuzów i króla włoskiego.

Dan w Poznaniu dnia 7. listopada 1806.

podpisany
Dąbrowski.

201

Druga organizacya komisji kaliskiej 8. listopada:

Z powodu gwałtownych potrzeb dla wojska francuzkiego, co wchodzi na ziemie, naszą, a dla którego żywność i furaże, nie są jeszcze zgromadzone w magazynach, upoważniam więc wszystkie członki dawnej kamery kaliskiej, przydając jej za prezydenta JW. Piotra Bielińskiego; a za rajców: Hyacyna Zakrzewskiego, Jana Pruskiego, Pawła Sokolnickiego, Moskorzewskiego, Józefa Morawskiego, Antoniego Szczanieckiego, Jasińskiego; Józefa Stablewskiego, Bonawenturę Rębowskiego, Wincentego Niemojewskiego, Ksawerego Parczewskiego, Jana Gliszczyńskiego, Felicjana Wałkowskiego, którzy w jedno ciało zgromadzeni, bez strawienia czasu użyją środków najdzielniejszych i najskuteczniejszych, bez poddawania się długim formalnościom, dla przystarczenia żywności i furazów armii francuzkiej, tak, aby jej na niczem nie schodziło, a to pod odpowiedzialnością osobistą.

Dąbrowski.

Zlecenie dla WWJMPanów Ignacego Kołaczekowskiego, Piotra Zaremby, księdza Leona Miaskowskiego i Kazimierza Gliszczyńskiego.

Ponieważ wspomnieni obywatele, przyjęli na siebie obowiązek dopilnowania wszelkich wygod w Poznaniu, jakich wielkość majestatu wielkiego Napoleona wymaga, a przeto zalecamy im, aby bez tracenia momentu:

1. Obaczyli pokoje, w których tenże monarcha stać będzie.
2. Aby, gdyby czego do wygod i ozdoby w tychże pokojach brakowało, ile być może, temu zaradzili.
3. Aby za przybyciem jego, znieśli się z wielkim jego marszałkiem i od niego odbierali rozkazy, czego mu na dzień przystarczać do stołu, piwnicy i t. d. najjaśniejszego cesarza Napoleona.

202

4. Cóż sami obywatele zatrudniają się w pomieszkaniu generała Dąbrowskiego. A że on najpierwszy bal dać musi najjaśniejszemu cesarzowi; zechcą przeto wcześniej zaradzić, gdzieby ten bal mógł być dany i żeby na niczem w nim nie zbywało. Wcześniej zamówią tysiące lamp kolorowych etc. i do napisów różnych wielbiących Napoleona, każą kilkanaście porobić okręgów z tarcic, na których w laurach będą się mieścić napisy.

5. Nakoniec ciż obywatele najpiękniejsze wybierają trzy karety, które zawsze do zawołania będą dworu cesarza.

6. Za przybyciem cesarza wzywz wzmiankowani obywatele znosić się będą z JW. Działyńskim, który będąc zawsze przy cesarzu, dawać im będzie dyspozycje potrzebne do skutecznienia w celu zachowania okazałości dla cesarza.

7. Naostatek WW. Kołaczekowski i Zaremba, żądać w każdej potrzebie będą pomocy od komisji i wojewódzkiej.

Dan w Poznaniu dnia 7. listopada 1806.

podpisany
Dąbrowski.

Informacya dla deputacy do powitania na granicach Polski Najjaśniejszego Napoleona C. W. F. etc.

Ponieważ najwięcej na tem zależy, aby najjaśniejszy cesarz francuzki, w pierwszym zaraz wstępie na ziemie naszą o duchu narodowym i przychylności powszechnej ku sobie przekonany został; upraszamy przeto obywateli województwa poznańskiego: Działyńskiego, Szółdrskiego, Mycielskiego, Kęszyckiego, Kwileckiego, Łackiego, Chłepowskiego, Walichnowskiego, Wilczyńskiego, ks. Kowalskiego.

203

Aby ci bez stracenia momentu udali się do Międzyrzecza i wjeżdżającego na ziemie polską cesarza, imieniem całego województwa witali. W mowie tej, którą JW. Działyński mieć będzie, szczególnie się wyrazi duch narodowy i ufność w Napoleonie, jako zbawcy narodu. Już odtąd wspomnieni obywatele, aż do Poznania towarzyszyć cesarzowi będą i starać się, ile być może, o jego wygody. Szczególniej jednak rozdzielać się naprzód będą, dla zgromadzenia ludu wszelkiego wieku i płci, aby go okrzykami wszędzie prowadząc, witali. Gdzie kościół się znajdzie, bić w dzwony rozkazą. Proboszcze, którzy w ubiorze kościelnym z kadzidłem i wodą święconą naprzeciwko cesarza wychodzić mają.

Gdyby zaś wnieść chciał gdzie do kościoła, z baldachimem od drzwi do ołtarza go poprowadzą. Reszta zostawia się światłu i gorliwości.

A ponieważ niektórzy obywatele na koniach wyjechać naprzeciw najjaśniejszego cesarza oświadczyli się, ci przeto razem z wzywz wzmiankowaną deputacyą tam się stawiają, gdzie ona cesarza witać będzie.

JW. Działyński, przy końcu mowy, wskaże ich cesarzowi, wyrażając, iż to jest młodzież ochocza, którą jako się zagnęła zgromadzić mogła, stawa na jego rozkazy i okazanie powszechnej radości. JW. Działyński upraszać będzie JO. Berthier, aby tej młodzieży wyznaczył miejsca blisko osoby cesarza, która nagle zebrana, tymczasem pełnić będzie powinna straż.

Z Poznania dnia 8. listopada.

List okólny do obywateli krajowych.

Napoleon W., w którego jest potężne naród nasz dźwignąć, w tych dniach będzie w Poznaniu. Donoszę o tem JWp.,

204

i proszę, abyś niezawodnie jak najprędzej do Poznania przybył i poblizszych sąsiadów do tego zachęcił. Napoleon W. chce w Poznaniu, jak mówił przekonać się o duchu Polaków. Nie piszę przeto więcej. Ojczyzna do jogo serca przemawia i rozkazuje, abyśmy w jak największej liczbie zabiegli temu drodze, który ją ma zbawić. W zaufaniu przeto, że jako obywatel, że jako prawdziwy Polak tu przybędziesz i pozwolisz mi ustnie wyrazić mój dla niego szacunek, znam się i t. d.

W Poznaniu 8. listopada 1806.

podpisany
Dąbrowski.

Umocowanie obywateli do wzięcia w rekwizycją meblów.

Umacam WW. Kołaczkowskiego i Zarębę, aby jako wybrani do opatrzenia wszelkich wygod i okazałości dla najjaśniejszego Napoleona potrzebnych, gdziekolwiek znajdujące się w magazynach meble etc., pod swoją zaraz wzięli dyspozycją; gdzie zaś w domach prywatnych znajdują jakie meble, ku temu zamiarowi potrzebne, o tych pożyczanie domagali się.

Program wjazdu do Poznania Najjaśniejszego Napoleona W.

Od strony tej jak się spodziewamy jego przybycia, są cztery bramy tryumfalne, przez które będzie przejeżdżał.

205

§ 1.

Od pierwszego zacząwszy roku już nieprzerwanem pasmem stać będą gminy ludu różnego wieku i płci aż do miasta wołając: „Niech żyje Napoleon!“

NB. Ten § aby był skuteczniony, przedsięwzją się środki takie, aby każda wieś poblizsza, każde przedmieście wiedziało, przy którym arku ma stanąć.

§ 2.

Na amfiteatrach z obydwóch stron nikt się mieścić nie będzie bez biletu mu danego, od osoby na to przeznaczonej. Szczególniej jednak w pierwszej ławie znajdować się będą młode panny, w bieli ubrane, rzucając kwiaty pod powóz Napoleona W., śpiewając ku jego pochwalę pieśń.

Uprasząc się tutejsze damy, aby się zatrudniły wyborem panien szlacheckich. Co się tyczy miejskich, już się ich kilkadziesiąt

ku temu końcowi oświadczyło, których regestr jest w ręku naszych.

§ 3.

Pod ostatnim arkiem Dąbrowski prezentować będzie osoby najjaśniejszemu Napoleonowi, tym porządkiem:

1. Senat: JW. wojewoda gnieźnieński będzie miał mowę.
2. Stan rycerski: JW. Sokolnicki będzie miał mowę.
3. Stan duchowny: który dopiero w kościele będzie miał mowę.
4. Stan miejski, IMpan Kotecki mowę mieć będzie.

NB. Mowy w powszechności krótkie, najwięcej na minut sześć.

206

§ 4.

Od tego arku poprowadzi się cesarz prosto ku teatrowi; stamtąd w lewą rękę. Od Wihelmowskiej ulicy pojedzie najjaśniejszy Napoleon prosto ku bramie wronieckiej, na której cyfra jego na wierzchu, na spodzie napis złotemi literami:

Siluit terra in conspectu ejus.

§ 5.

Od tej bramy ulicą Wroniecką po prawej stronie ratusza koło odwachu, aż do ulicy jezuickiej i tą przed kościół św. Stanisława, Najjaśniejszy cesarz prowadzony będzie.

NB. Poczynić potrzeba, jak najskuteczniejsze dyspozycye aby ile być może, drogi były uregulowane. Mosty na rynsztokach dane, ulice i rynek wychędożony.

§ 6.

Przed kościołem pojezuickim stać będzie duchowieństwo podług danego mu przepisu, dla przyjęcia wielkiego Napoleona i poprowadzi go pod baldachimem do wielkiego ołtarza.

§ 7.

Do kościoła nikt nie będzie puszczony bez biletu a bilet nikomu nie będzie dany z pospólstwa, ponieważ tam wszystkie damy, na czele których marszałkowa JW. Gurowska, porządkiem, jaki między sobą ułożą, znajdować się będą.

NB. Bilety te wydawane będą przez osobę do tego wyznaczoną i aprobowane przez komendanta placu.

§ 8.

Z kościoła prosto do swych pokoi Najjaśniejszy Pan wyprowadzony zostanie.

207

A że nie wiadomo jest czyli w nocy Najjaśniejszy Pan przyjedzie, bramy tryumfalne przeto na wszelki przypadek muszą być lampami ozdobione. Od arku zaś do arku, powkopują się słupy, na których kagańce i duże słoje nalane łojem etc. stać będą, aby w przypadku mogły być zapalone. Również i teatr illuminowany będzie.

§ 10.

Przy arkach postawią się strażę dzienne i nocne z obywateli poznańskich.
NB. Rząd miejski wyda do tego stosowne rozrządzenie

§ 11.

Na znak dany zbliżenia, się do miasta Najjaśniejszego Napoleona, we wszystkie po kościołach dzwony, aż dopóki do kościoła nie wnijdzie, dzwonić się będzie.

§ 12.

Za przybyciem Najjaśniejszego Pana do Poznania, ciągle przez trzy wieczory iluminacje dawane będą na znak powszechnej radości. Domy naprzeciwko okien mieszkaniu Najjaśniejszego Pana tudzież kościoły i wielkie gmachy miasta, będą zewnątrz iluminowane.

§ 13.

Co się tyczy wygod i wspaniałości w pokojach i u stołu Najjaśniejszego cesarza, wybrani są do tego WW. Zaremba i Kołaczkowski.

208

§ 14.

Zresztą oczekiwać się będą rozkazy od dworu Najjaśniejszego Pana, coby wypadło uczynić na jego przyjęcie.
Co wszystko komunikować się ma JW. pułkownikowi Aksamitowskiemu komendantowi miasta Poznania.
W Poznaniu 10. listopada 1806.

**Imieniem Najjaśniejszego Napoleona cesarza Francuzów i króla włoskiego,
organizacya tymczasowa regencji poznańskiej.**

Bezpieczeństwo własności ziemiańskich i spokojność publiczna wymaga, aby sprawiedliwość nieprzerwaną została w swym biegu i magistratura sprawiedliwości, pod imieniem regencji poznańskiej dotąd znaną być nie przestała. A przeto nim ostateczna z woli Najjaśniejszego Napoleona organizacya tej magistratury nastąpi, takie się względem niej tymczasowe czyni rozporządzenie.

Nominuje się J. Michał Krzyżanowski, kasztelan międzyrzecki za prezesa; a za konsyliarzy WW. Rogaliński, Gajeski, Kwilecki, Bieliński, Szóldrski, Kęszycki, Zakrzewski, Korytowski, Niegolewski, Radoliński, Szczaniecki, Wyganowski, Rębowski, Kurczewski, Kurowski, Poniński, Krzyżanowski, Topiński, Stablewski, Radoliński, Walknowski.

Którzy w miejscu zwykłym regencji jurysdykcją swoją rozpoczynawszy, najprzód dawne jej członki przybiorą do swojej pomocy, aby od nich potrzebne mieć mogli uwiadomienie.

1. Szczególnem będzie regencji staraniem, aby dla bezpieczeństwa majątków obywatelskich, zabezpieczyła nietykalność wszelkiej registratury.

209

2. Aby wszelkie procesu prawne zaczęto i ich egzekucją aż do dalszych urzędów Najjaśniejszego Napoleona zawiesiła.

3. Aby względem bezpieczeństwa i spokojności publicznej jak najprzyzwoitsze i najskuteczniejsze przedsięwzięta środki, uorganizowawszy formę nową krótszą procesów i onych egzekucją, przeciwko wszystkim występkom i zbrodniom.

4. Zapyta się dawnej regencji o wszelkich depozytach i sumach sierót, do ich rządów dawniej należących i tym bezpieczeństwo opatrzy.

5. Po uorganizowaniu swoich czynności, regencya wyda proklamację do publiczności, zapewniającą ją o zabezpieczonych własnościach każdego, o czuwającej zawsze sprawiedliwości na wszelkie występki i zbrodnie.

Podpisani
Wybicki, Dąbrowski.

Takaż sama organizacya posłaną została do Kalisza.
Poznań dnia 12. listopada 1806.

List do Prześwietnej kamery kaliskiej.

Rapport, który od nich odebraliśmy, zaświadcza tę gorliwość i czynność obywatelską, jaka jest godna ludu, co się ma odrodzić, ludu, co ma znaczenie swoje w rządzie narodów Europy odzyskać. Cierpimy, jeżeli ci, którzy raz poczęli dzieło tak chlubne dla Polaka, nie są umieszczeni w dykasteryach, dla kończenia swych posług ojczyźnie; ach, to zdarzenie oskarżać serc naszych nie może!

Nie wiedzieliśmy o osobach i ich czynach. Niesiemy im przecie chlubne dla nich zapewnienie, iż w raporcie JWielmo-

210

żnego marszałka Davoust Wielkiemu Napoleonowi posłanym, Jaśnie Wielmożny Skórzewski, jako naczelnik powstania kaliskiego i łącznie z nim czyniący, chlubnie są wymienieni. Co się tyczy osób zasłużonych do dykasteryów, zdaniem naszym jest, aby komisya na miejsce kamery i komisya na miejsce regencji postanowione, wezwały do siebie JW. Skórzewskiego i W. Lipskiego, a osoby te, które oni podadzą, do ciała magistratu przyjęły.

JW Skórzewski jako generał, szczególnie jest, do formowania siły zbrojnej. To było powodem, czemu obywatele i przysłany pan Karski nam przekładał, aby JW. generał Skórzewski od tej tak znaczącej generała wojewódzkiego funkcji nie był odrywany.

Ktokolwiek się tu odsyła jako wojskowy w Kaliskie, odsyłany jest do JW. Skórzewskiego, który znosić się będzie względem wszelkiej organizacji wojskowej ze mną i generałem Dąbrowskim i nawzajem odemnie tymczasowe aż do woli ostatecznej wielkiego Napoleona odbierać urządzenie. Szczególniej polecam mu zasłużonego dawno i dziś świeżo w legiach tak dobrze znanego W. Biernackiego. Approbuje generał Dąbrowski aby on uformował regiment, tak jednak, aby zaczął od formownia kompanii a porządkiem donosił mi o wzroście korpusu, kiedy mu imię regimentu dać się może. Tymczasem umundurowanie żołnierza z obszlegami papużowemi.

Kończąc naszą odpowiedź, znamy potrzebę na teraz przełożyć im, aby największa spokojność; utrzymywana była; aby wszelkie osobiste prześladowania niezgodne z walecznością wspaniałością Polaka, miejsca nie miały.

Będzie im przykładem proklamacya do Poznania, której podobną radziłbym wydać w Kaliszu. Przyłączam im raport JW. Davoust, ten ich przekona, że już niezwyknięty Napoleon szczerze myśli o naszym narodzie. Zaslugujmy na jego dobroć i wspaniałość.

Piszemy z prawdziwym szacunkiem
JWP. najobowiężniejszy.

211

P. S. Proszę jednak, aby magistratury dawne wszystkie były utrzymane, a to, aby w tym wielkim momencie, urzędzenia krajowe i sprawiedliwość przerwane nie były. Gdyby zaś już co przeciwko temu urzędzeniu stać się miało, proszę aby natychmiast odmienione było. Mam do tego powód przez zasła wnioski obywateli.

podpisani
Wybicki, Dąbrowski.

Powstanie kaliskie.

JW. generał Dąbrowski i JW. Pan Wybicki, odebrawszy rozkaz z Berlina od Najjaśniejszego Napoleona wielkiego udania się do Polski, dla ogłoszenia wielkich jego względem dla narodu naszego zamysłów, umocowali W. Kaspra Piaskowskiego, kapitana artylerji, aby natychmiast o nich, obywatele województwa kaliskiego uwiadomił.

Co tylko tę odebrali wiadomość, stawili się na ich czele znani z patriotyzmu i znaczenia swego: JW. generał Skórzewski i W. Lipski, dowodząc współrodakom swoim, dnia 7. Listopada weszli ręką zbrojną do miasta Kalisza. Tam znajdujący się garnizon pruski rozbroili niedołężnych inwalidów i chorych puścili na wolność, a wszystko czyniąc w imieniu Najjaśniejszego Napoleona, wszelkie magistratury administracyjne i sprawiedliwości od sprawowania urzędów oddalili, kasy i magazyny zapieczętowali.

Bronią wziętą od żołnierza pruskiego ochotnika swego ku straży miasta uzbrowili i uformowany na prędce korpus ku Wrocławowi dla wzięcia tułających się Prusaków wysłali; a takie dokonawszy dzieło, niezwłocznie o nim JW. Dąbrowskiego uwiadomili, który skoro tylko JW. marszałkowi Davoust tego wszystkiego raport uczynił, ten bez stracenia czasu wykomenderował regiment kawaleryi z Poznania do Kalisza, aby ten żoł-

212

nierz francuski, pobiegł ku obronie gorliwych o sprawę ojczyzny swojej Polaków.

Generał zaś Dąbrowski, odpowiadając na przysłany sobie rapport, zalecił gorliwym obywatelom województwa kaliskiego, aby nie stygnąc w zapale uzbrajali się, ścigali szczątki nieprzyjaciół kraju i wszędzie sławę i wielkość obrońcy i zbawcy Polaków Napoleona wznosili.

Poznań dnia 11. listopada 1806.

Podanie do gazet.

Obywatele poznańscy uwiadomieni przez proklamacyę JW. generała Dąbrowskiego i JW. Józefa Wybickiego, iż Napoleon, co trony wynosi i obala, przekonać się chce na ziemi polskiej, o duchu Polaków; starają się gorliwością swoją i ofiarami obywatelskimi zbawcę swego przekonać, iż godni są być narodem. Trudno tu jest objąć wszystkie ofiary: do urzędów administracyjnych i sprawiedliwości wezwani, chętnie swe usługi bez najmniejszej płacy ofiarują.

Wszyscy, do których przychodzą rozkazy administracyi względem przystawienia furazów i żywności dla wielkiej armii francuzkiej, przystawiają z ochotą, bez zwłoki i narzekania. Jedni oświadczają się formować kompanie piechoty narodowej polskiej, drudzy wystawiać pułki kawaleryi własnym kosztem. Każdy na się kładzie podatek pieniężny, co do wydatków potocznych tak wielkiego momentu, przybycia niezwykniętego Napoleona. Między tymi W. Franciszek Radoliński, prócz innych ofiar, które z drugimi obywatelami uczynił, oddzielnie jeszcze 100.000 zł. na potrzeby formować się mającego wojska polskiego złożył. Płeć piękna niesie swe ozdoby na potrzeby publiczne i zgromadza się do Poznania widzieć zbawcę narodu.

213

Matki wskazując mu dzieci, chcą ojca ojczyzny poruszyć uczucia.

Juz tłum ludu gotuje się zabiegać mu drogę, a miasta Poznania do nadzwyczajnej liczby powiększa się ludność. Odgłos publiczny po kraju się wznosi: „Niech żyje Napoleon Wielki“ Świadkiem jest tej gorliwości i zapału JW. marszałek Davoust. Ten ukochany od wszystkich bohater, postrach rzucający w obozie i śmierć roznoszący w boju na nieprzyjaciela, jest u nas widziany jako dobry ojciec na łonie kochającej go familii.

W Poznaniu 15. listopada 1806.

Oświadczenie obywateli złożone w ręce JW. generała Dąbrowskiego.

Na głos najdroższy odradzającemu się Polakowi, iż z woli zbawcy naszego, niezwykłego Napoleona zawiązywać się ma siła zbrojna narodowa, że JW. pan umocowany jesteś założyć węgielny kamień wznieść się mającej potęgi narodowej; na taki odgłos niesiem ci JW. generale z pośpiechem oświadczenia nasze, iż nietylko chętnie przystawimy żołnierza, jak na nas z rozkładu prześwietnej kamery wypadnie, ale nawet potrzebne na umundurowanie jego damy sukno, koszule i trzewiki, tudzież żołd miesięczny, idącym na usługę ojczyzny wypłacimy. A gdybyśmy w naturze do umundurowania potrzebnych artykułów dać nie mogli, naówczas o walor ich z JW. Sokolnickim prezesem komisaryatu poznańskiego, umówić się zechcemy.

Niechby ta słaba ofiara tłumaczyła ducha naszego, niechby była rękojmnią zbawcy naszemu, iż na wydane hasło: „Bądźcie Polakami,“ złożymy w ręce jego życie i wszystkie majątki nasze.

Dan w Poznaniu dnia 15. listopada 1806.

214

Komisaryat departamentu poznańskiego.

Wystawienie siły zbrojnej narodowej jest najpierwszym i najważniejszym przedmiotem odrodzić się mającej Polski. Przekonany o tem JW. Celestyn Sokolnicki, kawaler orderów polskich, mąż o dobro swej ojczyzny zawsze gorliwy, oświadczył się dobrowolnie

przyjając urząd prezesa komisaryatu wojskowego, departamentu poznańskiego.

Urząd ten w swoich szczegółach obszerny, wymagał osoby tak gorliwej i czynnej, jak jest JW. Sokolnicki. Dadzą mu się w tej mierze instrukcje, do tego urzędu stosowne i należące. Na teraz uwiadamia się tylko publiczność, iż on jest na czele komisaryatu wojskowego, w departamencie poznańskim.

Prześwietna kamera z nim mieć powinna porozumienie, w obiektach do jego urzędu należących. Obywateli w nich, mają się z nim znosić i wszeley kupcy, liweranci do niego powinni się udawać. Do dopełnienia tych ważnych obowiązków przydani będą oficerowie JW. prezydentowi, jemu zaś pozostaje wolność, przybrać sobie współników pracy i sekretarzy, tak aby usługa publiczna w niczem nie cierpiała.

W Poznaniu 15, listopada 1806.

Urządzenie względem rekrutowana żołnierzy.

Najjaśniejszy Napoleon cesarz francuzki i król włoski, aby się przekonał o chęci naszej powstania, chce widzieć zawiązującą się siłę narodową; wie, iż jesteśmy rozbrojeni, daje nam więc broń i naznacza fundusze na potrzeby wojskowe. Nam się tylko pozostaje, stawiać żołnierza zdolnego do boju.

215

Z jego woli otrzymałem od JW. marszałka Davoust rozkaz formowania niezwłocznie cztery regimanta piesze, w departamencie poznańskim, wynoszące 8684 żołnierza: obowiązuje, więc prześwietną kamerę poznańską, aby przez przedsięwzięte środki jak najkrótsze i do egzekucyi najstosowniejsze.

1. W dni 14 od dzisiejszego rachując, kompletowała rekrutem, z wsi i miast wziętym, cztery regimanta, zwyż wyrażoną liczbę 8684 głów wynoszące.

2. Aby ten rekrut rozłożonym był w równej liczbie po czterech miastach, to jest Rogoźno, Gniezno, Kościan i Rawicz, tak iżby do każdego z miast wspomnianych doprowadzono rekruta 2171 i onego pod komendę tam stojącego oficera oddano.

3. Aby bez zachowania dawnego rządu opisów, względem mierzenia kantonistów, rekruci przystawić się mający, jakiegokolwiek wzrostu, byli szczególnie zdrowi, do służby zdadni i w wieku od 18 aż do 24 lat będący.

4. Aby tam, gdzie przez ofiarę obywatelską żołnierz umundurowany nie będzie, wyprawiający dał mu z obowiązku dwie koszule nowe i parę trzewików.

5. Gdzie się znajdują zbiegli kantonisci pruscy lub żołnierze z wojska pruskiego, ale rodacy, tudzież żołnierze z wojska polskiego, na których się lata nie zważa, byleby tylko byli zdadni jeszcze do wojska; ci wszyscy zastąpić mogą równą liczbę rekrutów, razem z drugim i przysłanymi być mają do miast przeznaczonych.

6. Ile możności starać by się potrzeba, aby między rekrutami znajdowało się kilku umiejących czytać i pisać, zdatnych na furyerów i podoficerów.

7. Co do żywności zaleci p. kamera, aby w dostatecznej ilości dostawiona była, do miejsc głównych każdego landrata do żywienia tych ludzi w czasie ich zbierania, jako i do miast przeznaczonych na formowanie regimentów.

8. W tychże miastach rozkaże p. kamera, ile to być może

216

budynki wielkie na koszary wybrać i natychmiast stosownie urządzić.

9. Ponieważ naród żydowski nie przykłada się swemi osobami do bronienia ojczyzny; słuszna, aby części przynajmniej swego majątku, każdy na ten koniec z chęciąłożył. Myślą zatem jest moją, aby się niezwłocznie zatrudnili przysposobieniem i przystawieniem sprzętów kuchennych i do koszar potrzebnych. Przystawią najprzód co potrzeba garnków glinianych, a tymczasem każą jak najprędzej zrobić sprzęty kuchenne z blachy, podług wydać się mającego modelu w liczbie, jaka się wyszczególni.

10. Nakoniec ci obywatele, którzy przez ofiarę dobrowolną zechcą umundurować żołnierza, ci się z tym znieść powinni komisaryatem, na czele którego jest JW. Celestyn Sokolnicki kawaler orderów polskich, tak iż albo przystawią w naturze żołnierzowi kurtkę granatową, kamizelkę białą z rękawami, rajtuzy szare albo granatowe, tudzież czapkę szarą czy granatową; lub też za takie umundurowanie z JW. Sokolnickim, względem jego waluty na pieniądze się ułożą.

Dla dania pomocy p. kamerze, końcem wyegzekwowania wspomnianego rekruta, wyślę niezwłocznie na wspomniane cztery miejsca oficerów; to jest: do Gniezna, Rogoźna, Kościana i Rawicza, którzy mieć będą ordynans stosownie do wydanych przez kamerę do landratów dyspozycyi, być tymże landratom pomocą, aby rekrut, na miejsce przezemnie wyznaczone wprowadzony został.

P. kamera obowiązana jest, obywatela urzędniom jej nieposłusznego lub zawód i zwłokę nieprzystawieniem rekruta czyniącego, zaskarżyć, który za to do odpowiedzi osobistej we względzie przyzwoitym pociągnięty zostanie.

Dan w Poznaniu dnia 16. listopada 1806.

Dąbrowski, Wybicki.

217

Proklamacja do obywateli województwa poznańskiego, względem przystawienia koni z uzdami do regimentu kawalerji.

Z woli Najjaśniejszego Napoleona, zawiązuje się już siła zbrojna narodowa w departamencie poznańskim. Cztery regimenta piesze wkrótce mają być ukończone. Potrzeba gwałtowna wymaga, aby razem i kawalerja formowana była. Obywateli gorliwość tylko temu zaradzić zdoła.

Wyrachowanem jest w 17 dystryktach departamentu poznańskiego znajdują się:

1. Dworskich pańskich koni 10.515
2. W amtach dworskich koni 1.261
3. W miastach koni 6.451

A zatem w ogóle koni 18.226

Z wymienionej koni ilości, dziesiąty koń z człowiekiem na nim ma być oddany do kawalerji narodowej a uczyni 1822 jazdy.

Na koniu powinno być siodło ordynaryjne, mundszuk, grzebło, szczotka i dera; człowiek zaś dany być powinien, umiejący na koniu jeździć, furażę i żywność na cztery dni opatrzone.

Nie jest to ciężar dla obywateli; wreszcie w czasie odrodzenia się naszego niemasz ofiary, której by dobry Polak nie miał uczynić. Na ostatek konie te mogą być otaksowane i w czasie ustanowionego rządu, przełożyć się najwyższej zwierzchności krajowej, aby wartość ich zapłaconą była.

Konie te będą przystawione przez landratów, oficerowie do ich odbierania przeznaczeni zostaną. Takową do obywateli proklamacją komunikuje pan kamerze z żądaniem, aby bez stracenia czasu rozesała ją landratom i egzekucją onej zaleciła.

Prześwietna kamera weźmie najprzyzwoitsze środki, aby

218

to przystawienie koni i na nich ludzi za dni czternaście od niniejszej daty koniecznie uskutecznione zostało. Zależy bowiem abyśmy Najjaśniejszemu Napoleonowi wielkiemu, wkrótce tu być mającemu, dali dowody naszego ducha i chęci wybicia się z jarzma obcej niewoli.

W Poznaniu 19. listopada 1806.

podpisany
Dąbrowski.

Odpowiedz prześwietniej kamerze poznańskiej.

Na wypadek, który mi p. kamera donosi, względem napadów gwałtownych naboru przez chłopów, mam honor odpisać, ażeby wydała poznańska kamera proklamacją w powszechności przeciw takim gwałtownościom, za które, kto ich się dopuścić odważy, militarnie sądzony i roztrzelany będzie. Spodziewam się, że taka proklamacja wstrzyma występki. Wypada tylko, aby kamera proklamację taką do podpisu mi przysłała.

Wyrażam prawdziwy szacunek.

Poznań 16. listopada 1806.

podpisany
Dąbrowski.

Odpis komisji kaliskiej.

Raport od prześwietniej komisji departamentu kaliskiego, miałem honor odebrać, wszystkie ich urządzenia znajduję zgodnie z ich obywatelskimi obowiązkami.

219

Co się tyczy bezpieczeństwa kas, prześwietna komisja przedsięwzięmie wszystkie środki ku temu zamiarów, potrzebne nim nowa komenda francuska nadejdzie. Starać się wypada wszelkimi sposobami, przez wysłanych obywateli mieć wiadomość o nieprzyjacielu; tudzież zabierać jego wszelkie korespondencje i mnie o wszystkim zawiadamiać.

Co się tyczy wszelkich potrzeb do wystawienia wkrótce siły zbrojnej departamentu kaliskiego; zgoda, cokolwiek ściąga się do komisaryatu wojkowego, z tem wszystkim referować się prześwietna komisja będzie do JW. Pawła Skórzewskiego, który przez gorliwość z jaką zawsze swej ojczyźnie służy podjął się być na czele komisaryatu kaliskiego, tej tak ważnej posługi publicznej.

Co się tyczy organizowania tymczasowo żołnierza w kaliskim departamencie, w niebytności W. Lipskiego generała, obowiązuje się do tego W. Jm. pan Biernacki, aby nim wybrany rekrut kantonowy będzie, tymczasem wszelkiego ochotnika zbierał dezertorów i rozprószonych z pruskiej armii, do służby zaciągał onych, organizował i na kompanie dzielił; potrzebnych do niej oficerów mi proponował i dalszych ordynansów moich czekał.

Teraz posyłam mu przez pana Kiełczewskiego 300 broni, 200 patrontaszów, 600 skałek i po 20 ładunków do każdego karabina.

Poznań dnia 19. listopada 1806.

podpisany
Dąbrowski.

Odpis na raport z Łęczycy.

Raport nadesłany z Łęczycy JW. generałowi Dąbrowskiemu donosi, iż gorliwi i odważni obywatele województwa

220

łęczyckiego, pod dowództwem JW. pana Dąbrowskiego, generała swego opanowali Łęczycę i zrobili związek konfederacji pod W. Napoleonem.

Zabrali wszystkie armaty, amunicji, magazyny etc. Kawalerya pruska przysłała na pomoc fortecy, przeciw skonfederowanym obywatelom, ale mężnie odparci zostali. Wielu padło trupem na placu dwóch oficerów i kilkadziesiąt gemejnow dostało się w niewolę. JW. Davoust dowiedziawszy się o tym czynie gorliwym obywateli łęczyckich, posłał im na pomoc kawaleryą francuzką.

Poznań 19. listopada 1806.

podpisany
Dąbrowski.

Odpowiedź p. regencyi poznańskiej.

Co się tyczy jej zapytania względem kryminalistów, aby im przeznaczyć miejsce więzienia: mam honor odpowiedzieć, iż to przelożę Najjaśniejszemu cesarzowi i wolę jego donoszę. Co się tyczy wyżywienia więźniów, racye dla nich wyznaczę jeżeli innego funduszu na tę potrzebę nie ma.

Dan w Poznaniu dnia 19. listopada 1806.

Dąbrowski.

Po tem wszystkim pobiegłem do Kalisza i tam ostatecznie i sprawiedliwość i administracyą i kanton wojska urządziwszy, wróciłem nagle do Poznania, co moment oczekując cesarza, który nas zawiódł i niespodziewanie przybiegł w nocy z Berlina.

221

Zasmucony, że go powitać nie mogłem, byłem u niego rano, który mię najlaskawiej przyjął i z danego mu o wszystkim raporcie zupełnie był kontent; a gdy wyjechałszy zwiedzić okolice Poznania, sam widział niezmierne sterty siana, słomy po ulicach i napelnione żywnościami magazyny, powtórzył mi za swoim powrotem ukontentowanie.

Opuszczam wiele okoliczności, spieszę ważną wspomnieć. Podałem księciu etc. Frioul Duroc, marszałkowi pałacu listę znakomitych osób do prezentacyi. Na wyznaczoną więc godzinę prezentowało się duchowieństwo. Potem szedł senat. Potem stan rycerski, któremu JW. Celestyn Sokolnicki przewodniczył i miał mowę. Wreszcie miasto, gdzie prezydent składał mu klucze i hold; miano mowy były w języku łacińskim, które nie mogły tylko nudzić tego wielkiego bohatera, który tego języka nie rozumiał.

Odpowiedział jednak wszystkim stosownie. Wreszcie wyznaczony także był dzień dla prezentacyi dam; lecz gdy wieczorem nadeszła wiadomość o ustąpieniu Prusaków z Warszawy i objęcia tego miasta przez księcia W. de Berg, w moment przysłał po mnie cesarz. Przeszedłem do niego przez orszak dam naszych, na wielkiej sali będących. Cesarz zaraz do mnie z uśmiechem wyrzekł: „Warszawa już jest w mym ręku.“

Tu miał dobroć czytać mi wszelkie raporta, a nawet proklamacyą Józefa Poniatowskiego, którą był wydał do ludu po wejściu gubernatora Kielera. To wszystko mi opowiedziawszy, wziął mnie na bok i wyraził! „jestem kontent z tego, coś waćpan dotąd uczynił, jedź więc na całą noc do Warszawy i równie jak tu, uorganizujesz urzędy rządowe i uformowaniem zaciągów wojennych się zatrudnisz.“

Gdy na to skłoniłem się N. panu i prosiłem o rozkazy na piśmie, wezwał jenerała Berthier, aby mi potrzebne dał rozkazy a tymczasem zatrzymawszy mnie powiedział: „kontent jestem coś wpan względem nowego popisu wojska zrobił; ale ja nie chcę, żeby to tylko tłuszczka waszego chłopstwa należała; trzeba żeby cały naród, wasi magnaci, wzięli się do oręża.“ Na co ja: „a więcby wypadało pospolite ruszenie nakazać.“ Na co on: „oui, oui veux votre pospolite.“

222

Na to ja: „a więc w nocy wyjechać nie mogę, bo muszę pisać uniwersał, co tu przytomny wojewoda Radziwiński podług prawa podpisze.“

Rób jak możesz, odpowiada cesarz, aby tylko się stało. Pożegnałem go i wracając znowu przez orszak dam zgromadzonych, miałem grzeczne wyrzuty, że blisko godzinę dla mnie cesarz się zatrzymał i im ukontentowanie spóźnił. Co do mnie w nowem całym byłem pomieszaniu.

Ta podróż do Warszawy nagła, to zwołanie pospolitego ruszenia tak kosztowne i trudne dla obywateli, nieledwie mię obłąkanym uczyniło.

Wiedział o tem wszystkim przytomny generał Dąbrowski i najprzód idziemy do generała Berthier dla odebrania paszportu, który mnie nienajgrzeczniej przyjął, bo wówczas nie był podobno bardzo za sprawą Polaków; potem przybywszy do siebie, rzuciłem się do pisania uniwersału na pospolite ruszenie, proklamacyów do obywateli i duchowieństwa i dopiero z wygotowanemi pismami udaliśmy się z generałem Dąbrowskim do Radziwińskiego wojewody gnieźnieńskiego, o północy dla ich podpisania, które bez wstrętu podpisał.

Tego dokonawszy, trzeba mi się było starać o powóz do Warszawy, o pieniądze na drogę, bo w tem wszystkim wielkiem mojem znaczeniu, w tem obfitem dla kogo inszego żniwie, ja, jak zwykle, byłem ubogi i tylko własny trawic zacząłem majątek.

Te wszystkie zatrudnienia spóźniły mój wyjazd do Warszawy i gdy dnia tego wieczorem żona moja i córka na cyrkule prezentowane były cesarzowi przez generała Dąbrowskiego, cesarz do mej żony powiedział: „ale waćpani mąż późno wyjechał do Warszawy“; a do córki: „ale waćpani ojciec nie tak jak chciałem, prędko w nocy ruszył do Warszawy.“ Na co mu moja córka: „bo noc całą pracował na wykonanie rozkazów Waszej cesarskiej mości.“ Jak wiedział wszystko.

Drogę moję przecie do Warszawy tak przyspieszyłem, poprzedziłem godziną przybycie kuryera do księcia Berg od cesarza. Dowiedziałem się, iż gdy przybywszy do Warszawy

223

w godzinę jechałem do księcia, już mnie jego adjutanci szukali po mieście.

Przybywszy do pałacu księcia, skoro się jako Wybicki z Poznania zameldowałem, natychmiast do księcia puszczone byłem, który mnie z największą uprzejmością przyjąwszy powiedział: „winszuję mu tego zaufania cesarza, który mi pisze abym wszelkie osoby od niego na urzędy podane potwierdził, abym się z nim porozumiał względem zaciągu do wojska i założenia magazynów; a więc, kończył książę, żebyś mi waćpan najprzód podał osobę na prezydenta Warszawy i na inspektora poczt. Ta przecie księcia cała rozmowa przekonała mnie, iż cesarz nie dawszy mi instrukcyi partykularnej na piśmie, księcia de Berg o wszystkim uprzedził, iż w jego imieniu jechałem organizować województwo warszawskie i żeby się we wszystkim ze mną znosił.

Żeby więc woli księcia odpowiedział względem wyboru osób, poszedłem do znanych mi patryotów po radę i gdy mi grafa Joachima Moszyńskiego na prezydenta miasta Warszawy, Zajączka zaś na dyrektora poczt podali, tych obudwóch odemnie mu przedstawionych, książę zatwierdził; toż samo zrobił, gdy mu osoby do administracyi i sprawiedliwości przedstawiłem.

Pan Kochanowski został prezesem administracyi. Graf Ossoliński prezesem trybunału.

W tem wszystkim, że mi intrygi wiele przykrości czyniły, zataić nie mogę... Mazurom, Wielkopolanom i magnatom w głowie się nie mogło pomieścić Wybickiego panowanie — lubo było bardzo skromne !!! Zamilczę nawet tych imiona, którzy twardo ze mną postępując sami sobie zaszkodzili, bobym ich zapewne na wyższe urzędy był podał.

Z większym jeszcze oporem szło mi uorganizowanie siły zbrojnej. Gdy na mnie nalegał książę Berg, abym wyrozumiał z księcia Józefa Poniatowskiego, czy się chce za sprawą narodu decydować, a ztąd czy chce na czele nowej siły zbrojnej stanąć? poszedłem do niego z rana i jeszcze do będącego w łóżku wszedłem.

Przedłożyłem mu rzecz całą i żądałem, aby się deklaro-

224

wał. Książę, jako człek pełen honoru, nie był łatwym do ostatniej rezolucyi, aż gdy mu wystawiłem, iż on mógł zatrzeć skazę ostatnich dni panowania stryja swego.

Że nie można było się stawiać w dwu wykładnej postaci z Napoleonem i t. d. przyrzekł mi wreszcie udać się do księcia Berg... Byliśmy razem, i gdy książę Poniatowski zaczął się rozwodzić, iż wystawiałem łatwość wystawienia siły zbrojnej, gdy tymczasem żadnego funduszu nie było; odpowiedziałem jutro na pierwszy fundusz książę mieć będzie 100.000 złotych polskich, i żebym słowa dotrzymał, ja z całego ks. mazowieckiego pierwszy z malej mej fortunki 20.000 złotych polskich ofiarowałem na pierwsze potrzeby wojska, i te wypłaciłem natychmiast prezesowi Kochanowskiemu.

Tak daleko mnie zapal służenia ojczyźnie nad moją możność unosił i ubożył.

Tu opuszczę wiele, żebym tylko krótki zbiór mej historii zrobił, dopokąd zdrowie służy. Powiem więc, że w Warszawie postać przyzwoitą wziął rząd tymczasowy w imieniu Wielkiego Napoleona i siła zbrojna z pospiechem pod dowództwem księcia Poniatowskiego zawiązywać się zaczęła.

Kilka razy na dzień bywałem u księcia Berg. Wiadoma jego biografia, z jak małego był rodu. Postać przecie jego piękna i poważna, ton prawdziwie książęcy, wreszcie grzeczność i uprzejmość przywiązywała wszystkich serca do niego. On równie mocno przywiał się do Polaków. Często więc sam na sam z nim będąc mawiałem, jakby sobie Polacy życzyli mieć go swym królem. Przyjmował to dobrze, ale rozumiał, że ten tron Napoleon dla którego z braci zachował.

Oczekiwaliśmy wszyscy z niecierpliwością cesarza, który jak zwykle wszystkich zawiódł oczekiwanie, gdy na koniu sam prawie z mamelukiem w nocy przybiegł z Łowicza do Warszawy dniem jednym. Była noc gdy do Warszawy przybył, i stanąwszy w kurdygardzie przedzamkowej, wody się napił nim mu pałac zamkowy otworzono.

Zadziwiły się wszystkich umysły nad jego zjawieniem, ale taka była siła jego nad zwyczajnych obrotów. Zaraz z rana byłem u niego; skoro wyszedł z kąpieli przyjął mnie z wielką

225

dobrocią i z raportu, który mu o wszystkim uczyniłem, oświadczył swe ukontentowanie.

Przybył wnet książę Józef jako naczelny dowódzca i był mile przyjętym. Książę Murat czyli wielki książę Berg był chory przypadkiem na nieprzyjemną chorobę miłości; wyrzucił mu tylko cesarz, jalc mówiono, czemu się felczera w nieumiarkowanej pasyi nie poradził?

W tym czasie nieprzyjaciel na wszystkich punktach uciekał przez Wisłę; Napoleon gonić go rozkazał. Ale od początku zaraz lutego, roku 1807 nieprzebyta prawie była rozdróż, która spóźniła obroty wojenne i cesarza w zły humor wprawiła. Tymczasem w wojsku rossyjskiem nastąpiło zamieszanie, gdy Kaminskoj najwyższy dowódzca wpadł w melancholię, wreszcie ogłupiał.

Objął komendę Buxhoevden, po nim Benigsen, ale się to zostawia historii. Wracając się do mnie, ponieważ zaraz w Berlinie przedstawiłem cesarzowi, iż sejm nasz konstytucyjny roku 1791 nie był ukończony tylko odroczone, a przeto szanowne jego członki miałyby otrzymać szczególne do niego względy. Przyrzekł ich widzieć, i gdy mu to przypomniałem w Warszawie, rozkazał mi osoby sejmowe tu się znajdujące na piśmie wielkiemu koniuszemu, Coulicourt do prezentacyi podać. Dyktowałem więc te znakomite osoby, na czele ich położywszy sławnego marszałka sejmowego, Stanisława Małachowskiego; a gdy się lista ukończyła, cesarz pozwolił zapisanym do pokoju audencyjalnego wnieść, między którymi i ja się znajdowałem.

Ciekawość wielka; rozumieliśmy, że sejm 1791 wskrzesi, że nam pewne da nadzieje. Ale się pokazało, że on nie mając jeszcze pewnego względem nas systematu, wychodził z nami nic nieznaczącą polityką; a często i przykro przypominał nam z Ruliera zamieszki i anarchią, którą od sejmu konstytucyjnego już miejsca nie miała. Niekiedy tak nedorzecznie ten wielki człek mówił, iż słuchać przykro mi było; jednę tylko przyjemność nam powiedział, że w żadnym traktacie naszego podziału nie zatwierdził.

Nimby się przecie był od nas Napoleon na wojnę dalszą oddalił, chciał nadać pewny tymczasowy rząd województwom

226

polskim zdobytym. JW. Bassano (Maret), minister, sekretarz stanu, rozpiął do niektórych osób bilety sekretne, aby mu swoje zdanie dały, kogoby na urzędnika rządowego mógł cesarz nominować.

Dostałem i ja taki bilet, gdy pytany wprzód o tym wyborze, nie chciałem wziąć na siebie samego odpowiedzialności. Z takowych zdań sekretnie zebranych, cesarz nominował 6 osób do komisji rządowej a siódmą tym sześciom wybrać pozwoli. Byłem ja czwartym w rządzie tych komisarzy rządowych, jak dzieje zaświadcza; a gdy nam i rządu tego formę i osoby do niego

JW. minister, sekretarz stanu, Maret czytał, jednogłośnie przybraliśmy za kolegę siódmego, JW. Sobolewskiego, JW. zaś marszałka Małachowskiego za prezesa.

Komisji tej rządowej obszerna była władza. Mogła była w imieniu Napoleona uchwały stanowić, wykonywać i tak władzy sądowniczej jako i administracyjnej działań dostrzegać.

Tym końcem na miejsce ministrów pozwolił cesarz wybrać jej czterech dyrektorów, którzy wyraźnie pod rozkazami komisji rządowej stali. Na dyrektorów spraw wewnętrznych podałem p. Brezę, któremu był prezesem izby administracyjnej w Poznaniu postanowił. O tym wyborze jego a razem i JW. Piotra Bielińskiego, prezesa izby administracyjnej kaliskiej uwiadomiłem iż go na członka komisji rządzącej podałem i utrzymywałem.

Komisya rządząca przy tak obszernej władzy w niczem jej nie nadużyła. Zezwolił Napoleon, abyśmy sami sobie ustanowili pensyę; przecie przez wzgląd szczupłości skarbu z podziwieniem Francuzów, żadnej sobie pensyi nie ustanowiliśmy. A lubo z grona kolegów byłem najmniej majątny, obstawałem przytem, aby bezpłatnie tak chlubny urząd piastować. Ta ofiara do innych dołączona szczupły mój majątek trawiła. Nie zmieniałem przecie mego sposobu myślenia i wyznam, że opatrność mnie aż dotąd od obóstwa chroni.

Gdy tak nas urządził Napoleon, wojska liczne nadciągały do przejścia Wisły... Administracya z najśluszniejszych osób zebrana; ale nie pojmująca, aby tyle miała potrzeb nagłych armia francuzka, by się spóźniła w przystawieniu niezmiernych racyj chleba; dowiedziałem się o tem i przewidując

227

nieukontentowanie cesarza, wysłałem wsześnie na wywiady, o składach pszenicy i żyta; i gdy mi w tym dobre przynieśli emisaryusze wiadomości, donoszą mi, że cesarz kazał stanąć przed sobą administracyi i w wielkim nieukontentowaniu ją przyjął i oddalił, iż wojsku na żywności brakowało.

W tym gniewie rozkazał, aby mnie do niego z generałem Dąbrowskim przywołano. Stanąwszy przed nim spostrzegłem w zaburzeniu wielkiem, który się odezwał w tonie nieukontentowania do mnie: „oto mi już brakuje w kraju waszym chleba dla żołnierza.”

Marszałek Davoust, który był przytomny, to potwierdzał. Odpowiedziałem: są to skutki nagłego marszu wojsk ale ani naszej złej woli, ani niedostatku kraju. Cesarz na to: „spuszczam się więc na waćpana, że w tem zaradzisz do jutra rana. Ja z śmiałością pytam się cesarza, wieleby potrzebowano mąki na jutro dla wojska na chleb?”

Cesarz na to: 1000 centnarów. Odpowiedziałem tej ilości zaręczyć nie mogę, ale 700 centnarów mąki pszennej jutro przystawię. Tyle bowiem mieć pszenicy w Warszawie byłem pewny z relacyi mych emisaryuszów.

Cesarz na to ukontentowany, odpowiedział: spuszczam się więc zupełnie na waćpana, a marszałek Davoust swą ponurą miną dodał: że byś nas tylko waćpan nie zawiódł. Prosiłem cesarza, aby mi do egzekucyi dodał wojskowych dodał.

Skróć rzecz całą, pobiegłem zaraz wiadomą mi zakupić pszenicę, rozwieść ją nietylko na wiatraki i inne młyny, ale do wszystkich piwowarów, którzy na przybycie moje wszystko czynić na swych słodownikach oświadczyli. Czas był okropny błotnisty i słotny, do dwunastej w nocy chodziłem po odległych ulicach, abym dopełnił komisu.

Gdy wróciłem przeziębiony do domu, wnet nadszedł oficer d'ordonance pan Falkowski od cesarza z pochodnią, przypominając mi, co mu obiecałem. Odpowiedziałem: widzisz mnie waćpan ledwo żyjącego, od godziny czwartej, jak pożegnałem Cesarza, teraz dopiero wracam do domu.

Powiedz mu, iż na czterdziestu przeszło młynach pszenica się miele, aby jutro mąka do magazynu weszła.

228

Odszedł Falkowski ukontentowany, a ja co tyłkom się przebrał, poszedłem na młyny i od rana wszystkie zaraz wozy i konie w Warszawie wziętem w rekwizycyą i już od jedenastej rano nazajutrz pisałem do Falkowskiego, aby mnie złożył u nóg cesarza i zapewnił, że się do Pragi 700 cetnarów mąki zwozi i którą JW. intendant Daru za bardzo dobrą uznał. Daru był od rana nadjechał, a że ta rzecz była jego departamentu, pojechałem okazać mu mąkę, którą on za bardzo dobrą uznał, ale dotąd aż do końca z zazdrości nienawiść ku mnie zachował.

Odpisał mi Falkowski, że cesarz bardzo z mej gorliwości kontent i chce, żebym był sam u niego. Poszedłem o czwartej wieczorem, gdy już cały transport mąki ukończony został. Cesarz z nadzwyczajną dobrocią mnie przyjął, powiedziawszy: mam raporta, że przy jego staraniu niczego teraz wojsku memu brakować nie będzie.

Bawiłem się z tej okazji u cesarza do godziny szóstej i ten tak długi mój pobyt wszystkich w przedpokoju zadziwił. Cesarz przyjąwszy mnie jak najlaskawiej, rozmawiać ze mną zaczął obszernie o kraju naszym, o jego położeniu; i w tem miejscu mając gotowy opis granic naszych początkowych, naszych produktów, prosiłem o pozwolenie zostawienia tego pisma na stole; lecz on je do rąk odebrał i musiał czytać, bo mi później o tem wspominał.

Wypytywał mnie szczególnie o różne familie, o ducha obecnym i t. d. Rozmawiając tak ze mną przed kominkiem, oparł się na krześle i nagle się z nim ku kominkowi nachylił. Na to załękniiony porwałem za krzesło. Przyjął to mile cesarz i z mego pomieszczenia widząc obawy mej wielkość względem jego osoby, uśmiechnął się i rozmowę kończył.

Zgoła był to moment, w którym, zda się, całe jego uzyskałem zaufanie i gdybym był o łaskę jaką prosił, tę niemylnie byłbym otrzymał; ale ja tylko o wskrzeszeniu ojczyzny, o nadaniu nam bitnego króla i t. d. ciągle nadmieniałem. W tem dał mi znak do wyjścia kończąc: obaczmy się za Wisłą.

229

Jakoż wkrótce sam przeszedł Wisłę i zagnała otrzymałem rozkaz, żebym się do niego do wsi Okoniewa nad Narwią stawił, gdzie na moment miał główną kwaterę.

Przybyłem w nocy.

Stał w chałupce młynarza z generałem Berthier, a że izba dzieliła się piecem i ścianą, tam z jego świtą bawiłem do dnia. Rano wszystko było w poruszeniu, nikt mnie nie chciał meldować, zdało się, iż pan rzucał na wszystkie strony pioruny, rozdroże w tej porze czyniły zły humor.

Stanąłem pod kostki w błocie w sionce przed jego pokojem, wyszedł zaszepiony; lecz skoro mnie spostrzegł z wypogodzoną twarzą zapytał się, co tu robię? Przybyłem na rozkaz Waszej cesarskiej Mości. Na to on: „To dobrze, trzeba, żebyś waćpan zaraz ztąd jechał do Płocka i ten departament uorganizował i jak najlepszego ducha zaszczepił.

Gdy się skłoniłem, że rozkazu ściśle dopełnię, nim wszedł na konia wskazał mi palcem na błota około Narwi i mówił: „Ils sont dans les marais“ chcąc mówić, że Rossyianie po błotach się rozłożyli.

W tem odjechawszy kilka kroków przysłał mi adjutanta, abym się z marszałkiem Duroc względem zakładu magazynów znosił. Wpatrywałem się w tego bohatera, który w szaraczkowym surducie zgniecionym, niewysuszony, staczał bitwy. Do jakże wiele uwag to dotąd daje mi powód?

Wróciwszy do Warszawy zaraz stosownie do rozkazu cesarza wysłała mnie komisya rządząca uorganizować departament płocki. Wyjechałem, a zawsze o mym własnym ekspensie. Opuszczę wiele okoliczności, umieszczę przeciw ważniejsze listy, które od osób rządowych z Warszawy odebrałem w Płocku.

List JW. Łubieńskiego, dyrektora sprawiedliwości do J. Wybickiego.

230

J. W. komisarzu rządzący!

Im więcej zastanawiamy się nad urządzeniem sądów ziemiańskich, tem ich większą znajdujemy potrzebę. JW. pan, któremu odważam się komunikować dedukcyą moją, niech ją roztrząśnie a jestem pewien, iż wewnątrznie o jej prawdzie przekonany będziesz.

Ile uważać mogłem, nic więcej nie wstrzymywało od dokładnego urządzenia sądowego, tylko jedynie sprawiedliwa bardzo uwaga: oszczędzenie skarbu; jeżeliby się na to znalazł środek, czyby nie można już od razu i obywatelom dogodzić i dokładnie zrobić, n. p.:

Sądy podług zasad i podług projektów podanych od dyrekcji ustanowić, locz oraz otwarcie pójść z narodem do swego rządu przywiązany, odkryć mu tę prawdę, że rząd chce szczęścia jego i nawet dogodności; lecz gdy skarb nie jest teraz dostatecznie zasilony, do skutku w tym czasie dojść nie może całkowite urządzenie. W tym celu w tych a w tych miejscach tymczasowe sądy, tam zaś pisarzów aktowych zakładamy.

Obywatel będzie widział, że rząd chciał dogodności dla nich, przekona się o tem z ustanowionych sądów tam, gdzie pragnęli żeby były, o które dopraszali się komisji rządzącej i łaskawą im okazała względność; będzie widział sprawiedliwe przyczyny, dla których komisya rządząca nic może uzupełnić swoich zamiarów i poruszy każdy obywatel wszystkie sprężyny, żeby przybiegać na pomoc łaskawemu rządowi. Wiele już o tej zmianie z obywateli jest uwiadomionych i wielu mi nadto powtórzyło, iż pragną się przyłożyć, żebym nie miał sobie powinności zrobić złego projektu, który przyłączam.

Jeżeliby który obywatel potem śmiał nie przystać nam go, niechże się kontentuje tymczasowem rozrządzeniem; lecz jeżeli chcą mieć dogodność, to podług tego, jak się zgłaszać będą do komisji rządzącej przez dyrekcję sprawiedliwości rzeczy ustanawiać się będą.”

231

O najgłębszem mam honor zapewnić uszanowaniu.

Łubieński.

9. marca 1807.

P. S. Tak źle jest przepisana dedukcyja, iż muszę jeszcze raz ją dać przepisać.

List JW. Łubieńskiego do Józefa Wybickiego.

JW. komisarzu rządzący!

Choć kilku słowami przypominam mnie łasce JW P. protekcji jego oddaję sąd apelacyjny płocki, jeżeli momencik czasu znajdziesz przy tyłu i tak ważnych zatrudnieniach, dozwól mu tego honoru, żeby przed JW. panem złożył prezes przysięgę. Już na jego, ręce to jest prezesa, rotę przez dzisiejszą pocztę posłałem. Mój narodu protektorze, daruj, że ci ten tytuł co ci się sprawiedliwie należy, daję. Ratuj mnie, żeby się me naśmiewano ze mnie; wszystko albowiem złe na mnie spada, co się tyczy mego departamentu.

Rząd nominował sędziów apelacyjnych, a opis tych sędziów leży jeszcze na stole w komisji rządzącej bez aprobaty. Rząd kazał instalować sądy, cóż one robić będą bez opisu? Co robić będą, gdy jeszcze pierwszej instancyi nie ma; zaczęta jest wprawdzie czynność od środka ciała; brakuje głowy, rąk, nóg i formy. Jakąż opinią naród mieć będzie o mnie?

Zawsze jest na czele: że na przełożenie dyrektora sprawiedliwości! Wszystkie pociski na mnie biedaka! A cóż ja temu winien, że roboty moje zalegają, że nie są ekspedywane. Dzielniej mi teraz JW. pan dopomóż możesz jak tu na miejscu; na prowincyi więcej jest krzyku, jak w Warszawie, bardziej się chaos i nieporządek wyjaśnia; możesz do komisji

232

rządzącej napisać wyraźnie, jaki tu nieład, Zmiłujcie się, pospieszajcie się, ponieważ tymczasem ustanawiacie; czegoż macie tak bardzo czynności czyli opisy sądów ziemiańskich i sądów apelacyjnych, podanych przez dyrektora roztrząsać?

Okaze się z praktyki jaka niedogodność, zawsze ją poprawić będziem mogli, a teraz porządek obalamy.

Sąd przeszły skasowany, nowy ustanowiony, lecz prawideł pierwszej instancyi nie masz, sędziowie pokoju nie nominowani i szlachta już tyłą razami uciśniona, musi jeszcze i na rząd narzekać. Te istotne prawdy od JW. pana napisane, zrobią wrażenie.

Łasce mnie jego stałej na zawsze polecam

najniższy sługa

Łubieński.

24. marca 1807.

P. S. Odważam się na ręce JWP. przesłać całą ekspedycyą do sądu apelacyjnego płockiego.

Dedukcja do uporządkowania sądownictwa.

Żeby urządzić sądownictwo tak jak się należy, wypada na rok złp. 2,300.000.

Moje nieszczęście, że dyrektor interesów wewnętrznych nie ma ilości dymów każdego departamentu, muszę zatem myśleć tylko do projektu rzucić, a gdy o dymach będę miał wiadomość, dokładnie rzecz opisać.

Wypada zatem *practer propter*, na departament warszawski złp. 500.000, poznański 500.000, kaliski 500.000, płocki 500.000, bydgoski 300.000 jako najmniejszy dotąd.

Obywatele żądający mieć dogodność, niechże rozłożą to

233

na dymy i przyjmą ten dobrowolny podatek, którego trwałość najdłuższa będzie podług niższego objęcia.

Obywatele obiorą pomiędzy sobą podskarbich, departamentowych i ziemiańskich; do tych wpływać będą wszystkie kary sądowe czyli grzywny; z tych jako własności obywateli nie rządowej rachować się będą corocznie przed wyznaczonymi od obywateli na ten koniec osobami.

Sumy z tego pochodzące, lokowane będą w własnych departamentach na hypotekę, procenta przyłączone będą do kapitałów dopóty, dopóki suma nie wyrówna kapitałowi, od którego procent dostatecznym będzie na utrzymanie sądownictwa, wtedy każdy wojen będzie od opłacenia podymnego na ten koniec.

Kraj będzie od tego momentu wolnym od tego wydatku a nadal najpiękniejsza perspektywa dla dobra kraju. Grzywny zawsze dobranych do tego wpływać będą, z tego uformuje się bank każdego departamentu, źródło prawdziwych bogactw i zasilenia przemysłu; zawsze jednak należy pamiętać, że początkowe źródło tych departamentowych dochodów, było przyjęcie ciężaru tymczasowego na utrzymanie sprawiedliwości.

Czwarta zatem część procentu należeć zawsze ma na ten koniec, na przykład: na murowanie więzień, domów poprawy, domów sądowych, archiwów; na wydatki opałowe, potrzeby kancelaryi, utrzymanie inwalidów służących w magistraturach sądowniczych.

List Stanisława Małachowskiego, prezesa komisji rządzącej do Józefa Wybickiego.

Każda odezwa, którą komisja od JW. pana odbiera, nowym będąc dowodem patriotycznej i godnej uwielbienia gorliwości jego utwierdza powzięte nadzieje, iż umocowanie i wy-

234

ślanie jego na prawy brzeg Wisły, pożyteczne w najpierwszym zamiarze opatrzenia wojska zwycięskiego w żywność, przyniesie skutki.

Ostatni jednak list, który dzisiaj rąk naszych doszedł wzbudza troskliwość, ażeby przedsięwzięte od JW. pana środki do zapełnienia magazynów nie krzyżowały się z temi, które muszą być użyte przez JW. Brezę, dyrektora wewnętrznego w skutku zawartego już z Ipanem Pradel, na mocy nalegania i danego umocowania od księcia Benewentu układu. W celu więc, ażebyś usiłowania swoje a szczególnie miejsca założenia magazynów, stosował do układu JW. Brezy, z Ipanem Pradel; przyłączam tu z zlecenia komisji kopię zawartego kontraktu. Obszerniej w tej mierze pisać ma do JW. pana, JW. dyrektor wewnętrzny, chciej zatem ile możliwości zbliżyć się do układów tu ugodzonych, tem uroczystszych, że są na mocy danych pewnie instrukcyj Najjaśniejszego cesarza i wyraźnego księcia Benewentu umocowania zawarte.

Pewna jest komisja, iż światło jego i doświadczenie wskaże mu sposoby, jakimi dążąc do jednego celu opatrzenia wojska w żywność, nie tylko nie będziesz stawiał przeszkód, ale owszem dopomożesz i wesprzesz całą swoją siłą, ażeby układ w imieniu urzędu przez JW. Brezę zawarty, jak najświęciej był dopełniony.

Co było tylko można tu zebrać bryk i koni, to już są ztąd wyprawione i spodziewam się, stanęły na miejscu swego przeznaczenia. Przez ustanowione przez Francuzów rekwizycye, tak tu już są konie wybrane, iż na dalsze ztąd ich dostarczenie rachować wcale nie można.

Znana dobrze komisji ludzkość i czułość serca jego, zapewniają, iż po użyciu poniewolnie gwałtowniejszych środków, względem

mieć będziesz na obywatelów, którzy przez niemożność raczej jak przez złą wolę uchybią i zwrócisz uwagę na sposobność zasiewu i zarobienia roli w nadchodzącej wiosnie; jako obywatele nie masz nic, czegobyśmy dla ojczyzny nie mieli poświęcić obowiązku; jako urzędnicy i na stan gospodarstwa pamiętać zachować winniśmy,

235

Przysyłam mu uprzejmie od kolegów pozdrowienie, przyłączając winnego poważania zapewnienie.

Stanisław Małachowski
prezes.

Do JW. Wybickiego pełnomocnika.

Convention.

Monsieur de Breza Directeur de l'interieur du gouvernement de Pologne d'apres les pouvoirs qui lui ont été délégués d'une part, et Monsieur Pradel Commissaire ordonnateur de l'arrondissement de Varsovie, traitant pour le compte du Gouvernement français, ensuite de l'autorisation contenue dans la lettre, qui lui a été adressée le 30. Mars 1807 pas S. A. S. 1 Prince de Bénévent d'autre part, conviennent de ce qui suit.

Article 1.

M. de Breza se soumet et s'engage de fournir pour la subsistance de l'armée française les quantités des denrées cidessous désignées dans les Magasins Militaires et aux prix suivants.

236

Denrées	Quantité poide de Marc.	Pris du Quintale poide de Marc.	Somme	Quantité de Livraisons par places
Froment	45.000 Quintaux	14 francs 88 Centimes	669.000	15.000 à Varsovie 5.000 à Plock 5.000 à Thorn 10.000 à Bromberg 5.000 à Schwetz on Culm 5.000 à Meve
Seigle	10.000 Quintaux	12 francs 2 Centimes	120.200	10.000 à Varsovie
Foin	50.000 Quintaux	11 francs 10 Centimes	555.000	12.500 à Varsovie 12.500 à Thorn 12.500 à Swetz 12.500 à Meve
Avoine	475.000 Roussan	Un franc 17 Centimes	555.700	118.750 à Varsovie 118.750 à Thorn 118.750 à Swetz 118.750 à Meve
Viande	10.000 Quintaux	47 francs 17 Centimes	471.750	10.000 Quitaux à Varsovie
			2,372.300	

Toutes ces denrées etre de qualité bonne loyale et marchande.

237

Article 2.

Il sera compté a Monsieur de Bréza en avance sur la présente fourniture et sous la garantie de Gouvernement Polonais, une somme de sept cent quatre vingt dix mille, sept cent soixante six francs, soixante six centimes, formant le tiers du montant total en argent de France, de Prusse, et de Saxe. Cette avance sera précomptée a raison d'un quart sur chacun des versements qui ne commenceront que dans dix jours, du jour ou la susdite avance sera comptée. Et ils devront être terminés au plus tard dans les quarante jours de la dite époque.

Article 3.

Les paiements de cette fourniture seront laits Varsovie entre les mains de M. de Bréza sur la presentation des récipissés proces verbaux et bordereaux en forme.

Article 4.

Aucun motif quelconque ne pourra retarder le versement aux époques fixées ci-dessus. M. de Bréza, au nom du Gouvernement Polonais, en donue assurance la plus parfaite.

Article 5.

Il sera remis par les autorités françaises a Monsieur de Bréza ou a ses délégués toui garde, escorte sauve garde et passeports, qui seront nécessaires a l'exécution de ses engagements. Fait quadruple, dont une expédition restera entre les mains du Gouvernement Polonais, la deuxieme entre celles de

238

Monsieur l'Intendant Général, la troisiéme entre celles ile M. de Bréza, la quatrieme entre celles de Monsieur Pradel.

Donne a Varsovie le deux d'Avril Dix-huit cent sept.

List Stanisława Małachowskiego do Józefa Wybickiego.

Na odebrany list JW. pana pod dniem 20. maja z Płocka datowany odpowiadając, winniśmy mu oświadczyć podziękowanie, za uspokojenie troskliwości naszej, przedsięwziętymi od niego krokami, ażeby formowanie pułku strzelców W. Zielińskiego kompletowaniu etatowego wojska nieprzeszkadzało.

Z prawdziwem ukontentowaniem wyczytaliśmy chlubne dla JW. pana wyznanie J. pana generała Zajączka, jak wiele wojsko pod jego dowództwem zostające, winno jest czynnej niezmordowanej JW. pana o wyżywienie onegoż pieczołowitości, najgorliwszej chęci opatrzenia wojska w wszelkie potrzeby.

Nie mógł rząd bardziej przykonywającego dać dowodu, jak wzywając jednego z swoich członków, z udzieleniem mu całej swojej władzy do bliskiego czuwania i starunku, ażeby tym potrzebom walczących za ojczyznę współbraci, ile jest w sile ludzkiej było zadosyć uczyniono. Nie wątpiła komisya, iż danie pełnomocnictwa tak szanownemu obywatelowi i poważanemu koledze, najskuteczniej wszelką dla wojska pomoc zapewnić może.

Oddana więc staraniu i gorliwości jego sprawiedliwość, pochlebnią się staje i dla tych, którzy go z grona swego za namiestnika powierzonej władzy wybrali.

Przejęta przykrem uczuciem komisya z wystawionego przez JW. pana jej obrazu smutnego stanu departamentu płockiego, radaby wynaleźć sposoby przyniesienia mu ulgi i ratunku. Ale jak to przedsięwzięcie jest trudnem do uskutecznienia, sam JW. pan zapewne przyznać powinienes.

239

Lubo departamenta po tej stronie Wisły nie są do tego stopnia jak płocki wycieńczone, nie wystawują jednak przy codziennej i nieustannej potrzebie nowych dostaw takich zasobów, ażeby bez uszkodzenia siebie inne zasilać mogły. Przybyli tu od izb administracyjnych deputowani wezwani od nas do układu sposobów zapewnienia magazynów etatowych przeniknieni widokiem smutnego położenia departamentu płockiego, jednomyślnie zgodzili się, ażeby przez zasilenie tychże magazynów etatowych w tamtym departamencie mu przybyć na pomoc.

Pragnąc należy, aby te życzliwe chęci czułych na nędzę współbraci obywatelów, pomyślnie i rychle przynieść mogło skutki.

Co do nas czujemy powinność, iż nas trudności zrazić nie powinny i jak pragniemy żadnej nie opuścić sposobności, któraby jakkolwiek ulgę temu departamentowi przynieść mogła tak nie wątpimy, że JW. pan gorliwego starania swego o dobro onego nie ubliżysz.

Zwykle i powinne zasylamy mu wysokiego szacunku zapewnienie.

Stanisław Małachowski
prezes.

Z Warszawy dnia 1. czerwca 1807.

Żywienie wojska francuskiego.

Lecz ledwo stanąłem w Płocku odebrałem list od marszałka Duroc, żebym opatrzył potrzebami Pułtusk. Wysłałem więc natychmiast dwa galary różnej żywności i trunków do Pułtuska, zaleciwszy nowo ustanowionej administracji aby to popłaciła.

240

W tym czasie podał notę książę Talleyrand minister do komisji i rządowej, iż cesarz żąda, aby jeden z członków wysłany był na prawy brzeg Wisły z zupełną rządową mocą. Komisja jednomyślnie mnie na ten urząd wybrała.... wymówić się nie było można, ile minister w tem wolę cesarza objawił. Dano mi moc prawdziwie prawodawczą i wykonawczą.

W gruncie chodziło o to, abym ja sam zaradzał potrzebom wojska na prawym brzegu Wisły będącego i ducha jak najlepszego utrzymywał. Urzędowanie to moje nadzwyczajne do chlubnej epoki życia mego należy. Mając moc władania nieograniczoną, w niczem powagi mojej nie nadużyłem.

Zakładając magazyny i starząc żywność dla całej prawie armii francuskiej i korpusu generała Zajączka, godziłem się i płaciłem, dopokąd pieniędzy starczyło, obywatelom zboże i siano . . .

Obszerne są akta między niemi manuskryptami, tej mojej misji i do tych aktów czytelnika odsyłam.

Tu wspomnę, iż nie straciwszy momentu, zaraz pobiegłem do Płocka. Przydała mi komisja na sekretarza pana N. kawalera pełnego talentów, ale który zdruzony moją własną czynnością, odjechał napisawszy mi z Warszawy, iż dostrzegł iż ja nie sekretarza ale kopistów potrzebuję; — i to prawdę napisał.

Znalazłem w Płocku JW. generała Wojczyńskiego komenderującego, którego patryotyzm, słodkość charakteru i czynność wielce mi miłą i użyteczną była w mej trudnej misji; — znosiłem się z nim we wszystkim, szczególnie w wojskowych interesach i polityce, mając w mych rękach wszelkie podatki i dozór nad sprawiedliwością.

Nazywano mnie księżciem płockim, że nie nadużyłem przecie w niczem jak wspomniałem mej władzy, śmiało tę prawdę potomności podać mogę. . . .

Francuzi mawiali, że mi cesarz umyślnie dał tę funkcję, abym się zbogacił, ale że ja nie umiałem zyskiwać z pory ... C'est un honnete homme, mais il n'a pas de moyens (t. j. nie umie kraść).

241

Do każdego Wydziału wydatków żądałem, aby mi podała administracja komisarzy tak, iż żaden grosz do mych rąk nie wpłynął, tylko przez nich był ekspensowany... Ja sobie zostawiłem na te wydatki wydawać rozkazy i onych dopełnienia dostrzegać i tak się do końca mego urzędowania działo... Toż samo z wymiarem sprawiedliwości: nie przywłaszczałem żadnego wpływu na zdania sędziów.

Ponieważ miałem do żywienia szczególnie korpus marszałków Masseny, Davoust i generała Zajączka, Polaków wreszcie wszelkie potrzeby wypadało mi opatrzyć oraz kwaterę główną cesarza; przekonałem się, iż rzeczą było niepodobną aby na takie wydatki bezpłatne daniny obywateli wystarczyły; zgłosiłem się więc do nich, iż za umiarkowaną cenę gotowem pieniędzmi płacić im będę zboże, mąki etc. dla wojska, na który fundusz obrócić oświadczyłem się podatki, jakie w kasie zastałem ...

W tym postępku wielu uznało prawdziwy mój krok obywatelski; wielu przecie egoizmowi oddanych rozumiało, że mi Napoleon na zakupienie żywności obfite dał skarby... Zyskali pierwsi, co mi zaprzędali swe zboża i furaże, dopokąd były pieniądze w kasie; stracili drudzy, gdy na cenę droższą zachowane produkta, wzięte zostały im bezpłatnie, gdy już funduszu opłaty nie stało i ja dłużej tego urzędowania dla straconego zdrowia piastować nie mogłem.

Jeździłem zwykle z Płocka do cesarza, który miał swą kwaterę główną w Finkenstein; wystawiałem mu trudność dostarczania żywności i furażów, na tyle wojska z jednego departamentu, ale przedstawienia moje były próżne. Przydał mi tylko jak posiłem żandarmów, którymi od rabunków zasłaniałem obywateli.

Cesarz bardzo kontent z moich starań, powiedział: „Bez Wybickiego nie miałbym co jeść.” Co mi to narobiło zawistnych!... Ale marszałkowie wszyscy, szczególnie generał Zajączek, oddawali mej czynności i gorliwości sprawiedliwość.

Pewnego wieczora zastałem cesarza czytającego dzieło Ruliera, o rewolucjach polskich. Zapytał się, czy mi to dzieło było znane, odpowiedziałem: że mi jest znane, bo i o mnie

242

jest w nim wzmianka. Jak to? w którym tomie? W drugim, Najjaśniejszy Panie...

Na to wziął tom drugi i czytał sam cesarz, co tam o mnie jako pośle pruskim napisano; że się tak rosyjskim gwałtom opierałem.

Cesarz z uśmiechem wejrzał na mnie i powiedział: Wiele waćpan lat wtenczas miałeś, bo ten sejm był roku 1768. Odpowiedziałem: 21; na to cesarz: „Zawsze więc byłeś gorący patriota.“ Gdy idzie, odpowiedziałem: służyć ojczyźnie Wasza cesarska Mości, służę z gorliwością...

Tu się obszerne zaczęły zapytania z strony jego o rządzie, o osobach w rządy wchodzące i t. d. Nakoniec zaczął się dziwować, jak mogliśmy tyle rzeczy ku naszej sile uchybić, jak nieumieliśmy korzystać z naszego położenia, dostatku krain, żeśmy byli bez fortec.

Gdy te długie wyrzuty skończył, odpowiedziałem mu z wszelką przytomnością i żywością: Prawda to wszystko, co Wasza cesarska Mość mówisz; ale pozwól mi odpowiedzieć na naszą obronę, iż przez to z tego wszystkiego, co nam natura dała, nie pożytkowaliśmy i w tym stanie słabości nas znalazłeś, iż takiego jak Wasza cesarska Mość jesteś, monarchy nie mieliśmy. Ta odpowiedź poznałem, że była dobrze od niego przyjęta; przytomny książe Murat i Berthier, potem mi opowiadali że ta odpowiedź bardzo była trafna.

Cesarz po niejakiem milczeniu obszerne znowu o narodzie naszym czynił mi kwestye, odpowiadałem jak zwykle, że naród jest wielkiego charakteru, wielkiego przywiązania do ojczyzny; wspaniały, że się żadną nie zmazał zbrodnią w rzeczach religijnych i politycznych, że walczył z swymi królami o swoją wolność, ale nie miał Damianów i t. d.

W tem cesarz zawołał, aby dano karty, zacząłem się wynosić, już u drzwi byłem, gdy cesarz zawołał. „Wybicki! będziesz grał ze mną... Znasz grę „vingtun“ ? Odpowiadam: „Znam, Najjaśniejszy Panie“ i wtem zbliżyłem się do marszałka pałacu Duroc, żeby mi dziesięć napoleonów pożyczyl. Cesarz zaczął bank ciągnąć. Wieleby o tem pisać było... Grał książe Murat, książe Berthier, marszałek Bessieres, wielki

243

marszałek pałacu Duroc i ja. Rzecz się wszystkim nadzwyczajna zdała, że mnie do gry przypuścił cesarz, cudzoziemca małego znaczenia, czego nigdy nie widziano.

Siedziałem właśnie naprzeciwko cesarza, odzywał się nawet często do mnie, czy przegrywam? Kiedy się cesarzowi znudziło bank ciągnąć, oddawał karty księciu Muratowi lub Berthier, a wtenczas sam pointerował; lecz tak sypał napoleony i dublował stawki, że wszystkich ograł. Raz książe de Berg odezwał się: iż na takie stawianie cesarza, wszystko przegra; on mu na to: to ci dodam jeszcze jaką wieś do twego księstwa.

Ograni, wstali wszyscy i ja pięć napoleonów przegrałem. Po grze skończonej cesarz z największą dobrocią pytał: gdzie stoję, czy jadłem obiad, gdyż tu wygody mało. Odpowiadam: że stoję z księciem Sapiehą. Wreszcie mówił mi: Rozmów się waćpan jeszcze dziś z księciem Bassano. Gdym do niego przyszedł oświadczył mi, że cesarz naznacza mi pensyi 6.000 franków na rok do śmierci, gdyż względem cudzoziemca wspaniałość jest ograniczona.

Oświadczyłem mu, że łaska cesarza jest wielka, ale dla dobrego Polaka słowo pensya, jest bardzo nieprzyjemne; zdał się tem urazić i uczynił mi uwagę, co jest Napoleon, który Polskę ma wskrzesić i w tem mi dekret na tę pensyę już od cesarza wydany, wręczył. Przyjąć go musiałem ale opiszę niżej, że tę pensyę dopiero za wyraźnym króla saskiego rozkazem odbierać zacząłem.

Drugą kwestyę uczynił minister, iż Najjaśniejszy Pan skonfiskowane moje dobra chce mi indemnizować w dobrach narodowych. Odpowiedziałem z zadziwieniem, że jakże mam brać dobra narodowe, kiedy mi naród nic nie winien.

Ta odpowiedź niezmiernie obraziła ministra; chcesz waćpan więc, żeby mu cesarz dobra skonfiskowane oddał? Tegobym sobie życzył, odpowiedziałem. Na co on nieukontentowany rzekł: To być nie może, *l'empereur ne peut pas invalider les droits des Souverains....*

Tu się obszernie rozwodził nad mojem uporem, wystawiał, że król miał prawo skonfiskować mi dobra, że emigranci

244

francuzcy nigdy do swych dóbr wrócić nie mogą, Wreszcie skończył: wiemy, że dobra waćpana nie są tak znaczne, cesarz mu da więcej. Ja na to wszystko: Gdy się nie zgadza z polityką, aby mi dobra moje były zwrócone, nic nie chcę; przecież służyć memu krajowi wiernie będę.

Nieukontentowany minister skończył, iż o tem wszystkim raport uczynić musi cesarzowi, odszedłem.

Czas pokazał, że cesarz nie tak źle moje sentymta przyjął bo wiem, iż powiedział, że mało takich ludzi bezinteresownych, jak Wybicki poznałem i t. d.

Tymczasem rozpoczęła się kampania; cesarz postępował dalej, a ja pisałem do komisji rządzącej, że upadła przyczyna mego pobytu w Płocku. Nim odpisała, dnia jednego przy generalnym ruchu wojska odebrałem kurjerem z głównej kwatery wiadomość, iż szpital główny dla chorych miał być założony w Płocku.

List mi wypadł z ręki, wiedząc jakie mnóstwo chorych na dyaryę po całej linii leżało. Gdy to komunikowałem miastu i magistraturom, wszyscy się zalekli, że będzie w mieście powietrze; wreszcie, że tyle miejsca na tyle chorych nie było. Tu mi przyszła myśl szczęśliwa i dla chorych i dla miasta, ażeby wielki szpital założyć w Tokarach nad Wisłą. Tam wielkie budowy na składy zboża, na magazyny soli, przy zdrowem powietrzu wystawiały mi największą dogodność dla chorych. Przyjęła publiczność tę myśl z uwielbieniem; w momencie wzięte środki na łóżka i t. d.

Założyć kazałem kuchnie i wygody dla przewozu chorych do Tokar i o tem wszystkim uwiadomiwszy felczerów, szczególnie generała Zajączka, który miał iść w odwodzie; zaręczyłem wszelkie wygody i ratunek dla nieszczęśliwych. Odebrałem pochwały i potwierdzenia, szczególnie że lokal zdrowy. Już odtąd szczególnie mojem było zatrudnieniem dozór i opatrzenie we wszystko przytułku chorych. Wszystkiego sam doglądałem i ile razy chorzy mnie widzieli, wyciągali do mnie ręce.

Choroby te były zaraźliwe i tylko naturalne wymioty ratowały mnie od zarazy. Na koldry, materace, własnych

245

pieniędzy 2.000 złp. wyłożyłem, których opłatę ale napróżno zaręczył mi książe Józef Poniatowski.

Zapłacony byłem sowicie w mem czuciu i na tym czynie ludzkości, zawsze memu sercu miłym, zakończyłem urzędowanie moje pełnomocne, na prawym brzegu Wisły, o czem jak wspominałem, liczne akta świadczą i wróciłem się do Warszawy.

Złożyłem z całej czynności mojej raport komisji, która w tym kroku znajdując dla przykładu nowy dowód mego sposobu myślenia, odpowiedziała przez usta prezesa, że z mocy, jaką byłem opatrzony, do zdawania podobnego raportu, nie byłem zobowiązany.

Tak pokrótce tę chlubną dla mnie epokę opisawszy, wypada mi choć rzutem przebieżdz działanie wojskowe Napoleona, które nam choć w części zwrot ojczyzny przyniosło.

Gdy się już wojska polskie i innych sprzymierzeńców były połączyły z wojskiem francuzkiem, w okolicy Preusisch-Eylau dnia 8. lutego 1807 krwawa zaczęła się potyczka. Prusacy byli złączeni z Rosyanami pod generałem Lestock.

Zwycięstwo obiedwie strony sobie przyznawały; musiało przecież być przy Francuzach, gdy po tej batalii Benigsen się rejterował a Francuzi poszli naprzód i wszystkie najżyźniejsze okolice Wisły i Prus obsadzili... Elbląg zajęli i t. d.... na coby Rosya nie była zezwoliła, gdyby po tak sławnem, jak mówiła zwycięztwie mogła była dobitych ścigać Francuzów. Aleksander zawsze wielkie prowadząc siły, 2. kwietnia 1807 do obozu pod Memel wraz z królem pruskim się udał.

W tym czasie Napoleon miał główną kwaterę w Osterode. Gdańsk był obleżony, który się w maju poddał Francuzom.

Ja z tego czasu rozmaite od generałów naszych listy odbierałem, które tu przyłączam:

246

Do JW. Wybickiego.

Odebrałem list twój przyjacielu, dziękuję ci za nowiny, czynność zaś twoja ma nagrodę w sercu twojem własnem, a wywdzięczając się donoszę ci, co się tu dzieje. Samego rycerstwa, co tu już zciągnęło mamy 30.000 nad spodziewanie moje pięknego i porządnego.

Rotmistrz Gliszczyński przymaszerował tu wczoraj z kotłami, muzyką w 600 koni, tak pięknych i porządných, iż można je było prezentować za stary regiment. Rotmistrz Lipski z 200 koni najlepiej umundurowanych; jedno poznańskie o którym dotąd nie mam żadnej wiadomości; wątpię nawet, ażeby oni co dobrego wystawili.

Posłałem wczoraj mego Pakosza do cesarza, prosząc o rozkaz, abym z mojem całym wojskiem do wielkiej armii maszerował, mamy już 13.000 piechoty i 6.000 kawaleryi.

W dzień przyjazdu mego tutaj miasto było iluminowane i w wieczór niespodzianie wesołość bal zrobiła. W tym momencie posyłam rozkazy, aby całe rycerstwo, stojące pod Łowiczem po wsiach ściągnęło 1. stycznia na plac przeznaczony gdzie będzie główna lustracya z wielkimi ceremoniami mszy, kazanie i przysięgi.

Nie dostaje nam tylko ciebie, abyś przemówił do tego rycerstwa, pałającego chęcią mierzenia się z nieprzyjacielem. Przysięgać będziemy na buławę Czarnieckiego, którą mi teraz przysłał Krasieński i na pałasz Sobieskiego, którym zdobył w Lorecie...

Dnia 30. grudnia z Łowicza.

Dąbrowski.

247

Mój kochany Wybicki!

Pierwszy twój list odebrałem z Warszawy 6. lutego przez Dawnarowicza; nie wiem o drugich, wszyscy tu się skarżą, że ich listy niedochodzą, albo takowe rozpieczętowane bywają. Już drugi raz podsuwam się pod Gdańsk, uwiadomiłem o wszystkich moich czynnościach i obrotach zawsze dyrektora wojny, prosząc go, aby rządowi powzięte odemnie wiadomości komunikował; moi adjutanci podali kilka razy do gazet, prócz listów pisanych, opis czynności mojej dywizyi; ale jak słyszę od przyjeżdżających tu z Warszawy, iż dotąd żadnego tu artykułu w gazecie umieszczonego nie było.

Do tego czasu nie odebrałem jeszcze etatu nowo ułożonego od dyrektora wojny; a ponieważ moja dywizya czyli legion dopiero się zbiera, nie byłem w stanie posłać dotąd dokładnego raportu; lecz kiedy kto ma szczerą ochotę komu dopomódz, nie pytając się o etaty, może posłać pieniędzy na zapłacenie wojska, choć a conto, tak ja zrobiłem księciu Poniatowskiemu w Warszawie; tymczasem moje wojsko nie cierpi ma wszystkiego podostatkiem bez ukrzywdzenia mieszkańców; już kilka razy było w boju, a zapewne jeszcze lepiej bić się będzie, gdy będzie walczyć obok starego żołnierza.

Odebrałem dzisiaj rozkaz komenderować całym obleżeniem Gdańska, dostanę całą dywizyę francuzką, złożoną z 10.000 ludzi pod moją komendą; mam zasłonić Grudziądz z lewego brzegu Wisły, mam posłać garnizon do Torunia.

Od roku 1794 aż do dnia dzisiejszego, żadnemu rządowi mój sztab główny nie był ciężarem, gdyż tak siebie, jako i ich utrzymuję jak mogę i znalazłem zawsze dla nich miejsce, gdzie się dystyngwowali, jako też i miejsce, aby ich umieścić przyzwoicie.

Ja sam, jak wiesz, ostatnie miesiące w rewolucyi nie byłem płatnym, we Włoszech dwa lata służyłem bez gaży tu 5 miesięcy nie jest płatny, podróż tak wielką odbywszy, na nowo

248

ekwipować się musiałem, organizowałem wojsko polskie w Wielkiej Polsce podczas rewolucyi, legie polskie we Włoszech, tutaj teraz znowu 30.000, a rząd nie chce mieć żadnych względów na te kilka osób, które mnie do tego dopomagały, ale i owszem wypędza ich: ja, kochany przyjacielu, muszę dla nich znaleźć miejsce, albo na placu boju albo w regimentach; już są tacy, jako i generał Niemojewski, który tu jest i służy bez płacy i nagrody swojej ojczyźnie, nie mając pewnego umieszczenia.

Proszę, kochany przyjacielu, pisuj mi często na Bydgoszcz, pod adresem generała Aksamitowskiego, który mi listy odsyła.

W głównej kwaterze w Gniewiu 16. lutego 1807.

Dąbrowski.

Do Jaśnie Wielmożnego Wybickiego.

Odebrałem list twój kochany Wybicki przez Cedrowskiego: sam czujesz, że każdego słusznego człowieka musiało martwić, że pierwsza odezwa rządu waszego do wojska była: nas przez różgi pędzić i kijami bić kiedy wszystkie inne rządy z początku innym sposobem zachęcają wojska narodowe do obrony ojczyzny; nie musieliście czytać, kochani rządcy, odezwy rządu

lombardzkiego, trans i cispadańskiego, cisalpińskiego etc., tobyście wiedzieli jak te rządy tymczasowe zachęcały wojska do obrony kraju; nie karami podłemi, ale nagrodami.

Nasze wojsko ma więcej prawa żądania tego od swego rządu, jak wszelkie inne; ponieważ rząd terażniejszy winien jemu swoją egzystencję, ponieważ cesarz powiedział, kiedy będę widział 30.000 wojska polskiego, uznam rząd, kraj etc.

Co się tyczy o moje wydatki ekstraordynaryjne, powinienby wiedzieć rząd, co mnie zna od szesnastu lat, że ja nigdy o wydatki,

depenses extraordinaires, gratifications,

249

nie prosił i prosić nie będę. Po tego czasu starałem się jakem ci już pisał, że wojsko moje jest płatne do dzisiejszego dnia. Trzewiki, koszule rządu nic nie kosztują, ani nawet i obywateli.

Ja z rozmaitych kanałów com wziął do tego pieniędzy, niemyślałem sobie zapłacić od miesiąca października mi należącej gaży; bo nie szukałem pieniędzy dla siebie, tylko dla moich żołnierzy i nie będę o mojej kasie myślał, jak kiedy rząd będzie miał fundusze do zapłacenia wojska. Proszę to discursive oświadczyć każdemu członkowi rządowemu. Co się tyczy Jaśnie Wielmożnego Bielińskiego, list do ciebie pisany dla pana Sokolnickiego, już ja więcej jak dwadzieścia listów z wszystkich stron w tej materii odebrałem i odpowiedziałem co następuje; choć nie jestem za dziedzicznymi korpusami i nigdy nie będę; zrobiłbym jednak ekscypcą dla p. Celestyna, który chociaż bardzo mało dla tej małej części regimentu, który miał być pod jego nazwiskiem, zrobił i nie przykładał się ani swoją osobą, ani swoim majątkiem tym sposobem, jak szef książę Sułkowski, szef Poniński i Mielżyński.

Odebrałem rozkaz, ażeby z dwóch regimentów poznańskich, z jednego regimentu bydgoskiego, z całego powstania departamentu poznańskiego i bydgoskiego, jeden regiment tylko formował; któż miał tedy prawo ten regiment komenderować, jak Dziewanowski, który się dzień w dzień z nieprzyjacielem bije, swój majątek włożył i osobę swoją eksponuje. Potem wszyscy szefowie mieli być reformowani; teraz znowu dostałem rozkaz dwa regimenta z tego formować; komuż się należy teraz ten drugi regiment, jak służącemu już szefowi Turno, a nie temu, który nie jest jeszcze nominowanym. Uważaj proszę bardzo sam, JW. Bielińskiemu dać poznać, że to wcale ani nie jest w mojej mocy, ani w moim sposobie myślenia, żebym z kapitana prosto kogoś na szefa nominował, który wcale innej zasługi nie ma, jak tę, że jest synowcem tego, który kilkadziesiąt płaszców sprawił i które mu jeszcze łatwiej przysły, bo był komisarzem wojskowym. Kiedy rząd zaś zdecyduje albo za instancją cesarza, może to sobie wyrobić pan Sokolnicki; skuteczniej w ten czas rozkaz jego, bo nie będę

250

miał sobie nic do wyrzucenia. Dla JM panów Mielżyńskich wszystko zrobię i owszem awans będę się starał im dać, abym przekonał JW. Bielińskiego o moim prawdziwym dla niego szacunku.

Co się tyczy kochany Wybicki twego syna, widziałem go z generałem Polensem, tu u mnie widziałem jego rysunki z największym ukontentowaniem; mogę ci zaręczyć, że będziesz miał pociechę z niego. On nie jest kapitanem tylko czysty wolontaryusz przy sztabie Polensa, bez rangi, bez płacy, bez patentu; jest jeno qua Elevé oficerów inżynierów Lehmana, który jest prawdziwy Niemiec, pedant.

Nie powiedział mi twój syn, że nie jest w najlepszej sytuacji, ale dowiedziałem się od oficerów saskich, już jak on ztąd wyjechał, że jest bez sposobu utrzymania się.

Posłałem mu natychmiast mój cały majątek, to jest 175 talarów, prosiłem tych oficerów, którzy go bardzo lubią, a są przy sztabie, ażeby mu konie i ekwipaż sprawili, które wszystko co natychmiast i zapłacą, osobliwie ażeby mu służącego jakiego dobrego wynaleźli.

Wszyscy oficerowie jego znajomi powiedzieli mi, że bardzo pracowity chłopiec, że dzień i noc się uczy i cały jego ekwipaż książki i plany są.

Leżę jeszcze w łóżku, obiecują mi za dni dziesięć, że będę mógł siedzieć. Pan Jan się także jeszcze nie rusza i ledwo za miesiąc cztery wygojonym być może. (Jan Dąbrowski, syn generała, ranny pod Czczewem.)

Posłę go do wód aż do Barege, aby tak mało jak można kaleką został; wart tych względów odemnie, wart, abym cały mój majątekłożył, tak jak syn i żołnierz. Nie uwierzysz z jaką roztropnością ten chłopiec w tej kampanii się sprawował.

Cesarz już dwa razy do mnie przysłał, pytając się o moje zdrowie, swoją ręką sam do mnie pisał z Osterode 4. marca. J'ai oui avec peine que Vous avez été blessé, j'apprends, que cela n'est point dangereux, faites moi connoître les hommes qui se sont distingués, et qui meritent recompense. Qui commande a présent votre division et quand

251

pourrez Vous en reprendre le commandement.

Z odpowiedzią na to i z największym podziękowaniem za to posłałem Pakosza, którego co moment napowrót oczekuję. Słowa te od Napoleona napisane, są prawdziwym balsamem na rany moralne i fizyczne.

Proszę cię, kochany Wybicki, to nikomu nie przepisać lub zobcować; bobym nie życzył, żeby to teraz w publiczności na świat wyszło, szkodziłoby to mojej skromności.

Nie wiem, do kogo adresować tak pewno tę moją pakę mój przyjacielu; więc proszę, ażebyś każdy list przyłączony na swoje miejsce kazał odnosić.

Lefebre miał się wczoraj posunąć bliżej Gdańska; nie wiem, czy już skutecznił. Sasi się buntowali w Poznaniu, nie chcieli dalej iść, strzelali do swych oficerów, kawalerya i artylerya była wierna i przymusiła piechotę do dalszego marszu. Mieli deklarować, że się bić nie chcą, zatem Sasy w wielkim strachu.

Gniew, dnia 10. marca 1807.

Dąbrowski.

Do JW . Wybickiego, członka komisji rządzącej.

Odebrałem list twój 14. marca przez Axamitowskiego; nie obchodzisz się ze mną jak przyjaciel z przyjacielem, ale jak rządcą z swoim poddanym. Nie dałem ja synowi twemu pieniędzy, abyś ty mnie je oddał tym sposobem, tylko zwyczajem naszym osobiście albo wcale nie, kiedyby to jednego lub drugiego inkomodoowało.

Pisałem do niego wszystko to, co chciałeś i rekomendowałem go wszystkim Sasom, ale nie mam od niego jeszcze od-

252

powiedzi; posłałem ci listy otwarte do marszałka Małachowskiego; przeczytawszy proszę zapieczętują i jemu oddaj: Sasi stoją pod Gdańskiem we wsi Borgfeld a nasi na Stolzenberg i pod samymi palisadami.

Proszę podać do gazet to, co następuje.

Na rozkaz najjaśniejszego cesarza, objął generał Giełgud komendę nad dywizją generała Dąbrowskiego, stojącą pod samym Gdańskiem aż do zupełnego jego wyzdrowienia; przywiózł on dla pułkownika Dąbrowskiego syna jego od najjaśniejszego cesarza krzyż legii honorowej; jest to druga nagroda, którą ten młody wojownik odbiera od Wielkiego Napoleona, gdyż walcząc we Włoszech dla swojej ojczyzny, otrzymał order korony żelaznej; tu zaś gdy na ojczystej ziemi odniósł chwalebny ranę, zaszczycony został krzyżem legii honorowej.

Obywatel pewien poznański, anonim przysłał JW. generałowi Dąbrowskiemu zegarek z prośbą, aby był oddany żołnierzowi, najlepiej dystyngującemu się pod Dirschau. Nie mógł lepiej oddać go generał, jak ofiarując kanonierowi Chuhard 7. regimentu artylerii pieszej francuskiej, do którego następujący list napisał:

„Un bon citoyen polonais de Posen, m'ayant fait remettre une montre, pour la donner a un militaire de ma division, qui s'est le mieux distingué à l'affaire, de Dirschau 23. Fevrier dernier, je ne puis, faire un meilleur choix, camarade, qu'en vous l'offrant, puisque vous avez marché à l'assaut de la porte de la ville de Dirschau avec les chasseurs du 1. regiment d'infanterie polonaise. Recevez donc la montre ci-jointe comme une marque d'estime de la part des citoyens polonais de la mienne.”

Proszę cię, abyś podał do paryskich i innych francuskich gazet ten artykuł, gdyż cesarz i wszyscy Francuzi byli bardzo kontenci, iż ja podałem do ozdoby legii honorowej jednego porucznika artylerii francuskiej, który ją otrzymał, a ten drugi dowód naszej grzeczności dla nich, tym lepszy zrobił skutek na otaczających cesarza, gdy przeczytają w żurnalach paryskich tę wiadomość.

Proszę mi napisać, co się stało z panem N. N., ja mu

253

dałem bardzo ważne komisa mojej familii do uskutecznienia w Warszawie, on mi nic nie odpisał i nie wiem, czy je uskutecznił; teraz słyszę, że się miał wrócić do Włoch, zrobiłby największą niegodziwość i niewdzięczność względem mnie, a największe głupstwo dla siebie i bałamuctwo względem jadących tu z tamąd i jeżeli w samej rzeczy pojechał napowrót do Włoch dowiódł, że nigdy nie był Polakiem, ale egoistą i szukającym tylko zysku, a nie ojczyzny, któryby i tu znalazł z honorem, gdyby był przyjął moją radę, przyjechać. za mną do obozu.

Pani kasztelanowej Gurzyńskiej proszę kłaniać się i powiedzieć, że jestem młodszy od ciebie; proszę mi napisać, czy oddałeś list en question; w sąsiedztwie pani Gurzyńskiej; jak obaczysz Klickiego, Konopkę od kawalerii naszej z Włoch, powiedz im, że na nich stopnie majorstwa regimentów jazdy czekają; Pruszkowskiemu i Strzeleckiemu, którzy z Medyolanu mieli tu przyjechać, powiedz, że mają u mnie kapitanie inżynierów; posyłam ci nominative listy mojej całej dywizji a taką samą posyłam księciu, dyrektorowi wojny; z niej obaczysz, że mi jeszcze jednego adjutanta brakuje, a nie tak, jak wszyscy na mnie krzyżeliście w Warszawie, że mój sztab więcej kosztuje kraj, niżeli wasz cały rząd; proszę pisać do mnie jak najczęściej i być pewnym, że wszystko dla twego syna, jak dla ojca robić będę, a kiedy mu dam pieniądze, proszę mi ich nie oddawać; ani ja ci assygnacyi nie dam.

Dąbrowski.

W kwaterze głównej w Gniewie, dnia 20. marca 1807.

254

List generała Zajączka do Józefa Wybickiego.

Najprzód zaczynam od oświadczenia najczulszej mojej JW Panu wdzięczności za jego staranie i pieczołowitość dla współrodaków zbrojnych, którymi mam honor przewodniczyć. Odebraliśmy tego dowody przez opatrzenie szpitalu mławskiego, nieco magazynów naszych i w przyrzeczonych 500 par trzewików. Lecz to wszystko nie jest dostateczne. Uprosiłem JW. generała Krasieńskiego, ażeby się udał do JW Pana i ustnie mu przełożył, jeżeli nie niedostatek terażniejszy momentalny, to ten, którego następnie nam doświadczyć przyjdzie, jeżeli mocne i wczesne środki przedsięwziętemi nie będą.

Już wojsko francuskie opatrzone jest w zapasy na dni 10 w żywność i każdy żołnierz w trzy pary trzewików. Czas zaczyna być dogodnym do wyruszenia; zapewno nas tu samych nie zostawią. A my ani jednej pary trzewików, ani na godzinę żywności nie mamy.

Nie potrzebuję więcej powiedzieć, bo sam JW Pan i światłem swoim, przywiązaniem do kraju i współrodaków łatwo pomiarkujesz, co za konsekwencye z tego wyniknąć mogą.

Kwaterna główna Neivenburg 24. kwietnia 1807.

*Zajączek
generał dywizyi.*

255

List generała Dąbrowskiego w Gniewie do JW, Wybickiego.

Odebrałem list twój i pieniądze, przez podpułkownika Zajdla. Co się tyczy twego syna, możesz się po przyjacielsku na mnie spuścić i będę się starał, aby jako ojcu tak synowi wszystko jak najdogodniej się stało. Słyszac dawniej, iż życzył sobie twój syn być umieszczonym w wojsku naszym, znalazłem dla niego bardzo piękne miejsce adjutanta kapitana, przy generale brygady i majorze legionu trzeciego, Aksamitowskim i z tego wyboru był kontent.

O umieszczeniu w gwardyi cesarskiej ani ja, ani on wcale nic pewnego nie wiedzieliśmy; lecz skoro ojcowskim życzeniem będzie, uwiadomię syna o tem, oddam mu przesłane talarów 60 i zupełnie przesłaniem jego osoby się zatrudnię; najpierwej jednak chcę pewności zasięgnąć, czyli prawdziwie jest nominowany na porucznika gwardyi cesarskiej.

Bardzo mi bolesno słyszeć o twojej chorobie, raz to czuję jako dolegliwość mego przyjaciela, a potem, iż w takim czasie krytycznym, gdzie twoje usługi wiele dla kraju pożytku przynieść mogą. Moje zdrowie i syna mego lubo się polepsza, ale obydwóch nas kuracye jeszcze wiele czasu potrzebują; ja, żebym był w stanie być czynnym komenderującym, a mój syn aby się mógł z miejsca ruszyć.

Przesyłam ci kopię tych wojskowych, którzy odebrali brevets na członków legii honorowej, które chciej kazać w publicznych umieścić gazetach i razem przyłączam list do generała Niemojewskiego, gdzie masz więcej sposobności przesłania do głównej kwatery generała Zajączka.

Kochany przyjacielu, bądź zupełnie spokojnym względem twego syna, możesz być pewnym, iż będą we wszystkim twe życzenia dopełnione, a teraz przyjmij odemnie prawdziwego szacunku

Dąbrowski.

256

P. S. Nie chcę ci przypominać, ho wiesz dokładnie z publicznych doniesień, jak moja dywizya w nieustannym ogniu pod Gdańskiem zostając, czynną jest. Jesteśmy prawie na murach nieprzyjacielskich, ale się dotąd dla swych zbyt warownych miejsc uporczywie dosyć trzyma; jednak że to nie może trwać długo.

Zważ, iż na tyle trudów powinno być wojsko koniecznie zapłacone, tak jak było aż do końca marca, do którego ja, ile sił stawało, starałem się żołnierza utrzymywać; teraz gdy na miesiąc kwiecień koniecznie wypłacić należy 298.177 złp. 15 gr. jakim etatem pokazał, nie odebrałem na to tylko 150.000 złp.; nie wiem, jak dalej utrzymywać będzie to wojsko, które tak sobie drogo zasługuje. Ja żadnych sposobów nie mam a przeto chciejcie o tem radzić.

Proszę, chciej włączony list do księcia Józefa Poniatowskiego jak najprędzej posłać, jeżeli można sztafetą, gdyż ja na to nawet nie jestem w stanie ekspensować.

Z rozkazu generała mego, imieniem własnem podpisuję

Cedrowski
pułkownik i adjutant.

Obok powyższych ważnych pism przysłano mi do Płocka i kopię listu generała dywizyi Zajączka, który on był pisał do księcia Józefa Poniatowskiego, naówczas ministra, czyli jak go nazywano dyrektora wojny.

Westchnąłem nad tym listem, umieszczam go przecież, charakteryzuje bowiem czas i osoby działające.

List generała Zajączka do księcia Józefa Poniatowskiego.

Monsieur le Directeur de la guerre!

Je suis fatigué de votue correspondancee. Le ton de Vos lettres ne me convient pas; le plus sage est de ne pas nous écrire.

257

Rappelez Vous que je suis un officier general; l'Empereur l'a voulu. Je ne dépends point de Vous pour ce qui est du mouvement de mes troupes. Quant à l'interieur et l'organisation des corps, adressez vos ordres à Monsieur Kosecki faisant les fonctions de chef d'Etat major de ma division. Il les remplira.

Quant a moi, persuadez Vous bien une fois pour toutes, que je n'ai point d'ordre à recevoir de Vous; que je n'attends rien du gouvernement polonais, que je dois tout à l'Empereur des Français et que je n'ai et ne veux avoir rien à esperer que de lui.

Je Vous préviens cependant que charge du commandement de la légion de Kalisch, ma fidelite pour sa Majesté l'Empereur m'impose la loi de n'y recevoir que des officiers capables de servir la chose publique avec succès; ainsi toutes les fois que Vous m'en enverrez d'incapables, je ne les recevrai pas.

Je Vous préviens également que j'éloignerai de ma division tout ceux des officiers polonais, qui auront donné des preuves de lacheté ou d'incapacité.

Je Vous represente pour la derniere fois, que la troupe polonaise que je commande a mille besoins urgents. Elle manque de chaussure, de chemisses, de capottes, de gibernes, de sacs à pain. La cavalerie n'a que de tres mauvaises selles et brides et rien de ce qu'il faut pour faire bivouaquer les chevaux. Toute la troupe est sans marmites et sans aucun moyen de faire trainer les munitions de guerre après elle. Je vous en ai parlé dans plusieursde mes lettres; elle n'ont produit aucun effet. E st ce Votre faute, Est ce celle du gouvernement polonais je n'en sais rien.

Je Vous previens, que je communique la présente lettre à sons altesse, le prince ministre de la guerre et qu'une fois pour toutes, je ne veux rien avoir à démeler avec Vous.

Le général de division

(Signé)
Zayonchek.

Neidenburg, la 19. Avril 1807.

258

Dalsza wojna Francuzów w Prusach.

Napoleon postawił się za rzekę Pasarga i tam w niepojętej zostając czynności, wszystkie wojska do siebie ściągnął i na ową sławną batalią pod Friedlandem się przygotował. Beningsen poszedł pod Królewiec, gdy ruszyli Rosyanie, Napoleon poszedł za nimi i przez Heilsberg 13. czerwca stanął w Friedland i brzeg rzeki Alle opanował, ale Rosyanie z miasta tego Francuzów wyparli.

Zaczęta więc owa pamiętna potyczką 14. czerwca, która była od świtu do nocy trwała. Rosyanie nadzwyczajne waleczności dali dowody w tej batalii, stali pięć godzin nieporuszenie w ogniu. W trzech przecież punktach rejterować się musieli, przez most w Friedland, gdzie centrum przez rzekę Alle, gdzie ich wiele potonęło i trzecią stroną też przez rzekę. Beningsenowi wiele błędów wyrzucano, mówiono, że Aleksander, jak niegdyś August wołał: Beningsen! Beningsen! gdzie są moje hufce.

Przegrana potyczka pod Friedland i projektowany pokój w Tylży wskazały królowej pruskiej i królowi ich przyszłość; ale jak królowa taki król, w sławnym widzeniu się z Napoleonem, tak umieli godność swoją w nieszczęściu utrzymać, że Napoleon tym widokiem mężnej rezygnacji poruszony został.

Odda historia sprawiedliwość królowej pruskiej, że już od 13. kwietnia bawiła w Królewcu, znosząc nieszczęścia prawdziwie w duchu stoika... Odmówiła sobie wszystkie zabawy, oddała się cała ratunkowi rannych i nędzy cierpiących, ściągając też dla tego wszystkich na siebie oczy, zyskiwała wszystkich serca.

Wszystko już obiecywało pokój, jakoż dnia 26. Czerwca cesarz Napoleon, Aleksander i król pruski, zeszli się z sobą nad Niemnem i względem zawarcia pokoju w Tylży nastąpiła ugoda. Traktat ten sławny jest w dziejach; co do nas wyrzeczono w nim: „Polska pruska oddana będzie królowi saskiemu,

259

który do swych innych tytułów doda księcia warszawskiego. Konstytucya, która nadana zostanie temu krajowi, oznaczy wolność i przywileje jego mieszkańców.“ — Cesarz Napoleon w zamiarze wskrzesić całkiem królestwo polskie, ale Aleksander ani na wzmiankę tego zezwolić nie chciał i raczej obierał dłuższą wojnę.

Ta nowina jak do Polski doszła, spostrzegł Napoleon z niej nieukontentowanie; ale domyślając się tego, zwykł mawiać, że go większej wagi interesa Francyi obowiązywały, aby się przychylić do żądań Aleksandra.

W tym czasie widział się z Napoleonem JW. Stanisław Potocki, jeden z znakomitszych członków komisji rządzącej. Cesarz sam rozpoczął dyskurs z JW. Potockim: czy się decydowałem wziąć indemnizacyą w dobrach narodowych za moje wioski skonfiskowane?”

Na co gdy JW. Potocki odpowiedział, że zawsze Wybicki stoi przy tej swej prośbie, żeby mógł swą własność z rąk zwycięzcy otrzymać, że dobra narodowe nic mogą jego prywatnej szkody stać się dłużnemi i t. d., przytomny tej konwersacji książe minister, sekretarz stanu Bassano, przekładał próżny tylko wtem upór Wybickiego, lecz cesarz wreszcie wyrzekł w obecności JW. Potockiego:

„Wydaję dekret, żeby Wybickiemu Manieczki, Przylepki, Boreczek i Esterpol, skonfiskowane dobra zwrócone został.“ To powiedziawszy, gdy książe minister, sekretarz stanu, uleż musiał woli cesarza; on dodał jak tylekrotnie obracając się do pana Potockiego: „Nie widziałem człowieka tak bezinteresownego, jak jest Wybicki.”

Dekret ten cesarza wracający mi dobra z rąk samego JW. Potockiego i na sesji komisji rządzącej odebrałem, na której zaraz przyzwoite środki do objęcia posesyi na imię moje uchwalono.

Tak przez nieprzewidziane środki Opatrzności, wróciłem się z żoną i dziećmi do mej fortunki, którą dla przywiązania mego do ojczyzny, karą konfiskaty straciłem.

Gdy się atoli ta wiadomość rozeszła, iż ja nie przyjąłem od cesarza dóbr narodowych, w zamianę za moje, Francuzi

260

sztydzieli z takiego patryotyzmu. Być inaczej nie mogło, ludzie zupełnie zdemoralizowani i tych bogactw w jaki bądź sposób nabytych chciwi, nie mogli pojąć, jak Polak mógł pogardzić swym zyskiem z bojaźni pokrzywdzenia fortuny narodowej.

Ale prócz Francuzów, mato kto znalazł się w mej rodzinie i w kraju, coby ten krok mój pochwalił; wiedząc iż cesarz byłby mi dał kilka razy więcej, jak ja mieć mogę z moich wiosek w dobrach narodowych intraty; dziwiono się, jak mogły taką łaską zwycięzcy pogardzić. Ale nawet gdy to piszę, wyrzucać mi jeszcze wielu nie przestaje tego, jak mówią: „mojego błędu.”

Co do mnie, idąc w tem od początku za mojem przekonaniem, mam aż dotąd pociechę wewnętrzną, iż go usłuchałem. Najpierwszy byłem, który jak wspominałem wyżej, podałem był notę cesarzowi o dawnych granicach Polski i gdy się o stanie naszych finansów pytał, odpowiedziałem, iż z przywar rządu czyli raczej z przyczyny zupełnego nierządu, zawsze skarb nasz był ubogi; atoli niemasz kraju, dodałem, któryby dziś jeszcze miał więcej, jak nasz, funduszków narodowych do z bogacenia się.

Nie wspomnę, jak wielka jest w ogóle fortuna prywatnych, z której należnej sobie części rząd nic odbiera, ale miał kraj nasz niezmierną kiedyś fortunę własną i dotąd ma jeszcze bardzo wielką w dobrach narodowych; dodawszy do tego, że nie mając prawie żadnych długów narodowych, jak wszystkie inne dźwigają je kraje; wypada, że jesteśmy, a przynajmniej być powinniśmy bogatsi od wielu innych krajów.

Tu, iż opuszczę bardzo obszerne kilkakrotnie z tego powodu rozmowy nawet przy księciu ministrze, sekretarzu stanu; dodam, iż musiałem cesarzowi rodzaj tych dóbr narodowych opowiedzieć i w części opisać.

Myśl moja w tem była jak najniewinniejsza, bo chciałem go naprowadzić, aby podług najpewniejszych zasad ekonomii politycznej fortunę tę narodową do prawdziwego źródła bogactw kraju zwrócił.

Gdy przeto wkrótce po takiej rozmowie mnie pierwszemu przez księcia ministra, sekretarza stanu, ofiarował cesarz dobra

261

narodowe do mego wyboru, daleko większej wartości, jak moje wioski były, dreszcz mnie przeszedł.

W momencie stanęło mi na umyśle łupieztwo mej matki ojczyzny i ztąd z zadziwieniem ministra, cały w pomieszeniu zamilczawszy moment odpowiedziałem: „iż tej łaski cesarza, jakkolwiek jest wielka, przyjąć nie mogę.”

Opisałem to już wyżej, dodam tylko dla wiadomości sprawiedliwszej potomności, iż gdybym był pierwszy ten dar z krzywdą kraju przyjął, mogłaby była publiczność wyrzucać mi początek tej grabieży okropnej, którą tak szeroko, jak widzieliśmy z czasem Napoleon na dobra narodowe rozciągnął.

Generałowie nasi: Zajączek, Dąbrowski, Krasiński, słuszną odebrali nagrodę, tak jak niegdyś Czarniecki w ziemi ojczystej, której bronili; ale te bohaterzy obce, jakież mieli prawo złote żniwa zbierać na naszej posadzie? Dzielili się tam kiedyś zwycięzcy z towarzyszami wojny zdobytą ziemią; ale bo ci z nieprzyjacielskim orężem wchodzili do kraju.

Napoleon atoli wszedł jak wskrzesiciel do nas, żądał przechodu wolnego dla ścigania nieprzyjaciela, żądał żywności, wreszcie pomocy wojskowej, wszystko to obficie otrzymał; a gdy miał kraj cały wrócić, gdy go miał urządzić i na nogach potęgi postawić, z prawdziwych go źródeł bogactw, bez których potężnym kraj być nie może, ogołocił.

Ale to nie dość, że nas zubożył; donataryusze francuzcy mieli z czasem w kraju naszym formować „stan w stanie.“ Był to rodzaj ożywionej feudalności; ci donataryusze, przez szczególne urzędy, brali postać lenników, nad którymi Napoleon był lennodawcą.

Władza i zwierzchność krajowa nasza, miałyby być względem nich mało znaczącą, bo zawsze od potężnego ich protektora tłumaczona.

Musiałem tej części historii naszej, jako świadek i wiadomec dotknąć; rozumiem, że tym krótkim wywodem rzeczy każdego dobrze myślącego przekonam, iż jako prawdziwy Polak i przeglądający przyszłość, nie powinienem być pierwszy ściągnąć ręki na ten łup ojczyzny.

Wreszcie powiem bez chluby, że napojony z dzieciństwa

262

maksymami prawdziwych republikanów; dochowałem aż dotąd w mej duszy przekonanie, że sama cnota jest prawdziwą nagrodą dla człowieka dobrze myślącego.

Ale wracając do rzeczy: Napoleon po traktacie tyłżyckim, niecierpliw pokazał się swemu ludowi, jako nowy zwycięzca przebiegł przez Polskę do Drezna, nie zatrzymując się prawie nigdzie przekonany, że po tylu obietnicach danych Polakom, że po tylu przez nich poczynionych ofiarach, nie mogli być kontenci, że ich naród w księstwo warszawskie zamienił.

Ale wspominałem wyżej, jak się z tego tłumaczył; a chcąc nam dać konstytucję jak przyrzekł, wezwał komisję rządzącą, aby dla jej odebrania do Drezna przybyła; a raczej co się omyłką zapewne stać musiało, przez swego ministra w Warszawie dał wiedzieć, aby Stanisław Potocki i Wybicki do niego jak najspieszniej do Drezna przybyli.

Na ten odgłos poznałem nieukontentowanie kolegów i jak naujślisz stanąłem z Potockim, aby komisja w całym swym gronie w tak ważnej rzeczy do Napoleona się udała. Tłumaczyłem tę omyłkę przesyłając Małachowskiemu, iż nas dwóch Napoleon tylko wezwał z powodu, iż mu najbardziej znani byliśmy.

Gdy więc stanęło, żebyśmy wszyscy udali się w tę polityczną podróż, wszystkie ruszałem sprężyny, żebyśmy byli przygotowani

z naszym projektem do konstytucji przed Napoleonem; ale bez chęci obrażenia kogokolwiek, wyznam prawdę: sine ira et odio, że mało zgodności i mało chęci do pracy było.

Szanowny mąż Małachowski, jako marszałek sejmu tak chlubnego konstytucyjnego stanął, żeby o nadanie konstytucji 3. maja Napoleona prosić i t. d.

Odważyłem się skromnie przedstawić, że sejm konstytucyjny nie był już w nowym duchu czasu; że trzeba było przypuścić całkowitą reprezentacją narodową, znieść poddaństwo i t. d. Co było w konstytucji 3. maja zamilczanem, z przyczyny, że naród nie dość był się jeszcze oswoił z tak liberalnymi ideami i t. d.

Zamilczę przeciwne temu zdania. Zająłem się sam zbiorem

263

ważniejszych myśli do tego dzieła; był ze mną jednego zdania Potocki; ale na nieszczęście tak był zachorował, że prawdziwie niejako gwałtem ruszyłem go z łóżka i jechałem z nim do Drezna.

Inni już powyjeżdżali.

Późno przybyłem z Potockim chorym, którego w drodze szczególnie pielegnowałem.

Napoleon tylko o nas dwóch zniecierpliwiony pytać się kazał.

Po drodze zatem, a w części niejkiej w Dreźnie z Potockim, zebraliśmy niektóre punkta do konstytucji, na które idąc do Napoleona, zgody już nie było. Kiedyż między nami była zgoda w rzeczy publicznej?!!!

Gdyśmy stanęli w zamku, Potockiego i mnie tylko nasamprzód do siebie wezwał i nieukontentowany za późne przybycie przyjął.

Z tym panem ówczas świata, wiele trzeba było taktu i cierpliwości; z wolna więc zaczęliśmy mu dziękować, że nam chce dać konstytucję i t. d. On na to:

„Wiem, że Polacy są niekontenci, że tylko jest księstwo warszawskie, ale ja interesów Francji dla was kompromitować nie mogłem i t. d.“ My tylko, gdy oświadczyliśmy wdzięczność imieniem całego narodu, on wzięwszy kapelusz, łamał go w rękę, mówiąc: to się to wszystko tak jeszcze połamię; a tu odezwał się: macież jak i projekt do konstytucji waszej? Potocki to, co się, jak wspominałem, krótko ułożyło, zaczął czytać.

Nie dał dokończyć, mówiąc: dziś wam trzeba dać inną konstytucję reprezentacyjną i gdy zawołał księcia Bassano, aby mu ją dyktował, przedstawić się odważyliśmy, że w przedpokoju był prezes komisji rządzącej z drugimi członkami. Na to kazał ich przywołać, wszystkim nam więc nieprzyjemne poczyniwszy wyrzuty, niezgody dążności do anarchii — kończył zniósł u was najprzód poddaństwo i dam wam konstytucję reprezentacyjną pod berłem króla saskiego i jego dynastją, a tu nie czekając dalej zaczął dyktować ową konstytucję, którą z 1807 dnia 22. lipca, był księstwu warszawskiemu nadał, jak

264

zaświadczą dzieje; dyktował ją prędko, chodząc po pokoju, a książę Bassano ledwo ją zdążył pisać przez abrewiacje i to prawie na kolanie...

Do nas tylko się obracał niekiedy i pytał, czyśmy kontenci, mogąc być pewnym stosownie dla jego woli odpowiedzi. Książę Taillierand później przybył, odezwał się do niego: wiele wygód potrzebujesz, a ja już nadanie konstytucji nowemu krajowi kończę; i tu z wielką radością powtórzył: „Zniosłem odwieczne poddaństwo w Polsce i to mych zwycięstw laur dla mnie najmiłszy.“

Dyktowanie to konstytucji nie trwało godzinę i było bez Porządku, zwyczajnie jak dzieło przechadzki, redakcję jej zalecał tylko uporządkować księciu de Bassano, który nic nie mówiąc, kłaniał się tylko i my to samo za jego przykładem; a gdy ją później uporządkował, oddał nam i królowi saskiemu po egzemplarzu.

Ileż ten widok wrażeń na mnie nie sprawował? Wieków kilkanaście, pomyślałem, byliśmy bez pewnej konstytucji i odbieraliśmy prawa od obcych.

Ostatni sejm trwał lat cztery i wytworzył przecież jaką taką konstytucję, ale już zapóźno. Napoleon w godzinę ją nadał i bardzo stosowną do czasu i reprezentacji samowładności krajowej charakter mającą.

Wróciliśmy się potem do sali audyencyjnej, gdzie gdy przybył król saski, prezentowani mu byliśmy jako księciu warszawskiemu; nie było i tu bez przykrych, ale prawdziwych wyrzutów nierządu naszego. Zagroził nam nawet Napoleon zwrotem do anarchii lub utraceniem konstytucji, jeżeli do dawnych wrócim nałogów.

Tak cierpieć za nasze a raczej ojców naszych grzechy musieliśmy.

Taka była Napoleona powaga, że gdy w czasie dyktowania tej konstytucji, szambelan u drzwi zapukał i meldował króla westfalskiego; Napoleon krzyknął:

„Niech czeka!”

Gdyśmy zešli z królem saskim na sali, był też nieledwo

265

pokorny, jak my i ulegający zwycięzcy. A gdy na pożegnanie wezwał mnie i Potockiego, powiedział:

„Wiem, że to król nie dla was, nie jest żołnierz, ale tego wybrali sąsiedzi i wy go sami sobie obraliście na sejmie.” Reszta się czyta w dziejach. Co do mnie, skończę, iż król na sali zbliżywszy się do mnie powiedział: „Wiedziałem o jego tu bytności z synami, z kraju gdy ujść musiałeś. Podobała mi się jego moralność i przywiązanie ojcowskie i gdybyś się był udał do mnie, starałbym się być los jego osłodzić.

Podziękowawszy za ten komplement, dodałem, iż tylko za zezwoleniem ministra Hoym wyjechawszy z Wrocławia, musiałem w moich podróżach zachować incognito. Po tem wszystkiem dostałem wraz z kolegami krzyż złoty legii honorowej, który sukcesorom zostawiam i wyjechałem do Warszawy. Tę podróż dotąd i nazad o mym groszu odbyłem pocztą, która mnie nie mało kosztowała. Synów moich ukochanych zostawiłem na czas dalszy w Dreźnie; rozrzewniliśmy się nawzajem nad zmianą losu — o których losach niżej.

Wracając z Dreżna, wstąpiłem do Manieczek, które ledwo czas widzieć miałem, dla ustawicznych posług. Tam trudniąc się domowem urządzeniem i myśląc o spokojnem nadal życiu w odzyskanej własności, przeglądałem jak wiecznym duchem, iż mi wypadło zwrócić dobrą posesją przez zwycięzcę, zatwierdzić wspólną ugodą z generałem Zastrow, który na mocy konfiskaty był ich od króla pruskiego donataryuszem. Radząc się w tej mierze przyjaciół, zadziwienie ich odebrałem w odpowiedzi.

Powszechna rada, żebym generała do zdania calculum zapozwał z obietnicą pewnej wygranej — musiałem te przyjacielskie przyjmować rady, ale one do mego nic trafiły serca. W mojem przekonaniu, Zastrow był dobrej wiary mych wiosek posesorem, a zacem do rachowania się ich intrat nie był prawem obowiązany.

Wreszcie mając tyle doświadczenia, jak fortuna sobie często robi igrzysko z tych bohaterów świata, wyprowadziłem w roku 1808 wspomnianego generała Zastrow do sądu pokoju, powiatu kościańskiego i wziąłem za pozór zdanie calculum.

266

W gruncie przecie milczenie jego niespokojnym mnie czyniło, iż on, mając rzeczywiste do mnie pretensje niektóre, o nie się nie odzywał.

Jakoż skoro rzecz i sprawa przed sąd przyszła, wykalkulował sobie do mnie pretensji 300.000 złp.; podałem ja moich również tyle i po długich sporach ugodziłem się z nim w tymże sądzie pokoju na 120.000 złp., które ratami wypłaciłem, a on nawzajem uznał mnie być dziedzicem Manieczek z przyległościami. Nie rozwodzę się o tem, co obszerne akta dowodzą.

Przecucie moje było szczęśliwe, gdy później Napoleona zmieniło się szczęście; Zastrow byłby mi napowrót dobra odebrał. Jakoż wiedziałem, iż żałował, że uczynił zgodę i danie mi kwitu dysputował, tak dalece; że w bojaźni podałem w r. 1815 ministrowi sprawiedliwości, szanownemu Wawrzeckiemu notę, którą tu przyłączam i którą on księciu Adamowi Czartoryskiemu we Wiedniu był przesłał. Miała ona tam swój skutek, ale ugodą moja najwięcej ważyła i ufam, że majątek mój spokojnie do mych następców przejdzie. Winienem to Opatrzności, która od lat pierwszych życia mną się opiekuje, lubo spuszczała na mnie ledwo zliczone cierpienia, upaść mi przecie pod niemi nie dopuściła.

Ale moja domowa spokojność była krótka; wracać mi znowu wypadało coprędzej do Warszawy, gdy król saski jako książę warszawski obejmował rządy i nowej rzeczy wprowadzał porządek. Przysłany od niego komisarz, skończone rządy komisji rządzącej sam ogłosił. Przy wynurzeniu wdzięczności za dobre się sprawowanie, urzędy nam senatorów zapewnił a dyrektorów na ministerów przeznaczył, z których Breza na ministra stanu przeznaczony został. Z tego porządku rzeczy, co do mnie, zostałem z rządu czwartym członkiem komisji rządzącej. Tak się toczyło koło mego życia.

Król stosownie do konstytucji zajmował się zwołaniem i uorganizowaniem zgromadzeń politycznych na sejm pierwszy; ale nim ten nastąpił, zjechał król do Warszawy i w senacie dla uświęcenia uroczystości koronacji Napoleona, raz pierwszy w r. 1808 zasiadł. Spieszyłem się i ja na tę uroczystość wezwany, i gdy przybyłem Najjaśniejszy Pan z własnej woli ozdobił mię

267

orderem orła białego. Działo się to w grudniu. W roku następnym 1809 dnia 4. stycznia nad wszystko spodziewanie ustanowił mnie król prezesem do układów z dłużnikami sum bajońskich. Przeglądałem tej nowej funkcji ciężar wszystek ale się od jego dźwignia wymawiać nie mogłem, nawet po dwa razy musiałem na tę przykrą funkcję z Manieczek do Warszawy zjeżdżać; pracowałem z zwykłą mi troskliwością, raz pierwszy wystawiłem królowi prawdziwy obraz tego interesu, w którym on przez nieświadomość stracił wiele w układach z rządem francuskim; z wielu obywatelami kończyłem interesa, zgoła, gdy się z całą moją gorliwością tej sprawie króla oddałem, bo prawdziwie względem mnie zwykłej sobie sprawiedliwości prawideł nie zachował.

O własnym koszcie tak dalekie odprawując podróże i utrzymując się w Warszawie, najmniejszego wynagrodzenia od niego nie otrzymałem.

Tak dalece, że gdy ani wynagrodzić ani uwolnić mnie od tej funkcji król nie chciał, napisałem do niego, dziękując mu za nią i wyjechałem z Warszawy. Wymawiał mi to król później, a dworacy mieli to za obrazę majestatu; tłómaczyłem się wszystkim, iż konfiskatą dóbr i wygnaniem zubożony, wróciwszy do kraju nad mój majątek wielkie i kosztowne sprawować musiałem urzędy obok bogaczy. Jako, komisarz rządzący nic nie brałem, liczne podróże w interesie rządu bezpłatnie odbyłem, wreszcie dla każdego senatora, lubo król etatem 15.000 złp. wyznaczył, ale pan Matuszewicz minister skarbu tej należytości nie chciał senatorowi wypłacać.

Taki los mój był zwykły przy pracy publicznej, siebie żywić, sama tylko skromność w życiu zasłoniła mnie od przykrej ubóstwa.

Tu nim przystąpię do wypadków w roku następnym, wspomnieć muszę, że rok 1808 był sławną epoką dla Polski, gdy w nim 1. maja kodeks Napoleona za prawo powszechne i z procedurą przyjęty został.

To było nam konstytucją zaleconem a sławny z światła

268

i gorliwości minister sprawiedliwości Łubieński z wielką uroczystością tę rzecz do skutku przyprowadził.

Rok 1809 zaczął w działaniach politycznych, konstytucją nam nadaną rozwijać. Dnia 28. stycznia rozpoczęły się po kraju sejmiki wyborcze, a król listem swoim sejm na 18. Lutego zwołał a dnia 10. marca sejm się rozpoczął. Nowa ta rzecz, jakoby zjawiona nam się być zdała.

Od ostatniego konstytucyjnego sejmu lat siedmnaście upłynęło, jak już kraj polski z karty politycznej wymazany został a Polak z swobód swoich odwiecznych wyzuty, słuchać tylko i milczeć musiał pod rządem, jaki mu się w losie rozbiorczyrn dostał.

Ale te ogromne rewolucye polityczne, które niby rozpalone wulkany podziemne, postać świata moralnego zmieniły, te do rodzajów należą.

Co do mnie, ta chlubna uwaga, iż gdy w skutek konstytucyi wypadało wysłać z senatu do izby poselskiej delegacją, aby się z nim łączyła, mnie na jej czele prezes senatu położył; zdało się, iż już Polacy byli zapomnieli języka wolno sejmowego; mowa, którą w izbie poselskiej z tego powodu miałem, nie tłómaczyła wszystkich żywych uczuć moich, ale bo król bojaźliwy, bym kogo na tronie nie obraził, przysłał do mnie sekretarza stanu Brezę z położeniem zachowania jak najskromniejszych wyrazów.

Co się na tym sejmie działo, dowodzi jego dyaryusz i prawa, wspomnę tylko, że się już tajemnie odzywały iskry wojny z strony Austryaków zatlone; dostrzegliśmy niektórzy niespokojność króla, aby się te obrady jak najprędzej skończyły szczególnie, gdy już deklaracya dworu wiedeńskiego dnia 27. marca dworowi francuzkiemu komunikowana być miała, o czem gabinetom nie tajno było. Spiesznie król dnia 25. marca sejm zakończył i zaraz do Drezna wyjechał.

Miałem sposobność dowiedzieć się o tych na nowo zbierających się chmurach wojny; z niespokojności więc, jaką we mnie wszystkie rewolucye sprawiały, spieszylem się wyjechać do Manieczek i po drodze coraz pewniejsze o wkroczeniu do

269

nas Austryaków odbierając nowiny, wieszczym zgadywałem duchem, że ja znowu w jaki odmet rewolucyjny wciągnięty zostanę; zamyślałem więc nie jechać do Manieczek, ale gdzie ku Gdańskowi do moich udać się przyjaciół. Gdy takie snuły się myśli, niby jak kiedy wyjeżdżałem z Drezna, pod samym Poznaniem dogonił mnie kuryer od rady stanu z depeszami do prefekta.

Spiesznie jadąc i nie wiedząc, że depesze szczególniejsz się do mnie ściągały, powiedział mi nawiasem, że już Austryacy od Nowego miasta wkroczyli do Warszawy, że już nawet zbliżali się do Raszyna.

Że wreszcie, dodaje mi w sekrecie, gdy mu powiedziałem kto jestem, że już tam bitwa 19. kwietnia wypadła, że wojsko nasze zwraca się do Warszawy a rada stanu, jako rząd reprezentująca miała zamiar porzucić Warszawę, żeby w ręce nieprzyjaciela nie wpadła.

To tak nagle a okropne zmiany rzeczy, jakie we mnie sprawiły uczucia, opisać niepodobna. Wstrzymałem się z pospiechem do Poznania. Szukałem ustronia dla odzyskania myśli spokojniejszych.

Sama mnie przecie wiodła ciekawość i skoro obaczyłem się z JW. Ponińskim, naówczas zastępcą prefekta, ten mi w największej tajemnicy cały stan rzeczy opowiada, a wreszcie instrument od rady stanu do mnie adresowany oddaje. Odpieczętowaawszy go, z bojaźnią czytam. Iż gdy dla napadu nagłego granic Polski przez wojska austryackie, rada stanu z woli króla opuszczać musi Warszawę, ustanowić nadzwyczajnych pełnomocników po województwach, dla obrony kraju powzięła... i w tym celu Józefa Wybickiego, senatora, wojewodę, na pełnomocnika w województwie poznańskim ustanawia i t. d.,

Stanął mi w oczach w momencie urzędowania tego ogrom i wszystkie z nim niebezpieczeństwa połączone. Przystałem przecie nad tem myśleć, a na głos ojczyzny, jak się jej synowi być należy posłuszny, zaraz z panem Ponińskim o środkach czynności dalszych się naradzam.

270

Zacząłem z gorliwością działać i powiem śmiało z chlubą jak na cnotliwego obywatela należy, urząd ten mój dokonałem. Listy urzędowe niektóre, które w owym czasie odebrałem w tem miejscu przyłączam.

Jaśnie Wielemożny Wojewodo.

Wstrzymałem dotąd wyjazd JMP. Kierskiego, pokąd nie odbiorę głównych doniesień, albo wojska, albo do pana, względem jego położenia zagrażającego mu odcięciem komunikacyi i z radą i z królem, wszystkie sztafety JW. Pana 8. 9. 10. I 11. doszły mnie; pierwsza, w rozpacz mnie wpędziła; druga nieco mnie zaspokoila; trzecia wracając nam już żalowanych, Kęszyckiego, Bojanowskiego, Kowalskiego uradowała, lubo mnie w lekliwej stawiała niespokojności o wypadek dla samego pana; nakoniec, gdy przed kwadranssem byłem u króla, którymi rozkazał wysłać napowrót JM Pana Kierskiego z ekspedycją do rady, do jego gabinetu przyniesioną sztafetę odpieczętowałem i natychmiast mu czytałem; był przytomny i Gr. Bose; radby król, aby oczekiwania pańskie, a razem i do Warszawy powtarzane, sprawdziły się, oswobodziły naszą ziemię i odetchnąć nam kiedyś też na naszej dozwoliły; ale król JMość wątpi nieco, aby generał Dąbrowski mógł być w departamencie poznańskim.

Wszystkie listy pańskie czytałem królowi, razem i z armaty szwedzkiej śmiał się i razem z położenia pańskiego cierpiał. Ani było można cofać nazad dywizji saskiej już z Saksonii, gdyby była na miejscu pozostała, szczerze król byłby rad i dla zasilenia wojska księstwa i dla wrażenia niewątpliwego, którego niezawodność sam sobie wystawiał: ale gdy Saksonia nie miała 600 żołnierza na cały kraj, a Schill mu zagrażał

271

jak było wystawiać troskliwość Sasów, zostać opuszczonymi na nowo od tej garstki ludzi zbrojnej i kilkanastu armat.

Opowie pan Kierski położenie nie tylko Lipska, ale całej Saksonii.

Gdy się uwolni Poznań i stolica, nie wątpij, że do niej przeniesie się i wróci rada, a JW Pan zaczniesz w Manieczkach na te upały doznawać słodczy cienia pod drzewami, ręką własną sadzonemi.

Nie powtarzam JW panie, że z każdym jego listem idąc do króla i od słowa do słowa mu odczytując go, byłem świadkiem, jak czule patrzył na wyrazy zapалу nieopracowanej JW pana gorliwości i pracy. Wojsko nasze nauczyło się bić, okryło się chwałą i nowe u Napoleona dla ojczyzny ściąganie względy; widział on, że przeciwko waleczności wojska i zapalowi narodu nic skórać nie zdoła.

U króla prosiłem o dozwoleństwo prezentowania mu syna pańskiego, jak tędy powracać będzie do kraju; na poczcie jest karteczka, aby przybywszy chciał do mnie udać się. W czym tylko mojej będzie potrzebować usługi, będę na jego zawołanie.

Odetchniemy może wszyscy za przybyciem pierwszego kuryera, donoszącego o nowych naszych powodzeniach.

Napisz mi pan, na jaką pocztę mam do niego pisać, gdy oddalisz się z Poznania, abym mnie łaskawemu jego sercu przypominał i powtarzał mu nieskończone moje przywiązanie i uszanowanie.

Breza.

272

Jaśnie Wielmożny wojewodo!

List JW Pana 19, datowany odebrałem. Szczególnemu dla naszej ojczyzny nieszczęściu przypisać należy, że nic ku jej ratunkowi się nie darzy. Po wielu egzaminach znalazło się przecie, że król może dla naszego powstania nie wiele, ale coś przynajmniej udzielić, to jest: 200 dragonii tęgich pałaszów, 300 sztuk wielkich pistoletów, których tu dawniej podoficerowie od infanterji używali; 20 bębnow. Więcej ztąd uzyskać nie można, gdy sami nie mają na uzbrojenie nowo nakazanego 3.000 rekruta i dopiero po fabrykach obstalowano.

Ale coś korpus księcia brunświckiego Oels stanął nad granicą Luzacyi, parę set z jego koni stało dni kilka w Zillau, nie wiedziano, w którą stronę pójdzie przejazd nie był pewny, lękano się, aby ten transport nie wpadł w ręce cudze. Dotąd jeszcze nie wiedzą, dokąd ten korpus się uda, czyli z której strony podoba mu się być napastnym.

Tymczasem dany rozkaz ułożenia tej broni w paki, która jest w Wittenbergu, za odebraną wiadomością o bezpiecznym przejeździe oznajmionym mi będzie, kiedy forszpanami wyjedzie do Krosen a ja dam znać sztafetą prefektowi, aby fury dysponował do Krosen i ztamtąd z swojej strony ustanowił forszpan na sprowadzenie.

Wypadł królowi interes posłania do Kasel naszego Pakosza z tej okazji nie zaniedbał on użytkować i przełożyć królowi westfalskiemu naszego położenia, który mając pod swoją komendą fortece pruskie naszym i garnizonami zajęte; może nam z nich użyć jakiego zasilenia.

Syn pański przyjechał tu w najściślejszym incognito. Uwiadomiony od pana, że jedzie w deligensie, zostawiłem do niego list na poczcie, boć tam każdy podróżny wysiada.

Posyłam na pocztę często, dopytując się czyli bilet odebrany; ale zawsze leżał. Nareszcie przez list mojej żony dowiaduję się, że jest w Dreźnie i mówi, że był w Lipsku

273

podczas, kiedy adjutant Chłapowski, Na liście deligensu z egzaminu pokazało się, że w Erfurt zapłacił miejsce deligensu; ale go nie masz na liście przybyłych tutaj pasażerów, czyli z kim się zabrał, dociec nie mogę.

Pisałem natychmiast do mojej żony, aby go zatrzymała w Dreźnie i dała mu stancję w swoim mieszkaniu, byleby go ten list w Dreźnie jeszcze zastał. Bardzo mi przykro, że w tej bagateli nie wydarzyło mi się usłużyć JWp. podług jego żądania tem więcej, że nadmieniałem królowi o bliskim jego przyjeździe i prosiłem, aby mu pozwolił prezentować się.

Jeżeli pan bawisz w Poznaniu, racz donieść co się tam dzieje; jakie ztamtąd nadzieje, bo schniemy z niespokojności. Skoro co ważnego tu zajdzie, nieomieszkać donieść.

Polecam się łaskawemu sercu, z zapewnieniem mojego dla JW. pana przywiązania i uszanowania

Breza.

Rada stanu do JW. wojewody Wybickiego.

Rada stanu z niewymowną pociechą odebrała doniesienie JW. pana, iż departament poznański, któremu w niebezpieczeństwie z mężną wytrwałością przewodniczyłeś, oswobodzony został. Równie szczęśliwej zmiany dla całego kraju każą jej oczekiwać wkrótce zwycięstwa Wielkiego Napoleona, korzyści otrzymane dzielnością naszego wojska i rozwinięta siła zbrojna powstań departamentowych.

Buduje się rada z tak przykładowego umiarkowania urzędnika który zyskaną znakomitemi zasługami i zaufaniem, nadzwyczajną władzę póty tylko chce piastować, póki mu do pokonania nieprzyjaciela służyć może a jak tylko dochodzi zamierzonego celu, troskliwym jest, aby groźną współobywatelom nie była i spieszy wrócić do konstytucyjnego porządku.

Lecz rada widzi się przymuszoną oprzeć się jego skromno-

274

ści, bo obawia się przez odjęcie wielkiego ogniwa zerwać cały łańcuch, który w koło otacza i ścisła nieprzyjaciela; nie wątpi rada, że dosyć jej do naczelnika Wybickiego powiedzieć: „Otóż nowa sposobność być użytecznym” aby zatrzymać w rękę jego władzę, którą piastuje.

Na pociechę gorliwości JWpana uwiadomić go tylko radzie zostaje, że po tej tu stronie Wisły dwa departamenta: płocki i łomżyński, ubiegając się chwalebą emulacją wystawiły w regularnych pułkach konnych, regimentach pieszych i korpusach strzelców, siłę do dziewięciu tysięcy wynoszącą, umundurowaną i uzbrojoną, bez wiedzy publicznego skarbu.

Jazda litewska jest na wybornych koniach. Już ta siła wraz z osobną gwardią narodową po większej części ruszyła i reszta rusza na miejsca wskazane, przez generała dywizji Zajęczka, który niedawno przybył na objęcie generalnej komendy na lewym brzegu Wisły.

W Tykocinie dnia 2. czerwca 1809.

Stanisław Potocki
wojewoda.

P. S. Przyłącza się wypis z odebranego świeżego raportu z głównej kwatery z Trześni pod dniem 28. maja, od księcia ministra wojny i kopia listu księcia Golitzina z doniesieniem o wchodzeniu wojsk rosyjskich do Galicji 2. czerwca.

275

Tu się kończą pamiętniki Józefa Wybickiego; dodamy przecież do tego dzieła list jego do żony pisany, nie wiadomo którego roku; widzieliśmy w nim obywatela, urzędnika i ojca; zobaczymy teraz jakim był mężem.

Gospodarstwo idzie jak najlepiej, nie mając do żniwienia jak jeden jęczmień, więc i ten który doszedł, dziś już zwiozę. A tymczasem koło domów, sadzawek etc., ludźmi się robi. Szafę mem zdaniem chyba po żniwach sprowadzimy.

Krowa twej garderobiany będzie tu miała nazwisko swej pani a zaczem pewna, jak drugie wygody. Miodu do Słuchowa nie poszlę, bo go nie chcą i tu może wynidzie. O kapłonach tam pamiętaj, ja o reszcie tu zaradzam.

JWpanu staroście dobrodziejowi padam do nóg. Wierny syn będzie się gorąco modlił za zdrowie najukochańszego ojca — a tatuś niech też się ochrania i choć gwałtem spacerów zażywa, bo ja się trzymam słowa, iż dopiero za lat 10 będę tatusia nazywał dziadusiem a teraz jeszcze gdyby wolno było, tylko starszym panem bratem: jeżeli aptek nie ukrzepią zdrowia, w Manieczkach są podobno zwłoki Galena, któremi napełnione powietrze zdrowi ludzi.

Ale notabene do tego pana Galena, trzeba koniecznie Cichockiego z Piotrkim; WIMpna sędzica dobrodzieja serdecznie ściskam, proszę ucałuj go za mnie, niech przynajmniej on używa a statecznie nas oboje kocha.

O szczupłuchym ale wygodnym domku wcześniej zaradzam; tam wraz z moim najserdeczniejszym przyjacielem, owocu prac naszych używać będziemy. Tam łaskawego bawię gościa. Tam żonka w swoim gabineciku gospodarstwo rozporządzać a mąż gospodarstwo roli dysponować i potem do maleńkiej biblioteczki wkradać się będzie.

Tam na miłości łonie przyjaźń z całą w kochaniu wiernością spoczywać będzie. Tam... ach nie chcę wspominać, boby mi to ciężar powiększyło przykrości; że nie wiem długo jeszcze

276

bez mego najukochańszego przyjaciela nudzić łę będę musiał. Ależ i na to trzeba spokojności czekać, gdy oddalenie mimo się twego dzieje serca kochana żono; wien że Ci się nie naprzykrzy tak wiele czytać, ja pisać nie przestałam, gdybym tym samym nie zwłóczył momentu widzenia ciebie.

Przeczytawszy osądź, że na wsi zdziczeję, że pismo serce dyktowało, dochodź czym godzien twego kochania i czy zapominam o czem, coby mi większe jeszcze prawo do twego serca dawało.

KONIEC